מאיר בוסאק

בין צללי עיר

מאיר בוסאק

בין צללי עיר

מאיר בוסאק

בין צללי עיר

Meir Bossak

Amidst a City's Shadows

מאיר בוסאק

בין צללי עיר

בסיוע ארגון יוצאי קרקוב בישראל

עיצוב הכריכה, עימוד וסידור: הילה בוסק

מהדורה ראשונה: תשמ"ו 1986

מהדורה שניה: תשע"ו 2016

דאנאקוד 800-1603215

Printed in Israel 2016 נדפס בישראל

מוקדש למאיר בוסאק ז״ל

אשתו לושה־שרה לבית פאנצר ז״ל

אחיו יוסף ז״ל

בני משפחתם

וקהילת יהודי קרקוב שנספתה בשואה

״למען ידעו משהו על העיר בתוכה חיינו

ועל המשפחה – מתוכה צמחו.

באהבה

מאיר בוסאק״

מתוך הקדשת המחבר, ניסן תשמ״ו

תוכן עניינים

על המחבר

מאיר בוסאק נולד בשנת 1912 בעיר קרקוב למשפחה קרקובאית ותיקה.

את השכלתו האקדמית רכש באוניברסיטת וורשה בבית ספר הגבוה למדעי יהדות, בה קיבל תואר מוסמך על עבודתו "תולדות יהדות קרקוב במאה ה־19", בהדרכת פרופ' מאיר בלבן.

שימש מורה ושלח ידו בכתיבה בקרקוב שלפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. לאחר פלישת הנאצים לקרקוב גורש עם משפחתו ויהודי העיר לגטו ומשם למחנה פלאשוב. את שארית המלחמה שרד לאחר שהועבר על־ידי אוסקר שינדלר, ידיד המשפחה, למפעל שבניהולו.

בתום מלחמת העולם השנייה שב לקרקוב, ועסק בפעילות ציבורית בקרב שרידי הקהילה היהודית בעיר. בשנת 1946 נשא לאשה את לושה־שרה לבית פאנצר.

בשנת 1949 עלה למדינת ישראל ועבד כמורה בבית ספר "דה שליט" ברחובות.

מאיר בוסאק פרסם למעלה מעשרים קבצי שירה ופרוזה בעברית ובפולנית, מחקרים על תולדות יהדות פולין ומסות על הספרות העברית, שבעקבותיהם זכה בשורה של פרסים: פרס לספרות יפה ע"ש שר־הפנים מ"ח שפירא, פרס רמת־גן לספרות ופרס הפדרציה העולמית של יהודי פולין.

נפטר בתל־אביב בשנת 1992.

דודנו מאיר בוסאק

כשדודנו מאיר בוסאק הילך ברחובות תל־אביב, נראה לעוברים ושבים איש מכובד, מהלך בצעד איטי, לבוש לרוב בחליפה ולעיניו משקפים עבים. ודאי לא נראה כאחד מה"צברים" ילידי הארץ ויש שיאמרו כי נראה שבא הישר מרחובות קרקוב לתל־אביב הלוהטת.

דודנו מאיר לא הרבה לחייך, אם כי בהחלט צחק וידע לצחוק. לא נדע מה השרה על פניו דוק של רצינות ואולי עצבות. האם היה זה זיכרון־מה שאבד? האם היתה זו השליחות שהטילה עליו ההיסטוריה לתעד ולהביע את שעבר עליו ועל עמו, עמנו, בזמן השואה? או אולי היה זה השוני בין החיים שחלם לעצמו לבין התגשמותם כאן בישראל? לא נדע.

אולם לא תמיד נראו כך פני הדברים. בהיותו נער בן 17 בלבד, כתב מאיר בוסאק בעברית, את ספר שיריו הראשון "בנֹגה הסנה" שכולו געגוע לארץ ישראל הזוהרת ולשמיה התכולים. הוא היה פעיל בתנועת הנוער, מעורב בחיי הצעירים, קשוב לדופק־לבה של העיר ומרותק בחקירותיו על עברה של הקהילה היהודית בקרקוב.

להסתובב עם שם המשפחה בוסק, או בוסאק כפי שבחר מאיר בוסאק לאיית, כאן בישראל, משמעותו לפגוש ברבים רבים מתלמידיו שלמדו בתיכון "דה שליט", ברחובות. "איך אמרת קוראים לך? בוסאק? כן, היה לי מורה כזה בתיכון". רבים כל כך זוכרים אותו ורבים מהם מוקירים את האיש המיוחד, האינטלקטואל רחב היריעה והאופקים.

אבינו יוסף בוסק ז"ל היה קשור לאחיו הגדול מאיר בעבותות אהבה וכבוד, כמו גם אחותם, דודתנו, לושה שוורץ לבית בוסק, תבל"א. לא חלף שבוע בו לא נפגשו האחים וכמעט לא עבר יום בו

לא שוחחו בטלפון על עניני משפחה, ספרות, קרקוב ועוד. לא הכל הבנו ולצערנו לא תמיד הקשבנו, כדרכם של צעירים.

בחרנו להוסיף ל"בין צללי עיר" את הפואמה "ממעמקים", אשר נכתבה על-ידי מאיר בוסאק בהיותו אסיר במחנה הריכוז פלאשוב. רבות דובר ונכתב על פואמה זו הזועקת את זעקת היהודי המאמין ממעמקיה האפלים של תקופת השואה והיא עדיין מרטיטה את לב הקורא.

לדודנו מאיר ולאשתו לושה־שרה לא היו ילדים, אולם אוצר המופת שהשאיר לנו מאיר בדמות כתביו ושיריו ממשיך להאיר את העבר ואת העתיד.

באהבה וגעגוע, המשפחה.

מאיר בוסאק – אגי משעול

ד"ר מאיר בוסאק היה מורה שלי לספרות בתיכון מאוחד רחובות (כיום דה שליט) בשנים 1964–1965. באותם ימים הרבה לפרסם שירים במוספים הספרותיים של העיתונים היומיים. הוא היה המורה היחידי שנשא בתואר דוקטור וגם בלי להבין מה זה בדיוק אומר, ידענו שהוא משורר חשוב והמילה 'שואה' ריחפה מעליו כענגה. היינו צעירים בתקופה בה לא הרבו לדבר על השואה וכולנו היינו עסוקים בלהיות הישראלים החדשים. אפילו אני, בת לניצולת אושוויץ הונגריה, גדלתי בבית בו לא דברו על "מה שהיה" וגדלו אותי כמעין תשובה ניצחת לעברם.

מאיר בוסאק היה מורה יוצא דופן. אירופאי למראה, ממושקף, לבוש תמיד בחליפה ועניבה, הליכתו זקופה מאד ואף פעם לא החליף את תיק העור החום, המרופט קצת, ילקוט של תלמידים. כשאני נזכרת היום בכמות החומר שהספיק לדחוס למוחותינו, אני מלאת התפעלות. בנוסף לחטיבה עצומה של ספרות ההשכלה - ביאליק, י.ל. גורדון, מנדלי מוכר ספרים, י.ל. פרץ, מאמרי אחד העם ומה לא, לימד אותנו גם את האיליאדה והאודיסיאה, פאוסט, פר גינט ומבחר משירת ימי הביניים והעולם. לא קלטנו את עומק השפע הזה אבל הוא זרע בנו זרעים שנבטו ביורה של המשך החיים. נוהג היה לשבת על שולחן המורה ולהכתיב. היה איזה יובש בנעימת דיבורו וניכר היה שחשוב לו להעביר את המורשת הספרותית הזאת. אנחנו לא במיוחד עניינו אותו, כלומר דברים שחשבנו או אמרנו, בעיקר נהג להשתיק את המפריעים כאילו דחוף היה לו למזוג את החכמה הזאת למחברותינו. הוא מעולם לא פיתח יחסים אישיים או קרובים עם התלמידים והמרחק היה ברור לכולם, עם זאת, כשיצאו לאור ספרי

השירה שלו, כולם ספרונים דקים בכריכה קשה, נהג להביא אותם לכיתה ולמכור למי שרצה. מכיוון שערך את רשימת המעוניינים, כולנו רכשנו.. אינני יודעת מי חוץ ממני קרא בשירים הקשים והמרים האלו המלאי מקפים למכביר בסופי השורות, כאילו רצה לומר ששם, בסוף בתהום הפעורה בסופי השורות, נגמרו המילים שיכולות לתאר את המשך הדברים. לא קלטתי את השירים במלואם אבל הייתי מרותקת לאווירה ששררה בהם, לשפת השירה, לזה שאפשר לומר דברים בצופן, לצורה הדקדוקית האהובה עליו במיוחד, צורות פועל כמו 'בהימוג', 'בשקוע', 'ברקוד', סימנתי שורות, בעיקר כאלו שהיו בהן רגשות אהבה, שהסגירו משהו שהסתתר מאחורי החזות הרצינית והמסוגרת. מאיר בוסאק היה המשורר הראשון החי שפגשתי.

היום, כשאני חושבת על כך, מדהים אותי הפער בין עולמו לעולמינו. לא היה לנו מושג קלוש אודות חייו ועברו. מעולם לא סיפר או דיבר על כך וגם אנחנו לא במיוחד התעניינו. פה ושם אמר מישהו קרקוב. פער הגילים היה גדול ואנחנו היינו שקועים בחיינו הצעירים, שועטים מידי קדימה מכדי להתעניין במורה לספרות עם המבטא הגלותי. לא יכולנו לדעת דבר על סבלו וקורותיו הקשים מנשוא בגטו פלאשוב שם כתב את הפואמה 'ממעמקים', מה יכולנו אנחנו להבין? משהו מזה הדהד כשלימד אותנו את 'בעיר ההריגה' של ביאליק, כשקרא מתוך הספר "שמיים בקשו רחמים עלי, אם יש בכם אל ולאל בכם נתיב ואני לא ידעתיו" וכו', או כשלימד את שיריו של יהודה הלוי וכיסופיו לציון, או את אהבתו לסיפורים החסידיים של י.ל. פרץ ושלום עליכם. והיו בינינו גם פרחחים שנהגו ללגלג ולהפריע, מישהו פעם חמד ללצון והניח על כסאו נפץ של פורים. הבהלה שלו מהפיצוץ זכורה לי עד היום.

באותם ימים התחלתי לכתוב את שירי הראשונים, הילדותיים, שירי בדידות ומצוקות מתבגרים ונמשכתי אליו כמייצג משהו שבעתיד יתברר לי כשירה. חשתי בליבי שהוא, המבין כל כך את עולמם הפנימי של גיבורי הספרות, יבין ודאי גם את הגיגי ליבי. נהגתי בביישנות מפעם לפעם לתת לו דפים אחדים ואפילו השתוקקתי לעשותו איש סודי, חונך, אבל הצלחתי רק באופן חלקי לקבל תשומת לב עם מילות עידוד רגילות. מבלי שיידע אתגר אותי. רציתי לכתוב משהו שיהיה ראוי למחמאה מפיו.

מאיר בוסאק היה דמות משמעותית מאד בשבילי, נקודת אור בלימודי התיכון שבהם נכשלתי שנה אחר שנה במקצועות הריאליים. לא פעם אני משתעשעת במחשבה שהוא חי ורואה שתלמידתו, אגי פריד, זאת עם שירי הבוסר הילדותיים, הפכה למשוררת ידועה. ודאי היה גאה בכך. המשכתי לשלוח לו שירים גם אחרי שכבר סיימתי את בית הספר התיכון ותמיד הקפיד לענות לי. הוא היה הראשון שאליו שלחתי את ספרי הביכורים שלי. כתובתו ברחוב שמעון התרסי תל־אביב זכורה לי.

בשעה שאני כותבת את הדברים הללו, מונחים לפני ספריו עם ההקדשות הלאקוניות והתאריכים שחודשיהם כתובים בספרות רומיות: 'ועתה עיני ראתך', הוצאת 'גלים' תשי"ח, המתחיל בפואמה 'ממעמקים', עם ההקדשה: "לאגי פריד ממאיר בוסאק". 'בריקוד כנגד הלבנה', 1964 הוצאת 'רנניםי "לאגי פריד בברכה מאיר בוסאק". 'אחרי עשרים שנה' הוצאת אל"ף 1962 "לתלמידתי אגי פריד". הספר 'סולם וראשו' בהוצאת 'עקד' משנת 1978 כבר הוקדש לי באופן אישי יותר "לאגי בברכה מאיר בוסאק". ל'כנפיים וחלל' הוצאת 'עקד' 1981 (אחרי שכבר פרסמתי שני ספרים) כבר נוספה מילה: 'לאגי בברכה חמה ממאיר בוסאק'. ואילו בספר 'על חבל מתוח' בהוצאת 'עקד'

כתב לי כבר הקדשה של משורר למשוררת: "לאגי בתודה על 'יומן מטע' (ספרי) ובברכה, מאיר בוסאק 1987".

אני קוראת עכשיו את ספרו זה על קרקוב עירו, על קורותיה וקורותיו שלו, ומשלימה באיחור את כל הפערים, את כל הידע שהיה חסר לי אודות מורי הנערץ ד"ר מאיר בוסאק שפתח לליבי שער לספרות.

הקדמת המחבר

חוקר תולדות עמים, זרמים חברתיים, פוליטיים, תרבותיים וכו׳ גולש בדרך כלל אל המופשט בחשיפת החוקים, השולטים בהיסטוריה. חוקר תולדות עיר מסויימת רואה בכל רחוב, בכל שוק שבה, את אשר התרחש בהם לפני חמישים, מאה או מאתיים שנה. ההיסטוריה מוחשית בעיניו. ואם הוא בן עיר, שאת תולדותיה חקר ובן למשפחה מושרשת בה, יש והוא משוזר נפשית בעברה ובהווה שלה, באירועיה, בחייה השקטים והסוערים, בלבטיה ובתמורות שעברו עליה. לפעמים, מתוך הכרת הקונקרטי עובר גם הוא לחיפוש כללי ההתפתחות בו ונדמה לו, שהיא תוצאת התמודדות כוחות פנים, השומרים על יחודה, עם גורמים חיצוניים, העומדים לשנותה.

בספר זה נעשה נסיון להעלות סאגה, המבוססת על חומר ארכיוני, של מאה וחמישים שנה (המאה ה־19 וה־20) בחיי יהודי קרקוב – עיר, שהיתה פעם בירת מלכי פולין ומקום פעולתם של גדולי הרבנים במדינה, עיר של אוניברסיטה ושל ישיבות, עיר הנמצאת במפגש המזרח והמערב.

במשך מאות שנים זרמו חיי התרבות של יהודי קרקוב באפיקי ההתפתחות ההיסטורית האבולוציונית – עד בוא השטן, שפרץ בצחוק נוכח התמימים, אשר ראו את התמורות ההיסטוריות כתוצאה של אבולוציה.

סיפורה של הסאגה בא בדרך פסיפס אסוציאטיבי של המחבר. שילוב האלמנט האישי במסירת ההיסטורי־הכללי והעלאת אפיזודות מהקרוב מדגימים בספר את ההווי של קרקוב היהודית.

קרקוב
של אחרי
המלחמה
וזו שלפני

המלחמה נגמרה. שרידים, יחידים – אלה ממחבואיהם ואלה ממחנות הריכוז הגרמניים – חזרנו לעיר ולרובע היהודי שלה. אותם הרחובות הצרים, הארוכים, אפורי קירות מתקלפים, אותן סמטאות מפותלות, בתים צרים של שתים־שלוש קומות ובתים רחבים, שבחזיתם כעשרה חלונות, שערי בתים עמוקי לוע אפל, חנויות ליד חנויות, שרובן סגורות עתה ומעל לחלקן עוד שלטים, נושאי שמות יהודיים דהויי־צבע – מצבות לאלה, שאפרם מפוזר בשדות אושביץ ובלזיץ.

בשחור החלונות נשקפו פה ושם פני גוים תוהי מבט –

איך נשארו הללו בחיים?

כמעט שדבר לא נשתנה – חוץ מהאנשים. עוד לפני שש שנים אצו־רצו כאן יהודים לרגל עסקיהם, ברחובות ובחצרות הבתים שיחקו ילדיהם, ונשים עם סליהן הלכו לקניות. ברחובות עמדו עגלות גויי־הכפרים, שהביאו הנה למכירה את תוצרתם החקלאית וקנו בחנויות דברי לבוש או כלי בית ומשק.

דירותינו, דירות הורינו, היו מאוכלסות על ידי פולנים. שני בתי אבן גדולים היו למשפחתנו ובהם, בדירות מושכרות, התגוררו כמאתיים

נפשות – כולם יהודים. בדירתנו, בעלת ארבעת החדרים, עמדו עוד רהיטינו, עשויי עץ אגוז חום. המשתכנים החדשים סרבו להרשות לי לישון באחת המיטות ולו רק למספר לילות.

בשביל היהודים החוזרים הוקצה אחד הבתים שבעיר לשינה על רצפותיו בלילות. בית אחר נמסר להתארגנותם, להקמת מטבח וגן לילדים.

הכיכר הגדולה שבקזימיז, הרובע היהודי שבקרקוב, היתה פתוחה כבעבר מול מרחבי השמים. לפני שנים אחדות עמדה בלב הכיכר חומה, שסגרה על מגרש רבוע, אפוף אגדות. בשובי לא היתה עוד החומה. בבית הכנסת הישן, המפואר, בן המאה ה־14, עמדו רק ארבעה קירות. רצפתו היתה מכוסה לבנים וטיח, אבנים וחוליות עמודים. לפני עזבם את העיר פוצצו הגרמנים בחומר נפץ את עמודי בית הכנסת. בקרוס העמודים, נפל הקמרון, שנשען עליהם. בית המדרש של "המגלה עמוקות" נהרס עד היסוד על ידי הפולנים שהאמינו, כי לפני גירושם לגטו הטמינו היהודים אוצרות בקירותיו העבים. בית הכנסת הקטן והיפה, שהוקם במאה ה־17 על ידי העשיר ר' וולף פופר, היה למחסן נגרים. בית הכנסת של הרמ"א, בן המאה ה־16 בדומה לבית הכנסת "קופה" ולטמפל – היכל הנאורים – הוחזרו לקומץ היהודים. בית הכנסת הגדול, שהוקם על ידי ר' אייזיק ב"ר יעקלש, אחד היפים ביותר בפולין, עמד על תלו עזוב, בשממונו.

להסתובב ברחובות ובסמטאות הרובע היהודי. השמים כה תכולים מעל.

כששים אלף יהודים היו פה לפני שש שנים. למעלה ממאה בתי תפילה היו מתמלאים במתפללים ערב ובוקר. בשעות היום בקע מרובם קול תלמידי ישיבות. בעיר פעלו ארגונים ציוניים לסוגיהם – ציונים כלליים, מזרחי, פועלי ציון – ארגוני נוער ציוני – עקיבא, השומר הדתי, השומר הצעיר – וארגונים לא ציוניים כהאגודה, הבונד;

חיו בעיר יהודים סוחרים, חנוונים, רוכלים, בעלי מלאכה, עצמאיים ושכירים, פעלו בה בתי ספר, חדרים ומלמדים, רבנים ודיינים...

יהודים, רבבות יהודים זקנים וצעירים, ילדים ונשים, חנויות, בתי מלאכה ועגלות מכפרים ומעיירות סביבה, רעש, המולה.

וביום השבת – דממה וזהב שמש בשכונה היהודית – דממת קדושה. רק יהודים במעילי משי שחור, בשטריימלים או במגבעות שחורות בדרכם האיטית עם ילדיהם לבתי התפילה. כשהרב פישמן־מימון ביקר בקרקוב ושהה בה בשבת, אמר, שקדושת השבת ברובע היהודי בקרקוב דומה רק לזו שבירושלים העתיקה.

ולעומת זאת – מגרש הכדורגל של "מכבי". זכתה קבוצת הספורט "מכבי" של קרקוב למקום מכובד בספורט של פולין, בעיקר במשחקי כדור מים. בל"ג בעומר היה נערך במגרשה מפגן ספורטיבי־התעמלותי של תלמידי הגימנסיה העברית. איזה נוער יפה, לבוש בגדי תכלת ולבן!... והיו קבוצות ספורט יהודיות נוספות כ"הכח", "יוטשנקה", "שילה" ועוד... ואיגודי אמנים – ציירים יהודיים, שערכו תערוכות מרשימות ומוסיקאים־אמנים יהודיים וקונצרטים והיתה אגודת סופרים עבריים, שפרסמה שנתון לספרות והוציאה ספרים אחדים ותיאטרון ביידיש, בו התארחו להקות שחקנים, בהציגן מחזות מהקלאסיקה היהודית והעולמית.

מאות רופאים, עורכי דין ומהנדסים יהודיים פעלו בעיר, ובאוניברסיטה של קרקוב הרצו הפרופסורים ליאון שטרנבך, חוקר הקלאסיקה, בעל שם עולמי, ומטלמן ואורמיצקי. מאות תלמידי האוניברסיטה היו מאורגנים באיגודים ציוניים כ"השחר־פשדשביד" ובאיגודים סוציאליסטיים וקומוניסטיים. והיו ויכוחים סוערים.

היהודים גרו בכל העיר. הגנים והפארקים היו מקומות נופש ומפגש לנוער ולמבוגרים, לגויים וליהודים. היערות, הסמוכים לעיר,

היו יעדים לטיולים ונהר הוויסלה והבריכות – למקומות רחצה. התיאטרונים העירוניים, אולמי הקונצרטים, ארמון מלכי פולין – הוואוול – ומקום קבריהם, הקתדרלה והמוזיאונים היו אבן שואבת לכולם – גם ליהודים.

בשובי – הרחובות והבתים שברובע – הכל כשהיה ורק יהודים בודדים התחמקו פה ושם.

בית הקברות היהודי מהמאה ה־16 היה שומם ומעליו – רוחב שמים גבוהים, תכולים־חיוורים. על פני השטח הישר, המוריק והאפרפר – שברי מצבות. רק מצבה אחת ניצבה במקומה – של הרמ״א והיא – ערופת ראש. עוד לפני זמן קצר ניצבו כאן האבנים האפורות – מצבות רבנים, גאונים. ליד מצבתו של הרמ״א – מצבת אחותו – סבתא־סבתא של סבתי – מרים ביילה וגיסו ר׳ יוסף כ״ץ מח״ס ״שארית יוסף״; כאן עמדה מצבתו של ראש הקהילה במאה ה־17 הנגיד ר׳ אייזיק ב״ר יעקלש; כאן של הרב ר׳ אליעזר אשכנזי מח״ס ״מעשי־ה׳״; וכאן של המקובל ר׳ נתן נטע שפירא מח״ס ״מגלה עמוקות״; בסמוך – מצבת ר׳ יואל סירקיס בעל ״בית חדש״; מצבת ר׳ יהושע ב״ר יוסף מח״ס ״מגיני שלמה״, מצבת הרבי ר׳ השל, מצבת ר׳ מיכאל קלהורי, שנשרף על קידוש השם, של הרב ר׳ יום־טוב ליפמן הלר, בעל ״תוספות יום־טוב״ ועוד ועוד מצבות.

בכיכר המרכזית של קזימיז, הנקראת וולניצה, עמד כבעבר בניין העיריה מהתקופה, כשקזימיז היתה עוד עיר עצמאית, טרם צורפה לקרקוב. לימים נהפך הבניין לבית ספר לילדי ישראל ובאחד מקירותיו נקבע תבליט, שהציג את היהודים, המתקבלים לגור בפולין על ידי המלך קזימיז הגדול. בשובי – התבליט לא היה עוד ובקיר נותר רק משקע מרובע ריק.

ממול לבניין העירייה, מעבר השני של הרחוב, עמד בית הקהילה. כאן היו משרדי רישום הנולדים היהודים, המתחתנים והנפטרים. כאן פעלה הרבנות. באחד הימים, לפני המלחמה, ראיתי את הרבנים יוצאים מהבניין – הרב שנירר, הרב לוין, הרב בלייכר, הרב שפירא – לבושי גלימות משי שחור וחובשי כובעי קטיפה שחורים, רחבי תיתורות, יהודים בעלי זקנים לבנים־לבנים ופנים זוהרות. הם הלכו אט־אט בקבוצה, יהודים יפים, שקטים, כמהורהרים בעולמם. שעה זו חשבתי – אנשי הסנהדרין הגדולה.

ארכיון קהילת קרקוב

במרתף בניין הקהילה היו אולמות להתעמלות ובהם כל המכשירים הדרושים. בבניין היתה הספריה הציבורית הגדולה "עזרא", ארכיון הקהילה ובו ספרי הזכויות, שהעניקו מלכי פולין ליהודי המדינה; כאן הוחזקו הפנקסים והמסמכים, שסיפרו על חיי היהודים בעיר במשך מאות שנים. בארכיון זה עבדתי באיסוף חומר היסטורי לעבודת הדיפלומה, בהדרכתו של הפרופ' מאיר בלבן, מהאוניברסיטה הוורשאית.

את יסודות הארכיון הזה הניח הד"ר דוד קינסטלינגר, מעובדי מזכירות הקהילה. הוא שמצא בבניין הישן של הקהילה, לפני שזו עברה לבניינה החדש (1911), ערימות ניירות התיכתובת, אשר הגיעו למשרדי הקהילה ופתח בסידורם ובמיונם. רק מעטים מיהודי קרקוב ידעו מי הוא הד"ר קינסטלינגר (1867–1939). המעטים האלה היו חברי נעוריו (הוא היה יליד קרקוב) ותלמידיו – היה מורה לדת בגימנסיות הממשלתיות שבעיר – אך מי בעיר ידע, שהאיש היה חבר האקדמיה למדעים של קרקוב ואחד מגדולי החוקרים של המדרש? מי ידע, שמחקריו מתפרסמים בבמות מחקר חשובות ביותר בגרמניה? בגרמניה פירסם קינסטלינגר ספרים על הפרשנות היהודית

הקדומה למקרא, מחקרים על הקוראן ועל השפות השמיות. בפלוש הגרמנים לקרקוב עם פרוץ מלחמת העולם השניה – התאבד האיש.

שיחה עם הנשיא האחרון של הקהילה היהודית בקרקוב, ד״ר רפאל לנדא

במשך עשרות שנים ישב בלשכתו בבניין הקהילה הד״ר רפאל לנדא – הנשיא האחרון של הקהילה היהודית בקרקוב. הוא היה בן למשפחה ותיקה ומכובדת מאד בעיר. אביו הירש היה סגן נשיא הקהילה. אחיו ד״ר יאן לנדא ניהל את בית החולים היהודי בקרקוב. בן דודו הד״ר איגנאצי לנדא היה סגן ראש עיר קרקוב וציר לפרלמנט של גליציה. אבי סבו של הד״ר לנדא – הרב ר׳ שאול רפאל לנדא לא רצה להכיר ברבנותו של הרב הנבחר ר׳ דב־בר מייזלש, הקים בית דין לעצמו בקרקוב ורבים היו מעריציו.

בעיני הציונים שבקרקוב היה הד״ר רפאל לנדא סמל של יהודי מתבולל. רק מעטים ידעו, שמדי חודש משלם האיש את תרומתו לקרן־היסוד, דבר שלא רבים מהציונים עשו.

באותם הימים, בהסתמכי על החומר שבארכיוני קרקוב, פרסמתי מאמרים רבים על תולדות יהודי העיר ביומון הפולני־הציוני, שהופיע בקרקוב. יום אחד הוזמנתי טלפונית לביתו הפרטי של הד״ר רפאל לנדא.

הוא היה אדם נאה. מאחורי משקפיו הנוצצים הביטו עינים חכמות וטובות, שפמו היה קטן, פניו חיוורות־עדינות, מטופחות. הוא פתח ואמר:

יש לנו ארכיון של הקהילה ובו, כידוע לך, אוצרות של מסמכים, אותם מסדרת, ממיינת ומתייקת הד״ר יהודית פרייליך. הפרופ׳ בלבן פירסם לא מזמן ״מדריך ברובע היהודי שבעיר״ ועוד מעט יופיעו שני הכרכים המונומנטליים שלו על תולדות היהודים בקרקוב ובקזימיז. מה אפשר, לדעתך, לעשות עוד בתחום זה? אמרתי לו דבר, שבו הרהרתי מזמן:

בבתי הדפוס בקרקוב הופיעו מהמאה ה־16 מאות ספרים עבריים, רבניים וחילוניים. הופיעו כאן עיתונים יהודיים בשפות שונות – יומונים, שבועונים, ירחונים וכדו', יהודי העיר פעלו כסופרים וחוקרים בתחומים שונים. הם פירסמו עבודותיהם בשפות שונות; רבים מיהודי קרקוב התפזרו בעולם ושם פירסמו ונתפרסמו. עליהם ועל יצירתם נכתבו הערכות רבות. מלבד ספרו הגדול של הפרופ' בלבן פורסמו ספרים רבים מאת מ. צינץ, הרב דמביצר, פרידברג, וטשטיין ועוד – מחקרים בתולדות יהודי קרקוב. כדאי להקים גנזך לאיסוף כל החומר הזה...

הצעתי, אך את דברי סיימתי במשפטים מינוריים ובשאלה ספקנית: אבל, האם כל זה יעזור?...

הוא הרים פניו ושאל: למה כוונתך?

– להתרחקות של רבים מאנשי הרוח, האקדמאים, שאמורים היו להיות מדריכי הציבור היהודי... להתרחקות מהתרבות המורשתית היהודית, מתחושת השייכות לרצף ההיסטוריה היהודית ומשמידה על הייחוד הלאומי לכל גילוייו...

– נכון – השיב הד"ר לנדא – אבל את הדבר יש לראות בפרופורציות של שלושה מיליון יהודים בפולין.

אכן, ידועים מקרים רבים של הינתקות אנשי רוח ואינטליגנציה מהיהדות, והתבוללותם בסביבה; אך אפשר לקוות, שבתוך ציבור כל כך גדול ישנם ויצמחו עוד כשרונות וכוחות רבים, חיוניים בשבילו. הסכנה האמיתית, לדעתי, היא דווקא בתחום המיספרי, בהתרחקות ההמונים. התהליך הקיים עלול להביא להצטמקות מיספרית של היהודים במדינה. אלפים ורבבות מתרחקים מחיי החברה היהודית. כידוע לך – אני נינו של הרב ר' שאול רפאל לנדא. בעיני הציונים

אני אחד מראשי האסימילטורים. אינני יודע מהי הגדרת אסימילטור בפיהם, אבל תקוותי, שגם הם אינם רואים בי אדם אדיש ליהדות. אני שייך לדור, שהאמין כי אפשר לספוג את התרבות האירופית ולהשאר יהודי. אבי כבר לא גידל זקן ועם זאת בפי החרדים הוא נקרא רבי הירש לנדא. הוא היה באמת נאמן לאורחות החיים של היהודים המסורתיים. אני – קצת פחות. אך רחוק אני מאותו דור האסימילטורים כמנדלסבורג, נשיא הקהילה היהודית בעירנו. והמצב הקיים מצער כל יהודי, שעיניו פקוחות. הנה ברשת בתי הספר, שהקימו אצלנו הציונים, מקבלים החניכים ידיעות מזעריות מהיהדות השורשית. בצאתם מבית הספר, מתרחקים הם מכל מגע עם התרבות היהודית ושוכחים את אשר למדו במשך שנים...

מתברר, שמבחינת הקיום הלאומי היהודי, היתה נפילת חומות הגיטו – אסון. קיום עצמאי־לאומי בתוך שטפון תרבויות הסביבה, הוא בלתי אפשרי. לחיות כמיעוט מפוזר בין הגויים, עם הגויים, ברחובות משותפים, בבתים משותפים ולשמור על עצמיות יהודית – זוהי היום אפשרות רק לדור אחד, שנים, שלושה... אח״כ רק ברובעים היהודיים, כמו בקיזמיז היהודי, ישארו היהודים החרדים מאד. יוצאי הרובע, גם צאצאי הציונים, יהיו אבודים מבחינה לאומית... רק הפרישות מהעולם החיצוני או הריכוז הקומפקטי במספרים גדולים, נניח בארץ ישראל, יכולים לשמור על יחודה של החברה היהודית. אך התתכן היום חזרה לגטו? ועם זאת – עלינו לעשות מה שאפשר...

– היוצא מזה – אמרתי – היטלר, המפריד בין יהודים לגרמנים, יכול להיות גורם חיובי מבחינה לאומית...

– מבחינה אינדיבידואלית הוא אסון ליהודי, אך מבחינה לאומית... לטווח ארוך... זוכר אתה איך מגדיר גיתה את מפיסטו – הרוח

המתכוונת תמיד לעשות את הרע, אך למרות כוונתה – עושה את הטוב... היטלר נמצא בתהליך של אכספנסיה... צבירת הכוחות המלחמתיים שלו באה אולי היום רק לאיים ולהשיג הכל בלי להשתמש בהם, אך יתכן שהאמצעים המלחמתיים, המצטברים בידו, ישכרו אותו, יפתו ויאלצו אותו ואת הגנרלים שלו להפעילם ואז – יהודי פולין בסכנה גדולה. אם נשפוט לפי המתרחש בגרמניה, עלולה לבוא גם בפולין הדחת היהודים מהמשרות הממשלתיות, מבתי המשפט, מהאוניברסיטאות, הרחקת היהודים התעשיינים ובעלי החברות הגדולות למיסחר מרכושם ואולי – אף הפרדה והרחקה לגיטאות... כן, אנו במאה ה־20, אבל גם זה אפשרי... לו אני בגילך, בהשקפותיך ובאפשרויותיך – הייתי מהגר לארץ ישראל. אבל, ברור לי – לא אתה ולא אלפים ורבבות הדומים לך תהגרו – אין אדם עוזב את ביתו כל עוד יש בו אפשרות של קיום... צריך להיות או אידיאליסט גדול או חסר כל תנאים של קיום כדי להיעקר מהבית. לרובם של הציונים אין ארץ ישראל אלא השבת, החג שבחיי יום־יום. יש בה, בארץ ישראל, משהו מהאסתטי, מהיופי שבחלום על המשיח, כאותו החלום על אוטופיה, הקיימת אי־שם במרחקים – אבל לצאת לשם, רק יחידים בודדים, חולמים או סברורים יעשו זאת – או אלה שהתנאים הריאליים מאלצים אותם לכך...

להסתובב ברחובות

המשורר מרדכי גבירטיג

ממול לבית מגורי בני משפחתי התגורר המשורר מרדכי גבירטיג. כל הבית התלת־מפלסי היה מאוכלס לפני המלחמה במשפחות יהודיות בלבד. עתה – רק גויים, רק גויים. זכרתי את גבירטיג.

נמוך קומה, צנום, פניו אפורות וראשו מופנה קצת הצידה. הוא גר עם אשתו ושלוש בנותיו בדירה של חדר ומטבח. כביכול, נגר היה מרדכי גבירטיג, אך לאמיתו של דבר – עבד בחנות הרהיטים של אחיו, רהיטים שרובם ישנים ומיעוטם חדשים. הוא היה מתקן את המתפרקים, שאנשי הסביבה הביאו לחידוש מראיהם בפוליטורה. הגדולה בבנותיו, שפרה, למדה בבית הספר העברי, השתים האחרות, בשיה ולולה, בבתי ספר מקצועיים. העוני היה בבית. היה יליד קרקוב. שם משפחתו האמיתי לא היה גבירטיג אלא ברטיג. הוא היה אומר: יש להבדיל בין קודש לחול. כגולם הנולד לעולם חדש בהיהפכו לפרפר, כך אני, בצאתי מהחולין ובהכנסי לעולם השירה. בשירתי נקרא אני גבירטיג מלשון געבורט – הולדת, התחדשות...

תמיד חלם על יציאה מהאפור וכניסה לעולם צבעוני. בעודו צעיר שיחק בתיאטרון של חובבים ביידיש ואז היה שוליית הנגר לובש בגדים ססגוניים של המלך אחשורוש, הרעב ללחם היה נהפך ליוסף המשנה למלך, המשביר לארץ מצרים. לפעמים ערכו לו מוקיריו מ"פועלי ציון" או מ"הבונד" ערבי הופעה ושירה. אז הוא, שלבש יום־יום בגדי עבודה מרופטים, היה מוציא את חליפתו היחידה, השחורה, את חולצתו הצחורה ואת עניבת הפרפר שלו והיה שר בקולו הצרוד, החלש, אך כובש הלבבות בחמימותו.

בשלהי המאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים פעל בקרקוב בית הדפוס העברי־יידי, הגדול והמפואר, לפי מושגי אותם הימים, של יוסף פישר. כאן הודפסו במות ספרותיות שונות ועתונים בעברית ויידיש. באווירה זו החל גם גבירטיג לכתוב את שיריו ביידיש.

הוא לא ידע לנגן – לא בכינור, לא בפסנתר (אולי קצת בחליל), אך חיבר את הלחנים לשיריו. כמעט לכולם. לא ידע גם לכתוב ולקרוא תוים. לפי זמרתו כתבו אותם ידידיו הפרופ' הופמן ושפרבר. השירים זכו לפופולריות בלתי רגילה. להקות חובבים ותיאטרונים מקצועיים ביידיש הפיצו אותם בפולין. משם הגיעו לארצות אחרות באירופה ובאמריקה. רבבות מהעם שרו את שיריו בלי לדעת מי מחברם. מאות זמרים מצאו מקור פרנסה בהשמעת שיריו, אך הוא לא קיבל אף פרוטה מאלה, שחיו לא רע על השמעת יצירותיו.

בפרוץ מלחמת העולם השניה נתייבש מקור הפרנסה הדלה של משפחת גבירטיג מתיקוני נגרות. באותם הימים הטילו הגרמנים עבודות שונות על יהודי העיר. על המועצה היהודית היה לספק מדי יום אלפי יהודים לעבודות אלה. כל היהודים נתחייבו לעבוד יומיים בשבוע. שתי בנותיו של גבירטיג (הגדולה, שנישאה

לשטמברגר, ברחה עם בעלה למזרח, לשטח הכיבוש הרוסי) היו ממלאות מקומם של יהודים עשירים בניקוי רחובות העיר משלגים ובעבודות בקסרקטין. על הכנסה עלובה מכך התפרנסה משפחת גבירטיג. כשהוקם הגטו, לא קיבל גבירטיג זכות מגורים בו. הוא נאלץ לעבור עם משפחתו לאחד הכפרים הסמוכים לעיר. שם ישבו, עד שנאסרה על היהודים הישיבה בכפרים. היהודים הודחסו אז לגטו של קרקוב. ושוב רצה הגורל שנגור בשכנות – חלון מול חלון. הוא גר בחדר שבקומת קרקע. גם בגטו לא הפסיק לכתוב. היתה תקופה של רגיעה בגטו. איש לא העלה על הדעת, שמתקרבים ימי גרושים למות. בחפשם פרנסה ערכו נגנים, זמרים ושחקנים אחדים, שהיו בגטו, הופעות אמנותיות ובהן השתתפה בשירי אביה הצעירה שבבנותיו של גבירטיג. השירים, שתיארו את הדלות היהודית והעלו גם ניצוץ חלום ותקוה, היו אהובים על הקהל. גבירטיג שמח על הרושם שעושים שיריו ובעיקר ששירו "עס ברענט" (בוער!) מזעזע את כולם, אך לבו ניבא לו רעות. פעם אמר לי: אני מאושר, שהוצאתי לפני המלחמה את קובצי שירי "פאלקסטימלעך" ובעיקר את הספר "מיינע לידער" עם הלחנים. ספרים אלה נמצאים, בלי ספק, גם באמריקה וגם בארץ ישראל והגרמנים לא יוכלו לשים את כפם עליהם..."

פעם פגשתי אותו בגטו והדכאון על פניו. אמר: אני ירא, שמנגינותי יהיו כצפרים מרחפות מעל קן הרוס...

ושוב פעם – הוא ישב ליד חלון חדרו ועיניו אדומות ולחות. ספר תהלים היה לפניו. שאלתי לשלומו, שתק. – ושלום בני ביתך? שתק. בסוף אמר: חלמתי במשך שלושה לילות, לילה אחר לילה שמעתי הקול: העולם הולך ונחרב ואתה בשני שולחנות תזכה? באחד, באחד בחר...

שאלתי: מה הם שני השולחנות? והוא השיב: גם שירי יישארו וגם אני בחיים... בתקופה שכזאת...

ביום 4 ביוני 1942 נערך אחד הגרושים הראשונים מגטו קרקוב למחנה ההשמדה בבלזיץ. בגרוש זה נשלח גם מרדכי גבירטיג עם אשתו ובתם שפרה, שחזרה בינתים מלבוב לקרקוב. הוא היה חלש מאד והתקשה בהליכה (היה בן 65). בדרך לתחנת הרכבת ירה בו איש האס.אס.

הצייר אברהם נוימן

למשלוח, בו גורש גבירטיג, צורף גם הצייר אברהם נוימן. הוא היה בן העיירה שרפץ, וחתנו של המדפיס יוסף פישר. בניגוד לגבירטיג, שכל ימיו ישב בקרקוב, היה נוימן בן העולם הגדול. את תמונותיו הציג בתערוכות בפאריס, באנגליה, בהולנד, באיטליה, בגרמניה ובארץ ישראל. למד באקדמיה לאמנות בקרקוב, שנחשבה בעיניו לבית, אליו חוזרים מכל הנדודים והיה שייך לנוף האמנותי של העיר. בקרקוב מצאה אותו מלחמת העולם השניה. גר בגטו בבית אחד עם מרדכי גבירטיג ברחוב יאנובה וולה, בחדר מטוחב. בגטו גילח את זקנו ורק כשהלך גלוי ראש, כפוף במקצת, התבדרה בלוריתו הלבנה, המפוארת. גבוה וכחוש, בחליפתו השחורה, היה תמיד ממהר (רק האלהים ידע לאן) ועושה רושם של חיה בסוגר. הוא, שרגיל היה לחיי מותרות ופאר באירופה המערבית, שבעד תמונותיו שילמו באמריקה דולרים רבים, גווע בגטו ברעב. וגם אז – שם היה שקוע כולו בעולם האמנות. הוכרח להסתפק בכף רוטב, שקיבל מהיודנרט וגופו הענקי, החזק והבריא תבע מזון. נתקלתי בו פעם ברחוב ופניו מוצפים אור:

...היו אצלי פרופסורים מהאקדמיה לאמנות, ראו את תמונותי החדשות וקבעו פה אחד ש"נוימן הולך קדימה בצעדי ענק..." היה

אז בן 69. הכל התפלאו מהיכן יש לו כסף לצבעים ולבדים. אולי ידידיו הפולנים סיפקו לו.

כמו תמיד אהב את העם הפשוט. בהצביעו פעם על אחת מתמונותיו, אמר: התמונה הזאת קיבלה את הפרס הראשון – פרס העם היהודי. ואחר רגע הוסיף: כל יהודי, שביקר בתערוכתי נעצר על ידה...

תעב ושנא את העשירים, שבדרכים שונות אגרו כסף גם בגטו. לפני המלחמה לא היה זקוק לעזרתם ובכל הזדמנות ניסה להציק להם. כשאחד מעשירי העיר, בעל חנות לתכשיטי זהב הזמינו, שיצייר את דיוקנו, הציע לו נוימן, שיבוא לאטלייה שלו. שם פקד עליו להתפשט ולעשות כל מיני תנועות והעוויות, שעשו את העשיר לצחוק.

– אני מוכרח – אמר נוימן – להכיר את גופך במצבים שונים...

בגטו התחנן לפני בעלי היכולת, שיזמינו אצלו את דיוקנאותיהם.

– תמורת ככר לחם – היה מבקש נשים מזדקנות ועשירות – אני אצייר אותך, כפי שנראית לפני עשרים שנה...

את תמונותיו תלה בחלון ראוה של בית מלאכה לפחחות, מעל לכדים וברזים. לא יכול להבין, שמלחמת הקיום לבשה בגטו צורה גסה, אכזרית, שבזויי־עם תפסו לעתים את רסן השלטון בגטו וראו באמן אדם מיותר. פעם, כשסרבו לתת לו תמיכה באחד המוסדות הפילנטרופיים, איים:

עוד תראו, מה אני אעשה לכם... עוד תראו... – צווח סוער ורותח.

מה תעשה? שאלו פקידי המוסד.

– אני אעמוד בשערי היודנרט ואצווח, עד שישמע כל העולם, כי היודנרט של קרקוב עומד מהצד, כשגדול הציירים היהודיים גווע ברעב...

זכרונותיו מארץ ישראל מילאו את חייו בגטו. ליד בית מגוריו היתה גינה עם מיספר עצים מאובקים. שם היה מאסף את דיירי הבית ומספר:

רואים אתם את העצים האלה? ובכן שמעו: שם, בארץ, יש ירקות של אביב, ירקות עצים כאיזמרגדים... ולו ראיתם את שמי הארץ... והשמש... שם כאילו לא זוהר השמש משתפך, אלא השמש גופו...

לעתים קרובות היה קורא ומפרש באופן אקטואלי פרקים מהתנ״ך, שבו התמיד לקרוא. בבית מגוריו גר אדם צעיר אחד, שהיה כנראה מקורב לגסטפו (נהרג אח״כ ע״י הגרמנים); הוא היה מציק לנוימן. מחלונו שבקומה השניה היה קורא לגינה:

שוב מפטפט זקן טיפש זה... אני אראה לך, מטורף שכמוך... יש לי מכרים ביודנרט והם יגרשו אותך מדירתך...

בהרימו את אגורפיו תוך קללות וחירופים היה נוימן פונה לדיירי הבית:

אני לא ירא מפניו, אני מכיר את התנ״ך... איש לא הבין מה לידיעת התנ״ך ולאי־פחד מפני הגסטפו, אך נוימן הסביר:

מה הוא יכול לעשות לי... רעיונות הצדק והיושר שבתנ״ך שלנו ינצחו סוף־סוף וכל נצחונות השודדים הם כאין וכאפס. הם ייכשלו ויפלו אף אם יהרגו אותי. האידיאות, שזרענו בעולם, הן נצחיות והן תנצחנה ומשרת גסטפו זה מהו לעומת התנ״ך שלנו...

בדרך מהגטו לתחנת הרכבת נורה גם אברהם נוימן למות על ידי איש האס.אס.

בבניין הענקי של בית הספר העברי, היסודי והתיכון, בניין שהוקם מתשלומיהם ותרומותיהם, מדם ומיזע של יהודי קרקוב ובו למדו כל שנה כ־1,300 תלמידים ותלמידות, השתכן בית ספר למלאכה לנוער הפולני. מי מהם שמע פעם את שמותיהם של המורים, שלימדו בבית הספר העברי במרוצת 30 שנות קיומו? מי מהם חשב פעם על אלפי ילדי ישראל, שמילאו פעם את הבניין בקולות צהלה? בסמוך לבניין זה עמד בית הספר היסודי והתיכון ״תחכמוני״, שהוקם על ידי ״המזרחי״.

לא רחוק ממנו – בית "תלמוד תורה", בתי הספר של "האגודה" – "בית יעקב", לבנות, סמינר למורות, "יסודי התורה" לבנים. קצת במרוחק פעל בבניינו הנהדר בית הספר להוראת מקצוע לבנות יהודיות – "מוקד העבודה".

פניית ראשי הקהילה לצלב האדום והירצחם בידי הגרמנים

בבית הקברות היהודי שברחוב מיודובה, ליד מצבתו של הרב ר' יוסף נחמיה קורניצר, עמדה מצבה קטנה של בנו הקדוש ר' שמואל שמלקי קורניצר. כשיצאה גזירת הגרמנים לגרש את היהודים מקרקוב, פנו שני הדיינים – ר' שמואל קורניצר ור' שבתי רפפורט – אל יו"ר "הצלב האדום", הרוזן רוניקר, ובקשו את התערבותו למען ביטול הגזירה. על כתב הבקשה חתמו גם אחד מחברי היודנראט (המועצה היהודית) שמלקה מאיר ואהרן מרקוס – נכדו של הסופר, מראשוני הציונים, שעל שמו נקרא החותם. הדבר נודע לגרמנים. ארבעת החותמים נאסרו על ידי הגסטאפו ונשלחו לאושביץ. כחלוף שלושה ימים נמסרה הודעה למשפחות, שהנשלחים מתו ואת אפרם אפשר לקבל תמורת כסף.

דולק ליבסקינד ו"שלוש שורות בהיסטוריה"

והנה הבניין הענקי, אדום הלבנים, שהיה פעם בית הספר היסודי לילדי ישראל ע"ש המלך קזימיז הגדול. בבית ספר יסודי זה למדתי שנה אחת בכיתה ח'. מתלמידי הכיתה נחרת בלבי במיוחד זכרו של חברי הטוב – דולק ליבסקינד. הוא היה תלמיד מצטיין. חרוץ שאין דוגמתו ובעל אמביציות בלתי רגיל. אחרי שגמר את התיכון, למד משפטים באוניברסיטה, קיבל תואר מגיסטר, אך התמכר כולו לתנועת הנוער הציוני "עקיבא". במרוצת הזמן היה לאחד ממנהיגי תנועה זו, שאירגנה אלפים מהנוער הציוני בגליציה המערבית ושלסיה. הוא היה מעורכי הבטאון התנועה "דברי עקיבא", במה בעלת רמה יפה מבחינה אידיאולוגית וחינוכית ובהשפעתו פירסמתי בה מאמרים בנושאי

ספרות עברית ותולדות היהודים בפולין. בתקופת השואה הקים דולק ליבסקינד עם חברו שמשון דרנגר (בעלה של גוסטה דודזון, מחברת הספר "זכרונותיה של יוסטינה") את ארגון המרי של הנוער הציוני במסגרת ה־Z.O.B. (זידובסקה אורגניזציה בויובה – הארגון היהודי הלוחם). הם הנפיקו תעודות זהות אריות בשביל יהודים מסתתרים בין הפולנים, היו מבצעים פיגועים בחיילים גרמניים ובפסי ברזל, שעליהם שוגרו רכבות אספקה לצבא הגרמני, הוציאו את העלון "החלוץ הלוחם", בו הוכחשו שקרים של הגרמנים על "המשלוחים", המעבירים את היהודים כביכול ל"התיישבות מחדש" לשם העסקה פרודוקטיבית במרחבי רוסיה הכבושה, ונמסרה האמת על מחנות ההשמדה, על חיסול היהודים בכפרים ובעיירות. "החלוץ הלוחם" קרא לפעולות מרי ופגיעה בגרמנים.

הייתי באותם הימים במחנה יול"ג שבפלאשוב, הסמוכה לקרקוב, ועבדתי כחובש בצריף החולים. בתור כזה ליוויתי בימי ראשון בשבוע קבוצות מאנשי המחנה למרחץ שבגטו קרקוב. בהזדמנות זו הייתי סר גם לדירת בני משפחתי, שהתגוררו עוד בגטו. יום אחד מסר לי אחי הצעיר משה, הי"ד דרישת שלום חמה מדולק. ביום ראשון אחד פגשתי את דולק בגטו. בשיחתנו גיליתי תרעומת על הימנעותו מלשתף אותי בארגונו. הוא אמר:

אל תחשוב שאנו מאמינים, כי נצליח לפגוע בעצמת הגרמנים. אנחנו יודעים, שכולנו ניהרג במאבק הזה. העניין הוא להביע מחאה. לא ללכת בשתיקה למוות. אנחנו נלחמים על שלוש שורות בהיסטוריה, שיירשם, כי היהודים גילו התנגדות למעשי הרצח הזה, שאינו פשע בלבד, כי יש בו גם עלבון שאין כמוהו – משמידים אותנו כמו את הפשפשים במיטה. לא רציתי למשוך אותך לתוך

הקלחת הזו של ההולכים למוות. אתה במחנה עבודה, אולי יש לך אי־אילו סיכויים להישאר... צריך שמישהו יישאר וימסור על המחאה שלנו, שלא יכלה להתבטא ביותר מאשר בהכאת אגרוף על לוח טאנק דורס...

בשובי לקרקוב לא מצאתי אפשרות של דריסת רגל בדירתנו. הכתובת היחידה שהיתה לי היתה חנותו של אבא. בחנות הסתובבו פולנים, שהועסקו בה. כפי שנודע לי אחר כך – הם מכרו מהמלאי ומילאו את כיסיהם בכסף. לפני המלחמה "התפוצצו" המחסנים והחנות מרוב סחורות, עכשיו – הכל היה כמעט ריק. "העובדים", שבחלקם הכירו אותי מימי ראשית המלחמה, שעה שעבדתי בחנות, התאבנו מתמהון:

– איך נשארת בחיים?

בית המשפט, שאליו הגשתי עתירה, העביר את החנות לבעלותי. כמו כן הועברו לידי הבתים של אבי; אך דירה למגורים לא קיבלתי. גרתי אצל ידידי, צבי מנדל, שהשיג איכשהו דירה לו, לרעייתו פנינה ולגיסתו. בינתיים חזרו לקרקוב גם אחי יוסף ודודי יעקב. יחד התחלנו בשיקום החנות, במידה שהדבר היה אפשרי בתנאי המשטר החדש. ברור, שהעבודה לא היתה דומה לזו שלפני המלחמה, בשלוש אחרי הצהריים היינו סוגרים את החנות. גם אחותי, לושה, נערה בת 19, חזרה ממחנה ברגן־בלזן. היא לא רצתה להישאר בקרקוב ולאחר מיספר ימים יצאה לארץ ישראל.

יהודים, בודדים או משפחות, שנמלטו לרוסיה, החלו לחזור לעיר. יום אחד, ואני קונה מיצרכים בחנות מכולת, והנה נכנסה גויה זקנה, מצומקת, כפופה, חרושת פנים, ובקול מעורב ביבבה אמרה:

– ישו! מריה! חמישה מיליון יהודים עומדים בגבולות הארץ וברצונם לבוא אלינו!!! שירחמו מהשמים!

ברחוב תחב לידי צעיר אחד עלון ובו:

פרעות ורצח יהודים בקרקוב שאחרי המלחמה

פולנים! יום שבת 11 באוגוסט. יום כיתר הימים. מניין ההתרגשות הכללית. קבוצת אנשים ידיים מאוגרפות. עינים נוצצות – חיצים. שימעו ליטרטים גידולי בית, המפיצים אידיאה של דמוקרטיה רוסית, תגרני המלה, מחללי קדושת המלה הפולנית הקדושה – הסוכנים המכורים של רוסיה. שימעו התועים וגם אתם – הבנות והבנים הנאמנים של מחרשת – מולדתנו. שימעו התועים וגם אתם, שבערמה הוזרקה לכם התעמולה הנבזית!...

הנה היהודים, האויב הנצחי שלנו, ביצעו רצח של ילדים פולנים בבית הכנסת, שברחוב מיודובה (רחוב ברובע היהודי של קרקוב) אחרי רזשוב, טרנוב (ערים בגליציה) היתה קרקוב למקומם של הרוצחים היהודיים. העובדות מדברות בעד עצמן – – –

(כאן באה פניה מסיתה את החיילים הפולניים ושוב התקפה על הרוסים ועל הפולנים, המשתפים פעולה עם המישטר החדש, הקומוניסטי, בפולין, ושוב):

אחרי מאורעות טרנוב ורזשוב הרצח הוא מובן, כי הוא מלה נרדפת ליחס העם היהודי לכל מה שיקרה לנו. ובכן פולנים – הגרמני הוא האויב שלנו, הבולשביק – אותו דבר והשלישי – הוא היהודי. עכשיו מובנים לנו המקרים ברחובות, כשהבולשביקים הסתירו תחת כנפיהם את היהודים, בסוטרם על פני קצינים פולניים ובירותם בעם, שהגן על הקצין הפולני.

אין מקום בפולין לגרמני, לבולשביק וליהודי.

פולין לפולנים.

קרקוב 11 באוגוסט 1945.

למחרת, בשעת צהרים, הייתי בבית מכרים. פתאום נשמעו צעקות, רעש ויריות. ירדתי לרחוב. ליד חצר בית הכנסת "קופה" שברחוב מיודובה, התקהל אספסוף של אלפים. הפנים משולהבות, ניצוצות בעינים. שאלתי לסיבת ההתקהלות. כנראה לא הכירו שאני יהודי ומישהו השיב:

תביט פה בחלון...

בחלון דירה צמודה לבית הכנסת, שבה התגורר השמש, עמדו צנצנות אחדות עם משהו אדום. ברור היה לי, שזה מיץ סלק. מישהו סיפר:

הם חוזרים חלשים, צמוקי־גוף וללא דם מהמחנות ומרוסיה. הם זקוקים לדם ורוצחים את ילדנו... אתה רואה שם צנצנת?...

השלטונות הפולניים והרוסים הבינו, שהפרעות ביהודים הינן רק ניסיון הפעלת ההמונים להתמרד במשטר החדש, הקומוניסטי. ארבע מפלגות, שהיו עוד קיימות באישור הרוסים בפולין, הוציאו כרוזי גינוי־הפרעות. העתון המרכזי במדינה "דזנניק פולסקי" (היומון הפולני), שהופיע בקרקוב, פירסם מאמר ראשי, בו נאמר בין היתר:

"אתמול, בשבת, עבר על קרקוב אחד הימים הטראגיים ביותר. כבוד העיר הושפל במעשים ברבריים, שנבעו מתאוות רצח וטפשות. הנה אספסוף, השקוע בחשכת ימי הביניים, היטה אוזן למסיתים־רצחנים־היטלריסטים ותקף את היהודים, בהתאכזרו אפילו לנשים וילדים. המעשה שהוכן, יזום ומכוון על ידי אויבי העם הפולני, שהשתמשו אפילו בשטויות של רצח עלילת הדם, שבוצע כביכול בילדים פולניים. הוא התכוון לעורר תגובה של שפיכות דמים, שתקל לארגן מהומות פנימיות, המכוונות נגד המדינה... האנטישמיות בפולין, שנגרמה במרוצת הדורות גם בגלל היהודים וגם בגלל האדונים־

האצילים שבחברה שלנו... המשך הפעולה של אותם החוגים, פעולה שאינה נמנעת מלהשתמש במעשי רצח, לא תהיה מכוונת נגד יהודי או נגד היריב הפוליטי, היא עלולה לפגוע בחופש שלנו ובעצמאותה של הרפובליקה..."

כנופיות מזויינות של פולנים מהארגון האנטיקומוניסטי והאנטישמי "נארודובה שילי זברוינה" – (הכוחות הלאומיים המזויינים) רחשו במדינה. הם הוציאו יהודים מקרונות הרכבת וירו בהם, הם רצחו יהודים, שניסו לחזור לעיירות, הם ארבו בשדות וביערות. ידידי צבי מנדל היה באותם הימים אחד הפעילים בארגון ההברחה לארץ ישראל. לילה אחד לפנות בוקר נשמעו דפיקות באגרוף על דלתות הדירה. מנדל ניגש לדלת. המתדפק זיהה את עצמו. הדלת נפתחה. הבא סיפר משהו. מנדל התלבש בחפזה ושניהם יצאו מהר. ביום נודע – האיש, שבא אלינו, היה בקבוצה שיצאה יום אתמול בדרכה לא"י. סמוך לגבול, ליד העיר נובי טארג, הותקפה הקבוצה על ידי כנופיית פולנים פשיסטים־אנטירוסים־אנטישמים, שרצחו 16 איש מתוכה (ובהם – גיסו של מנדל – יוסף סקורצקי).

אמנם, הקומוניסטים שבין היהודים ניסו לארגן את חיי השרידים בפולין, בהשוותם את המצב לזה שהיה אחרי ימי חמלניצקי באוקראינה הפולנית. הם הקימו ארגון חברתי־תרבותי, אך מעטים בלבד האמינו בעתיד יהודי פולין. ליהודים היה ברור, שהם יושבים על הר געש. בקרקוב הוקם אמנם בבניין "תלמוד תורה" ובהנהלת הד"ר פביאן שלנג בית ספר לילדי ישראל, שבדרך נס שרדו מהשואה, או שחזרו מרוסיה. בעיר נוסדה קונגרגציה – ארגון לעניני הדת היהודית, נפתחו בתי תפילה, נתארגנו גם נקודות הכשרה כקואופרטיבים לייצור בגדי קונפקציה (כותנות, פיז'מות) וזאת – למתן תעסוקה לצעירים עד

שתתאפשר עלייתם לארץ ישראל. היו שגנבו את הגבול כדי להגיע למחנות העקורים בגרמניה. חלק מהיהודים אירגן איכשהו את חייו בערים לודז, וורשה, קרקוב ובערי שלסיה התחתית. החלו להופיע עתונים ליהודים בשפה הפולנית כ"אופיניה" הציוני, "נשה סלובו" ("דברנו") הציוני־סוציאליסטי ו"פולקס־שטימע" הבונדאי ביידיש.

– – – כחמש שנים עברו מאז ראינו את הגב' ו. יום אחד היא באה לחנותנו. לפני המלחמה היתה קונה אצלנו סחורות בשביל חנותה, שבאחת העיירות הסמוכות לקרקוב. היא היתה בשנות השלושים שלה – תמירה, עדינת פנים ויפה. בעלה היה נוצרי צעיר, גבוה, תכול עינים ובלונדי. ידוע היה, שהתאהבה בו, התנצרה ונישאה לו. היו להם שני ילדים בלונדיניים, תכולי עינים ויפים להפליא. שמחנו לראות אותה, כפי ששמחנו לראות כל ניצול.

היה אז, אחרי המלחמה, מחסור בתוצרת כלי מתכות והיה עלינו לשמור בחלוקתן ללקוחות – ובכל זאת, כשקבוצות של צוענים, ששרדו כמונו מההשמדה, באו לחנותנו לקנות מחבות ברזל, אותן היו מוכרים לאחר ציפוי בנחושת, מכרנו להם ללא הגבלה. חשבנו שהגב' ו. באה לקנות סחורה, כפי שנהגה בעבר. לפני המלחמה לא נגענו אף פעם בשיחותנו בדבר מוצאה, אך ללא ספק היה לה ברור, שהדבר ידוע לנו. מעיירתה היו באים אלינו גם לקוחות אחרים...

היא ספרה – בעלה סיכן את חייו והסתירה. היא לא באה לקנות סחורה... אני בדרך לגרמניה, למחנות העקורים... מאנשי העיירה בלשו בימי המלחמה לגלות את מקום מחבואי... פעמים רבות נחקר בעלי וגם נאסר על ידי הגסטאפו. הוא טען "שהלכתי" עם משלוח יהודי העיירה. משפחתו בכפר רחוק הסתירה אותי ואת ילדי תוך סיכון חיים. המלחמה נגמרה. כאן נפתח גיהנום חדש. ילדי, שיצאו ממחבואם ושמעו מילדי העיירה כל כך

הרבה רעות על היהודים – "הפרעושים", "העכברושים", הרמאים, הגנבים – עושים לי את המות. אין לי רגע של מנוחה בבית. בעלי אינו יכול לשכנע אותם ולעקור מקרבם, מה שהם שומעים מפי ילדים אחרים ומה שהרעיל את אנשי העיירה. על כל צעד ושעל הם שומעים: בני היהודיה... הם שונאים אותי, כל אנשי העיירה שונאים אותי... בעלי אינו רוצה לעזוב את העיירה, יש לו שם בית, חנות, משפחה... לי נותרו שני אחים והם שם, במחנות העקורים. אני נוסעת אליהם.

ארכיון קהילת קרקוב – מוצגים עיקריים שנשדדו

כאמור לעיל – חדשים רבים ישבתי לפני המלחמה בארכיון הקהילה בקרקוב ובארכיונים של העיריה, בכתבי את עבודת הדיפלומה על תולדות יהודי קרקוב. טבעי הדבר, שזמן לא רב אחרי המלחמה התחלתי להתעניין במצב החומר שבו עסקתי. בארכיוני העיריה נשתמר הכל, אשר למסמכי הקהילה היהודית – עוד בתחילת המלחמה, כשביקשתי מיו"ר היודנרט (המועצה היהודית) מר מרק ביברשטיין, שיאפשר לי גישה לארכיון הקהילה, הוא שתק ארוכות ובסוף אמר בלחש – אין טעם שתלך לשם...

לימים הוסבר לי, שביום השלישי לכיבוש העיר באו אנשי הגסטפו עם רשימה מוכנה ותבעו למסור להם את הארכיון. קרקוב היתה במשך מאות שנים בירת פולין ולכן גם בקהילת העיר נשמרו מסמכים, בעלי חשיבות ראשונה ליהודי המדינה. יוזכרו כאן –

ספר הזכויות ליהודי פולין, כתוב על גבי קלף וחתום על לקה אדומה בחותם המלך יוהאן השלישי (1676); ספר הזכויות המורחבות, שניתנו ליהודי פולין בתוספת זכויות מיוחדות ליהודי קרקוב, מאושרות על ידי המלך סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי (1765).

ספרים אלה שמשו במאה ה־19 בסיס לפרופ' לודביק גומפלוביץ, מחבר הספר הרציני הראשון בתולדות היהודים בפולין.

היו בארכיון גם ששה פנקסי קהילה מהמאה ה־17 וה־18. מלבד אלה היה גם ארכיון מסמכים שוטפים מפעולת הקהילה במאות ה־18, ה־19 וה־20. בכספות הקהילה היו:

כתב יד עברי על קלף מהמאה ה־14, שכלל חמשת חומשי תורה, חמש מגילות, הפטרות לכל השנה ובסופו – פרקים אחדים מספר ירמיהו. הספר היה מאויר ומעוטר בתמונות צבעוניות ועבר גלגולים רבים. הוא הגיע לקרקוב בסוף המאה ה־15 מהעיר טירנה, הסמוכה לפרשבורג. לאחר משפט עלילת הדם בטירנה נרצחו יהודים רבים בעיר והנותרים נמלטו, בעזבם את בתיהם וחנויותיהם. אחת המשפחות, שבאה לקרקוב, הביאה אתה את הספר הנ"ל, שנכתב לפי הזמנת פרנס הקהילה ברגנסורג – ר' גד הלוי. בשנת 1929 פרסמה הד"ר סופיה אמייזן מחקר בשפה הפולנית מוקדש לספר זה – "הביבליה העברית מהמאה ה־14". סופר שאחיו של הנציב העליון הרברט סמואל ביקר בין שתי המלחמות בקרקוב ובראותו את ה"ביבליה" רצה לקנות אותה בהציעו בעדה 100,000 פונט סטרלינג. הקהילה היהודית, שאף פעם לא הצטיינה בעושר, דחתה את ההצעה.

היו גם בכספת הקהילה: כתב יד מהמאה ה־16 – פירוש של הרב אבוהב ל"מורה נבוכים" בתוספת הערות מאת הרב משה לנדא, כתב יד הספר "נגיד ומצוה", המיוחס לר' יצחק לוריא, שהועתק בשנת 1705 על ידי יהושע הלוסקר.

זכורה היתה לי תשובתו של מר מרק ביברשטיין בתחילת המלחמה ועם זאת פניתי אחרי המלחמה לקונגרגציה היהודית שבעיר – אולי בכל זאת נמצא משהו...

התשובה היתה: שום דבר לא נשאר...

יום אחד באה לחנותנו אשה פולניה והראתה ספר גדול ועבה, כתוב באותיות עבריות. היא הציגה את עצמה כאלמנתו של חבר מועצת העיר קרקוב לשעבר יאן מתיאשיק. סיפרה שבימי המלחמה פנה אל בעלה מר שמלקה מאיר, חבר היודנראט בקרקוב, וביקש הלוואה כספית. את הספר הזה הוא הביא כמשכון ואמר, שאחרי המלחמה יהיה הספר שווה הרבה כסף. היא היתה בקונגרגציה היהודית, אך שם אמרו לה, שאין להם אמצעים להחזיר את כסף ההלוואה ושלחו אותה אלי, שאולי אני...

ידעתי, שלפני המלחמה היה מתיאשיק עורכו הראשי של העתון האנטישמי, שהופיע בקרקוב – "גלוס מארודו" (קול העם) אשר הוציאה המפלגה חדציה (הנוצרים הדמוקראטים – הימין הקיצוני והאנטישמי) ידעתי, אך עתה לא היתה כל חשיבות לדבר. לפני היה פנקס קהילת קרקוב מהמאה ה־18, אותו הכרתי מלפני המלחמה – אחד מששת הפנקסים של הקהילה. התקשרתי עם הקונגרגציה וקיבלתי תשובה שאכן הגברת מתיאשיק פנתה אליה, אך מחוסר כספים אין הקונגרגציה יכולה לפדות את הפנקס. נתתי לאשה את הכסף הנדרש וקיבלתי את הפנקס, שהבאתיו לארץ. נדמה לי שהוא היחיד שנשתמר מהששה. (לימים נתברר, שמתיאשיק לא מת, אך, כאחד מראשי הריאקציה הפולנית לפני המלחמה, הסתתר, מפחד השלטונות הקומוניסטיים. בסוף הצליח להמלט מפולין וכחלוף שנים אחדות מת בפריס). כמו כן הבאתי עמי לארץ פנקס בית המדרש של "המגלה עמוקות" מהמאה ה־19 וה־20, פנקסים בכתב יד באותיות ספר תורה ובהם תפילות אל־מלא־רחמים לזכר הקדושים, שנהרגו – כל קדוש וקדוש והאל־מלא־רחמים המוקדש לו והמתאר את מותו, פנקס באותיות ספר־תורה על גבי

קלף ובו תפילות שונות כ"יקום פורקן", תפילה לשלום המלך ושריו, תפילות "מי שברך" לכל מיני הזדמנויות – הכל מבית המדרש של "המגלה עמוקות", בו התפללו כל בני משפחתנו ואת הפנקסים שלו הסתרתי במחסן החנות שלנו.

צללי תמולים אינם דוקא שחורים. יש והם עוטים צבעים טבעיים ומתהלכים סביב־סביב, אלא שהם קלים, שקופים, רחופים ברחובות, בחדרים, בגני העיר, בימים, בלילות. כשהגרמנים החלו במעשי־ההשמדה היינו – אבא, אמא וששה ילדים. מספר בני המשפחה הקרובה היה 36 נפשות – דודים, דודות, בני ובנות דודות. עם תום המלחמה נותרה בחיים רק דודה אחת – דינה זילברשטיין ובנה מאיר במחנה ברגן־בלזן, עוד בן דוד אחד, אליעזר הלפרין, שניצל בברחו להונגריה, אני, אחי יוסף ואחותי לושה. ממחנה דורה בגרמניה חזר גם הדוד יעקב והוא בן 51. מכל בני משפחתו – אשה וחמישה ילדים – לא נותר אף אחד בחיים. לפני המלחמה היה הוא כאחד מיהודי קרקוב – לא דתי במיוחד, אך גם לא חופשי. יהודי סוחר ושותפו של אבא לחנות. בנעוריו היה חבר ארגון הנוער של פועלי ציון. יום אחד, הדבר היה בארץ אחרי המלחמה, מצאתי את יעקב והוא רותח מזעם. התברר שלארץ הגיע יעקב קענער שהיה לפני המלחמה מראשי פועלי ציון בגליציה, איש לא עזר לו להסתדר איכשהו בישראל. דודי המסוער רץ לאחד העסקנים של מפא"י, גם זה איש קרקוב, ותבע ממנו בתוקף לעזור לקענער. תבע והשיג את אשר דרש.

לא ידעתי בכוח מה באה התביעה הנחרצת. לימים סיפר לי מישהו, חבר מפלגת פועלי ציון מקרקוב: בסיוע הכספי של דודך יעקב התקיימה המפלגה בעירנו...

בסיועו של הסוחר העשיר, שכל שבת הלך עם ילדיו לבית המדרש...

הדוד יעקב בוסק וחשבונו עם אלוהים

אחרי המלחמה התפקר הדוד יעקב. אכל מאכלי טריפה, חילל שבת וחגים – אך מה התרחש בלבו?... הוא הרגיש במציאות האלהים ודוקא בגלל זה הפר את מיצוותיו. בלילות היה מסתובב בחדרו ומתוך שינה היה צועק. לפעמים היה אומר:

כשאבוא לשם, אעשה את חשבוני אתו... אני בטוח, אני יודע שהוא ישנו... שיש מישהו מעבר לחיים...

כראיה לדבריו היה מספר: בנעורי הייתי חבר בארגון נוער ציוני – סוציאליסטי "יוגנד" בקרקוב. היה לי אז חבר בשם חסקל פרידברג. לימים התבגרתי ועזבתי את הארגון. גם חסקל התחתן ודרכנו נפרדו. יום אחד הלכתי ברחוב והנה הלווית מת. שאלתי מי נפטר? ואמרו לי: חסקל פרידברג...

ליוויתי את הארון לאורך הרחוב וחזרתי לביתי. עברו שנים. באחד הלילות בגטו חלמתי. חסקל פרידברג עמד לפני ואמר: מחרתיים הוא יום הזיכרון שלי. ממשפחתי לא נותר איש. אני מבקש אותך, שתדליק נר ותאמר קדיש...

שאלתי את אחי הגדול מה לעשות. אמר לי אחי: המפקח על בית הקברות הוא קרוב משפחה שלנו. נבקשו, שיקח אותנו עמו לבית הקברות, נאתר את מצבתו של פרידברג ונראה. אם תאריך פטירתו מתאים למחרתיים, תדליק נר ותאמר קדיש ואם אינו מתאים – הרי לך סתם הבל של חלום...

הלכנו לבית הקברות. בעזרת הקברן מצאנו את המצבה והנה עליה חרוט – בדיוק – תאריך פטירתו של פרידברג, לפי הלוח העברי, בדיוק – מחרתיים...

יאמרו, יסבירו, אבל – היודעים אתם מה התאריך העברי היום? על אחת כמה וכמה אני, שהייתי סוחר וכל עסקי – חשבונות ושטרות,

הכל לפי התאריך האזרחי, הידעתי בשעת ההלווייה את התאריך היהודי? מי בכלל באותם הימים ובתנאים של החיים בגולה, פרט לרבנים ולמדנים בבית המדרש, הביא בחשבון את התאריך העברי?

זוהי נחמתי – שעוד אעמוד לפניו ואני אהיה המאשים – – –"

הצייר מאוריצי גוטליב

באחד הימים הסתובבתי בבית הקברות היהודי שברחוב מיודובה. רוב המצבות נעקרו בימי המלחמה. במיוחד נעקרו המצבות היקרות משיש. אותן מכרו הגנבים למציבי מצבות נוצריים, שלאחר מחיקת הרישום העברי התקינו מהן מצבות על קברי נוצרים. הסתובבתי והעתקתי מהמצבות שנותרו נתונים היסטוריים וגינאלוגיים על רבנים, מנהיגי יהדות קרקוב, אמנים וכד׳. והנה מבין המצבות והעצים רבי הצמרות יצא איש צנום, נמוך, כולו שיבה ומגבעת שחורה, רחבת שולים בראשו. אותה שעה עמדתי ליד מצבתו של הצייר מאוריצי גוטליב. האיש ניגש אלי ושאל:

יש לך זיקה מיוחדת לגוטליב? אולי אתה קרוב משפחתו? ואולי צייר?

– לא זה ולא זה – אמרתי – סתם, אחד ממעריציו...

הוא הביט בי וכאילו היסס אם לפתוח בשיחה. בסוף אמר:

את גוטליב לא הכרתי אישית. נכנסתי ללמוד בבית הספר לאמנויות יפות, בו למד גם גוטליב שנים אחדות לפני־כן. בבואי הוא היה כבר במערב. בראש בית הספר עמד אז הצייר הפולני הגדול יאן מאטייקו. היתה זו תקופה של פטריוטיזם פולני לוהט, הדבר השתקף גם בהסטוריציזם שבציור. בראש הזרם הזה עמד בפולין מאטייקו, שבתמונותיו כ"המלך באטורי על יד פסקוב", "המלך סובייסקי בווינה", "חוקת השלושה במאי" עודדו והלהיבו את הפולנים, קרועי המולדת בין שלושת הכובשים – רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. אינני יודע אם תוכל לחוש את הלך־הרוח, שהיה באותם

הימים בקרב האינטליגנציה היהודית בקרקוב, כמו כל גליציה, היתה בידי אוסטריה, החרמנו כל חבר, שדיבר גרמנית. המבוגרים יותר לבשו לעתים, בחגיגות לאומיות פולניות, בגדי לאום פולניים – את הקונטוש (מעיל) והקרבלה (חרב). בימי הבחירות לפרלמנט האוסטרי לא היתה בקרקוב, בניגוד לגליציה המזרחית, אף רשימה של מועמד פרו אוסטרי־גרמני. והנה יום אחד בא מאוריצי גוטליב לקרקוב, בה למד לפני כן אצל מאטייקו. הוא בא מגרמניה ועמו שמועות על הצלחותיו היוצאות מהכלל שם. אחר שהות של ימים אחדים בקרקוב מת גוטליב פתאום והוא בסך הכל בן 23. בעקבות מותו זה התפשטה השמועה – גוטליב הורעל. היינו אז תלמידים יהודים אחדים בבית הספר לאומנויות שבעיר – לא האמנו; אך השמועה אמרה:

מאטייקו, הפטריוט הפולני הקיצוני, הוא שבתמונתו המונומנטלית "הקרב ליד גרונוואלד" צייר את נצחונם של הפולנים על הצלבנים הגרמנים, שניסו לכבוש את ליטא ואת פולין, הוא שצייר את התמונה – "הפרוסים מגישים שי־כניעה למלך פולין", לא יכול לסלוח לתלמידו, אולי לגדול שבתלמידיו, שבגד בפולניות, נטמע בין הגרמנים, עם גדול ועשיר. אולי מטעמים של קריירה אישית. אמרו, שאם לא הרעיל אותו מאטייקו במו ידו, עשה זאת ביוזמתו מזכיר ביה"ס לאמנויות – מאוריצי גוזקובסקי. לא האמנו לשמועה. לא יכולנו להאמין. עברו שלוש שנים וקרה משהו. בנאומו בפתיחת שנת הלימודים 1882/3 פנה מאטייקו לתלמידים היהודים של בית ספרו והוכיח אותם, שידעו כי האמנות אינה עבודה מיסחרית, ספקולציה, אלא עבודה נישגבה של רוח האדם, המאוחדת באהבת האלהים והארץ. ושוב פנה אל התלמידים היהודים: "הסתלקו מהארץ ולכו לאשר אין מולדת!"

להתפרצות הזאת היה רקע:

תלמידי בית הספר היו חייבים לעשות עבודת קונקורס, בהיותם בין כותלי בית הספר. והנה התלמיד שאול ואהל לקח את עבודתו לביתו ובשל כך נחשד, שנעזר במישהו. ואהל נאלץ לעזוב את בית הספר. הוא נסע למערב. לימים זכו תמונותיו בפרסי האקדמיה הברלינית, הווינאית, בציונים לשבח מהאקדמיה של מינכן, בפרסים של מאגזינים מצויירים, אך דברי מאטייקו בפתיחת שנת הלימודים זיעזעו את האינטליגנציה היהודית בפולין בכלל ובקרקוב בפרט. באספת הארגון האסימילטורי של בני הנוער בקרקוב הובעו מחאות חריפות, תוך הצהרות, שפולין היא מולדת משותפת לכולם. בעתון הפולני המרכזי, שהופיע אז בקרקוב, "צ'אס" פירסמו הפרופסורים של האוניברסיטה הקרקובית ד"ר יוסף אטינגר והד"ר יוסף רוזנבלט וכן העו"ד לאון אייבנשיץ מחאה חריפה על דברי מאטייקו. הצייר הגיש תביעה משפטית נגד אייבנשיץ. פרקליטו של מאטייקו הד"ר מוכנצקי האשים במשפט את היהודים, שתמיד עשו ספקולציות מכוערות באמנות ואף ראה בם גורם להתמוטטותה של פולין. בית המשפט הטיל על אייבנשיץ קנס כספי או מאסר. נזדעזנו. התחלנו להאמין בשמועה בדבר מותו של גוטליב. אני עזבתי את בית הספר. ואולי לא מקרה הדבר, שבאותה השנה הוקם הארגון הציוני הראשון בקרקוב.

האיש פנה אלי: אני אדם זקן. חזרתי עתה מרוסיה. כשברחתי בראשית המלחמה עם אשתי מקרקוב, השארנו פה את בני עם בני משפחתו. חשבנו – הזקנים חייבים לברוח. הם לא יחזיקו מעמד נוכח התאכזרויותיהם של הגרמנים, אך הצעירים – יסבלו אמנם, אך איכשהו יעברו את התקופה הקשה ויגיעו לסוף המלחמה. חזרתי עם אשתי מרוסיה ואז סופר לי, שבני עם בני ביתו הסתתרו בבית

מכרים פולנים באחד הכפרים. הדבר נודע לפרטיזנים מפלוגות הא.ק. הלאומנית־הפולנית. הללו הוציאו מהבית את משפחת בני ורצחו אותה. אני ואשתי זקנים, אתה – סלח לי, הן זר אני לך ורק עכשיו אתה רואה אותי הפעם הראשונה, אבל אחר שנותרנו כה מעטים, אין אנו עוד זרים – אתה איש צעיר – אל תשאר כאן...

הזכרתי לעיל משהו מעולם הציירים. הנה עוד משהו הגובל בתחום זה – והוא מהווי יהדות קרקוב –

יום אחד עברתי ברחוב שפיטלנה, רחוב מרוחק אמנם מהרובע היהודי, אך לפני המלחמה היו בו עוד חנויות יהודיות רבות, בעיקר לספרים משומשים – אנטיקווריאטים. בקצה רחוב זה היה בית כנסת קטן ויפה. רציתי להכנס, אך השער היה סגור. מעל לשער תלוי היה צלב פראבוסלבי.

התברר – בימי המלחמה הפכו הגרמנים את בית הכנסת לכנסיה לאוקראינים־פרבוסלבים. בתפקידו זה הוא נשאר גם במקום פולין, נזכרתי במה שסופר לפני המלחמה –

הבית היה שייך ליהודי עשיר ששמו היה הנריק פריסט. הוא היה בעל חנות למכשירי כתיבה וסלון להוצאת גלויות צבעוניות – רפרודוקציות מתמונותיהם של גדולי הציירים הפולניים. על האיש סופר, שהוא ישן על מיטת ברזל ללא מזרן. הוא לא היה אדוק במיוחד, אבל כשנודע לו שאחד ממכריו פתח חנותו שבמרכז העיר בשבת, קילל אותו פריסט והמקולל, אף שהיה אדם צעיר ובריא, מת כחלוף ימים אחדים. פריסט ראה את עצמו אשם במות מכרו, הוא קיבל על עצמו תשובה בסיגופים. לפני מותו אסף את בני משפחתו ואמר:

ההתרחקות מהיהדות, מהדת והכניסה לעולם הגויים הן אסון... מי יודע איך זה יתנקם בנו... אך אני, בזכות מה קיללתי?

ואז ציווה את הקומה העליונה של ביתו ברחוב שפיטלנה להקמת בית תפילה, באומרו:

את הקומה העליונה תשפצו, שתתאים לבית תפילה... פה, במרכז העיר, ישנם יהודים שרחוקה דרכם לבתי התפילה בקזימיז. אולי יבואו לבית הכנסת הקרוב להם ברחוב שפיטלנה...

לברוח או לא לברוח מפולין לפני המלחמה

גורלם של בני משפחתי, הקרובה ביותר והמורחבת, היה לי ידוע כבר. במרוצת הזמן הגיעו אלי גם ידיעות על מכרים, חברים, ידידים ואז נתברר לי גודל החלל הריק. מבין עשרות חברים חזרו רק שלושה מהמחנות הגרמניים, שניים מרוסיה במדי חיילים ושניים שרדו בהסתתרם אצל פולנים. אחד סיפר לי; כשנודע לאנשי הכפר, על מסתירו, שרפו את ביתו – וזאת כבר אחרי המלחמה. סופר לי, שאחדים מהחברים הצליחו להמלט ולהגיע לארץ ישראל או לאמריקה.

אדם הולך לקבר אבות. אבי נשלח לאושביץ, אמי מתה במחנה סקרזיסקו. להורי אין קברים. הלכתי לקבר נעורי. ישנן בקרקוב שדרות עצים – טיילות, פארקים ובהם אילנות עשירי צמרות, מדשאות מטופחות, ערוגות פרחים, אנדרטות, רציפים, שבילים וספסלים, מבנים עגולים של עץ לתזמורות וסביבם שמשיות צבעוניות מעל לשולחנות של בתי קפה ויש בריכות מים לסירות, בריכות לשחיה ולמשחק כדור־מים והשמים כה תכולים מעל לכול. הנה היינו באים – בחורים, בחורות צמאי אהבה וחיים, באנו – יהודים צעירים וגוים צעירים. בדרך כלל חיינו התנהלו אלה ליד אלה, יהודים לחוד ופולנים לחוד. כך היה גם באוניברסיטה. התלמידים היהודים היו מאורגנים באיגודי אקדמאים משלהם והפולנים בשלהם. רק איגוד האקדמאים הסוציאליסטים היה

משותף לשני העמים. היה לי חבר מהגימנסיה – אלק בירנבך. הוא היה בחור יפה, אהוב הנערות, משורר, תלמיד משפטים, סוציאליסט נלהב וקוסמופוליט מתוך שיקולים הומניטריים, אך גם לא שלל את הציונות. נפגשנו כמעט יום־יום. הויכוחים שבינינו לא חרגו מתחומי התיאוריה. תמיד טען: בין עולם התיאוריה לעולם יישום הרעיונות יש תהום עמוקה ובמיוחד אצל האינטליגנציה ההססנית. אלה הם ההמלטים הרוצים, אך תמיד עולה בהם הספק, סימן השאלה, המונע מהם את המעשה. ראה – יש עולים לארץ ישראל – בני הנוער החלוצי מהשומר, מעקיבא, מהחלוץ, האם מכיר אתה אקדמאים רבים שעלו?... רצה להוכיח, שהתקופה החדשה תובעת ביטול הלאומיות ואיחוד החברה האנושית. בסופו של דבר – כולנו קרובים ובעומק הלבבות מהבהב משהו הלוחש: כולנו אחים... במיוחד הדור הצעיר של האינטליגנציה – כולנו צמחנו על רקע תרבותי אחד ולכולנו אותם עקרונות מוסריים. ואם יש עוד הבדלים – הרי חינוך של דור אחד או שניים יכול ליישר את כל ההדורים שבינינו...

יום אחד, זה היה יום הלווייתו של המרשל פילסוצקי בקרקוב, בא אלי אלק כסערה, חיוור, נושם ונושף ואמר: אני נוסע מכאן... אעשה הכל ובלבד לצאת... הוא סיפר – עמד בתוך ההמונים, שצבאו בצידי הרחובות וחיכו למסע ההלוויה. פתאום אחד, פולני, חבר אירגון האקדמאים הסוציאליסטים, אליו גם הוא השתייך, סטר לו על הלחי. זה היה בתוך ההמון. הוא אלק, התאפק ולא החזיר לסוטר. הבריקה בו פתאום המחשבה: אם אחזיר לו, ייהפך הדבר לשערוריה ציבורית, לתגרה, למאסר, למשפט והוא, הפולני יטען, שהעלבתי את המרשל, פולין ומי יודע מה... ועדים לא יחסרו... צריך לברוח, לברוח...

הוא לא ברח והגרמנים רצחו גם אותו...

... צריך לברוח, לברוח...

ומשהו דומה – כשלוש שנים לפני כן. בגרמניה – היטלר ערב קבלת השלטון לידיו. בפולין – התפשטות הולכת וגוברת של האנטישמיות. פה ושם – התפרעויות והתנפלויות על יהודים. יום אחד, בצאתנו מהסמינר של פרופ' מאיר בלבן באוניברסיטה של וורשה הותקפנו – הפרופ' הזקן ואנו התלמידים – על ידי קבוצות תלמידים אנטישמים. שרתים אחדים מהאוניברסיטה הוציאו אותנו במסדרונות צדדיים מהמבנה. בפגישה סמינריונית לאחר שבוע, שאל אחד התלמידים את הפרופסור.

לאור כל המתרחש במדינה, האין עתה הזמן להגר מפולין?

לחות עצובה היתה בעיניו של הפרופסור בלבן וחיוך של טוב לב ריחף על פניו הסמוקים, עטורי הזקן הלבן. הוא ענה:

אנו לומדים את ההיסטוריה של יהודי פולין. ידוע, גם ידוע על גלי האנטישמיות, שעברו על יהודי המדינה. לעתים קרובות הוטלו עליהם הגבלות שונות בערים מסויימות – פה איסור מיסחר ומגורים ברחובות מוגדרים, שם איסור התעסקות במקצועות מסויימים, איסור הופעה ברחובות, בעבור בהם תהלוכה דתית נוצרית – האם בגלל זה עזבו היהודים את הערים האלה? כעת, אנו חוזים מבשרנו את ההיסטוריה. כך גם חזו הדורות הקודמים – והחיים איכשהו נמשכו...

גם הפרופ' בלבן, גם התלמיד השואל נספו בשואה. לעתים מהרהר אני – מה היו מחשבותיהם באותם ימי ההשמדה.

יהודים מומרים

באתי לאוניברסיטה של קרקוב. כמעט שלא היה שם יהודי. הפארקים היו מלאים נערות בשמלות צבעוניות ונערים בחולצות לבנות. בסמוך לעיר, ב"גבעות העלמות" וביערות ליד "תל־קושצושקו" ו"תל־פילסוצקי", בבתי קפה הפתוחים ניגנו תזמורות ובקרחות שבין העצים רקדו זוגות

גויים צעירים ולא כל כך צעירים. אי־שם בשדות, אולי, טולטלו ברוח שרידי עצמות יהודים שרופים... נודע לי, שאחד מחברי – והוא נכדו של יהודי חרד, מכובד, חזן בבית הכנסת הישן הגדול – הוא ואחיו התנצרו בצרפת. עוד חבר מהכיתה, שהצליח להגיע עם אשתו בימי המלחמה לארצות הברית – והיא ממשפחה מפוארת ביותר, שאבות אבותיה מגדולי הרבנים והפוסקים בפולין – התנצרו... מאנשי הרובע בו גרתי לפני המלחמה, מהמתפללים בבית הכנסת שלי, לא יכולתי אחרי המלחמה לספור בקרקוב "מניין" יהודים. ממלמדי ילדותי ב"חדרים" לא נותר אף אחד. מעשרות המורים, שלמדוני בבתי הספר השונים, נשארו רק ארבעה. כפי שנודע לי, עוד אחד ניצל בארצות־הברית, אחד בארץ ישראל ואחד שרת בצבא הפולני, שינה את שמו, נהפך לסופר פולני והתנתק לגמרי מהחברה היהודית. אשר למורים היהודיים באוניברסיטה הייגלונית בקרקוב – פרופ' האוניברסיטה לאון שטרנבך, המרצה – הד"ר ויקטור אורמיצקי והמרצה הד"ר יואכים מטלמן, נרצחו במחנות הגרמניים. לעומתם חזר מהמחנה המשפטן פרופ' יאן גביאזדומורסקי, צאצא רחוק למשפחת המומרים – פיינטוך־שארסקי.

והנה ידיעה – הפרופ' רפאל טאובנשלאג, שנמלט מפולין וניצל בארצות־הברית, חי והוא פרופסור באוניברסיטה של וורשה. הידיעה הזאת עוררה בי זכרונות משנת 1938.

הד"ר רפאל טאובנשלג, פרופסור באוניברסיטה של קרקוב, היה אחד מגדולי החוקרים של המשפט הרומי. את עבודותיו פירסם בספרים בשפות שונות ובבמות מקצועיות, בעלות רמה גבוהה ביותר באירופה. הוא היה גם הקורטור של איגור האקדמאים היהודיים שבאוניברסיטה קרקוב. בשובו מביקור בארץ ישראל, התבטא בהתלהבות על מפעלי הישוב היהודי בה.

פתאום, בשנת 1938, הביא מישהו לחוג האקדמאים הציונים את העתון "קורייר פולסקי" בו פורסמה הידיעה:

בכנסיה על שם ידביגה הקדושה בניישבה הוכנס לנצרות הד"ר רפאל טאובנשלג, פרופסור האוניברסיטה הייגלונית בקרקוב, חבר האקדמיות למדעים בקרקוב, בולוניה וטוירן.

הסנדקים היו: פרופ' ד"ר סטניסלב וורובלבסקי, נשיא האקדמיה למדעים בקרקוב, והגב' יוהננה קפליצקה, אשת ראש העיר קרקוב, עדי הטקס היו: הכומר פרופ' הנריק אינסדובסקי מהאוניברסיטה בלובלין והכומר, חבר הפרלמנט, סטפן דובנר. הטקס נוהל ע"י הכומר ווצלב קנבלבסקי, הממונה על הכנסיה בניישבה".

ושוב הביא מישהו את העתון "קרקובסקי קורייר וייצורני" ובו נוסח מכתב הרכיבישוף פ. קורטסי, הנציג האפוסטולי, אל הפרופ' טאובנשלג. במכתב הודיע הנציג, שבתשובה למכתבו של הפרופסור, אשר הודיע לאפיפיור על קבלתו את הנצרות, מעניק האפיפיור לפרופ' טאובנשלג את ברכתו האפוסטולית ומאחל לו "שיזכה לשמחה במושכו בדוגמא שלו את אלה, שעדיין לא האיר להם האבנגליון והם יקרים במיוחד ללבך"

בשביל תלמידיו היהודים של טאובנשלג, היתה הידיעה מזעזעת. וזה היה עלבון כסטירה על לחי, כיריקה בפנים. אמנם מישהו מחברי אמר בכעין אירוניה מרה:

ראש העיר – הד"ר קפליצקי – מומר, המפקד הצבאי של המחוז – הגנרל מונד – מומר, ולמה גם פרופ' מראשי האוניברסיטה שבעיר לא יהיה מומר?

אך חבר אחר הפנה את תשומת הלב לפסקה האחרונה שבמכתב הנונציוס, המדברת על היקרים במיוחד לפרופ', שלא נמשכו ללכת בדרכו, ואמר: סימן שאשתו ובנו הנער הצעיר לא התנצרו...

– ולמה התנצר הפרופסור? הלא לגביו אין לדבר על כוונות של קריירה... הן למעלה ממה שהגיע אין הוא יכול לעלות...

תחושת הצער והעלבון פקדה אז את האינטליגנציה היהודית ולא רק את האינטליגנציה בקרקוב. תלמידי האוניברסיטה היהודים, המאוגדים בארגונם, שהפרופ' טאובנשלג היה האפוטרופוס שלו, פנו אליו ובקשו, שיוותר על אפוטרופסות זו. והוא השיב: אני מבין ואתפטר...

העלבון הזה מזכיר לי מעשה מסויים של אבי –

הד"ר אונגר, סוכן של אחד מבתי החרושת הגדולים במדינה, היה מומר. היא היה בא לחנותנו לעתים קרובות. הדבר היה בשנת 1938, כשהציבור היהודי בקרקוב היה מזועזע מהידיעה על התנצרותו של הפרופ' טאובנשלג. יום אחד בא הד"ר אונגר לחנותנו והביא עמו חבילה גדולה. ביקש את אבי, שיתייחד עמו במשרד. אחר כך סיפר אבא:

הוא הביא עמו שני קנדלברים (מנורות עמידה על השולחן) גדולים של כסף ואמר:

אני עצמי אתאיסט, אך איני רוצה להשתמש בקנדלברים אלה להדלקת נרות חולין בביתי. גם לא מתאים. אף איני רוצה למכור אותם בכסף. ברור שלא אתרום אותם לכנסיה. קח אותם בשביל בית הכנסת – אמי היתה מדליקה נרות בהם בשבתות וחגים...

אבא, שהיה גבאי בבית המדרש של המגלה עמוקות, מצא איזה תירוץ ולא קבל את מתנותיו של המומר בשביל בית המדרש. בבית הזכיר אבא את ראש הקהילה היהודית בוורשה – השל פרבשטיין – שדחה את תרומת המיסיונרים בשביל הישוב בארץ ישראל בימי המאורעות. ועוד סיפר אבא על אבי סבתו ר' לייבוש צווייג, שעל שמו הוא נקרא.

ר׳ ליבוש צווייג, אבי סבתא־רבה שלי היה בעל חנות לכלי ברזל. אינני יודע מה היו הכנסותיו מהחנות הזאת, אך ידוע לי מפנקס בית המדרש של המגלה עמוקות, בו הוא שימש בתפקיד חזן, שממנו קיבל משכורת. מלבד המשכורת קיבל, כנהוג באותם הימים – רח״ש ז״א מתנות, שניתנו על ידי עשירי בעלי־הבתים, לרב לחזן ולשמש לרגל חגים או חגיגות משפחתיות. מעשה וביום פורים אחד בא מישהו לביתו והביא מתנה. לקחה האשה את הכסף המתנה ומסרה לבעלה. שאל ר׳ לייבוש: ממי? והאשה אמרה. לקח ר׳ לייבוש את הכסף, רץ אחרי השליח והחזירו.

התברר, שזו היתה מתנה מאת הגביר מאיר פיינטוך, שהתנצר לפני זמן־מה, אך הוסיף לשלוח כמנהגו את ה״משלוח מנות״ לחזן בית מדרשו...

ומה רבה תחושת העלבון, העולה ממכתבו של הראב״ד של קרקוב ר׳ אברהם ינובר, ששיגר לבנו ר׳ זאב וולף, עם היוודע בעיר דבר השתמדותו של העשיר הגדול מאוריצי בארוך. בארוך היה בעל בית־חרושת ללבנים, הגדול ביותר בגליציה. בית החרושת הזה היה בפודגוז׳ה, שצורפה אח״כ לקרקוב. משפחת בארוך היתה רחוקה מהמסורת היהודית. בנו של מאוריצי השתמד. ובשנת 1874, בהיות אב המשפחה במצב של גסיסה, הביא אליו בנו המומר כומר וזה הכניס את הגוסס לנצרות. והנה הקטע ממכתבו של הראב״ד: ״...ובאמור אדם לכתות אלה, הלא ישראלים אתם, הניחו לפעמים תפילין על ראשיכם או קחו לפעמים בחג הסוכות לולב ואתרוג, ישיבו: איך נואלתם, כי תשאלו מאתנו לבזות את צלמנו בצערעמוניה של הבל. אנחנו מן המשכילים, אשר את הפרי נאכל והקליפה נזרוק. כה אמר מעודו גם גוסטאף (הרב ינובר טעה כאן. שם הבן המומר היה אמיל בארוך, הבן גוסטאף נשאר יהודי, היה עשיר גדול, בעל טחנות קמח,

יו״ר הקהילה היהודית בפודגוז׳ה ונשיא מוסדות פילנטרופיים יהודיים שונים, אך שתי בנותיו התנצרו. האחת נישאה לפקיד אוסטרי הברון קוסמן, השניה לליבן, שותף במחצבות אבן וסיד בפודגוז׳ה, שהתנצר כדי לשאת אותה) ועתה איך לא יבוש ויכלם, כי התמכר לעשות צערעמוניה נכרית, אשר לא יאמין בה, כי קרא את הכמרים לזרוק על אביו אחרי מותו מי המרה ולהצטדק בשקר לאמר, כי היה חלקו בחיים. הקדשתם והערצתם את הצערעמוניה, בשקר אתם בני בארוך, הנחתם את אביכם הגולם בארון ובידו נתתם צלם הצלוב כמנהג הנוצרים, אף כי תאמרו אין אנו מאמינים בזה, רק אנחנו עושים זאת לצאת חובת צערעמוניה בלבד, להתדמות לגויים... אם כה תאמרו, מדוע השלכתם אחריכם צערעמוניה ישראלית, עם ה׳, צור מחצבתכם ותראו חתת להתדמות להם, יען כי קטן יעקב, עם ענני ודל הוא״.

המכתב הזה פורסם ב״המצפה״ משנת 1911, שהופיע בקרקוב.

בנוגעי בנושא המומרים בקרקוב, אזכור –

הפגיעה, שנפע היהודי בבגוד בן־דתו באמונתו, תבעה לפעמים מעין נקמה –

בפינקס חברת ״אספת זקנים״ בקרקוב היה רשום בין היתר – סך 10,000 קרונות תרומת מר נ.נ.

שם התורם לא נוקב. מי היה התורם?

היה בקרקוב סוחר רהיטים עשיר בשם שטייף. הוא עסק רק בקנייה ומכירה של מערכות רהיטים שלמות לדירות גדולות ושל רהיטים עתיקים. פעם בא לחנותנו ד״ר אלברט אדמקביץ, מומר ופרופ׳ לרפואה באוניברסיטה של קרקוב ואמר לקנות מערכת רהיטים מהמאה ה־18, אך לא רצה לשלם את הסכום הנדרש במלואו. שטייף עמד על שלו. כשראה אדמקביץ זאת, התפרץ:

חנווני ולא יתן לי שום הנחה?...

– החנווני לא יתן... – ענה שטייף בהחלטיות.

פרופ׳ אדמקביץ יצא מהחנות, אך את יפי הרהיטים לא יכול לשכוח. הוא פנה למכרו היהודי וסיפר לו את כל פרשת הרהיטים. הלך המכר אל שטייף וביקש ממנו, שיוותר משהו לאדמקביץ, אך הלה השיב:

לא זו בלבד שהחנווני לא יוותר, אלא הוא דורש מאדמקביץ שכתוספת למחיר ישלם 10,000 קרונות לחברה פילנטרופית יהודית... ואדמקביץ שילם. אך הואיל ומומר היה, לא רצה ועד חברת ״אספת זקנים״ לרשום את שמו בפנקסיה ונרשם רק הסימן נ.נ. ואולי דוקא נוכח המשומד עמד שטייף על המחיר...

דרך אגב – אותו פרופ׳ אלברט אדמקביץ, בעל מחקרים מכובדים ברפואה, פרסם גם מונוגרפיות, בהן רצה להוכיח, שהמציא סרום נגד מחלת הסרטן, אך עולם המדע ראה את המצאתו כחסרת תועלת. הנושא עורר פולמוס חריף בעולם הרפואה וכתוצאה ממנו נאלץ אדמקביץ להתפטר מהפרופסורה. מאז פעל כרופא פרטי וכרופא ראשי בבית החולים של רוטשילד בוינה. ואגב לאגב – בנו של הפרופ׳ אלברט – הד״ר יז׳י אדמקביץ, שנולד בהיות אביו עוד יהודי, נשלח על ידי הממשלה הפולנית, כקונסול לירושלים... ובעניין הדת החדשה, שהמומרים מקבלים עליהם, סיפרו היהודים:

מי אומר שאמונתם אינה אמונה? הנה למשל ברחוב גרודסקה נמצאת כנסיה ובחזית הבניין ניצבים 12 פסלי השליחים. הפסלים עשויי־אבן ובידו של כל אחד מהם ספר, שגם הוא מאבן. כשפעמון הכנסיה מצלצל ופסל האבן שומע את הצלצול, תיכף ומיד הוא הופך דף בספר. כשהוא רק שומע...

הוזכר למעלה המומר מאיר פיינטוך, שהתנצר יחד עם בני משפחתו. על ההתנצרות הזאת סופר בקרקוב:

יום אחד, בבואו לביתו, סיפר מאיר פיינטוך, שיש לו הזדמנות לקנות את הבית הגדול בפינת הכיכר המרכזית שבעיר ורחוב שיננה לשם אפשר יהיה גם להעביר את חנותם, אך התנאי הוא – הם חייבים להתנצר. אותה שעה עמדה אשתו של מאיר פיינטוך בתפילת שמונה עשרה של מנחה. כיאה לנשים חרדיות, לא רצתה המתפללת להוציא מלה מפיה בשעת תפילתה, אך נתנה סימנים בתנועות היד, שיש לה משהו להגיד. לאחר שגמרה את תפילת שמונה עשרה, אמרה בתפילת "עלינו" – שלא עשנו כגויי הארצות, ירקה שלוש פעמים והודיעה: רציתי לומר, שגם אני בעד התנצרות... (סיפור זה השקיע ש.י. עגנון בסיפורו "בדמי ימיה").

אבל הסיפור היה בדוי, כפי שמוכח מחומר הנמצא בארכיון הקהילה של קרקוב. הוצאות הקהילה היהודית כוסו באותם הימים ממס הבשר, ששילמו היהודים בשעת מסירת עוף לשחיטה או בקניית בשר בקר. את המס הזה היתה הקהילה מחכירה. גם היהודים, שלא אכלו בשר כשר, חייבים היו לשלם מס לקהילה. אתם היה החוכר עורך הסכם של תשלום מסויים. משפחת פיינטוך התנצרה ביום 1.3.1846. בשנה זו הם לא שילמו לחוכר את מס הקהילה. הגיש החוכר תלונה לעיריה. בארכיון הקהילה נמצא מסמך ספק־דין העיריה, שעל משפחת פיינטוך לשלם את המס בעד שני החדשים הראשונים של שנת 1846.

אין להניח, שאשה, אשר במטבחה הבשר הוא טרף, תתפלל מנחה בסתם יום של חול. כנראה, את הסיפור בדו חוגי משכילים, שרצו ללעוג לשומרי מצוות, המוכנים כביכול למכור את דתם תמורת טובת הנאה. הסיפור נפוץ בתקופה מאוחרת, כשהציבור

היהודי בקרקוב לא היה כבר מודע לכך, שהפיינטוכים לא היו משפחה דתית זמן רב לפני התנצרותם. במרוצת הזמן שינו הפיינטוכים את שם המשפחה לשארסקי (הבית שקנו נקרא "שארי" ז"א אפור) ומתוכם יצאו אנשים, שתפסו מקומות מכובדים בחיי החברה הפולנית. השם הפרטי מאיר – היה למרתין, שם בנו שלמה – לסטניסלב. סטניסלב שארסקי זה היה חבר מועצת העיר. בנו של סטניסלב – הנריק, היה סגן ראש העיר, הבן השני – מרתין היה מנהל בנק התעשיה, נשיא הבורסה בלבוב, נשיא הבנק הפולני וגם סנטור בפולין המחודשת. ממשפחה זו יצא האדריכל המפורסם יאן זאבייסקי, מי שבנה את התיאטרון העירוני ע"ש סלובצקי בקרקוב. גם הסופר הפולני יז"י זאבייסקי היה צאצא ממשפחה זו בדומה לפרופסורים באוניברסיטה הקרקובית – גביאזדומורסקי וייצק שארסקי.

ועוד בנושא המשומדים בקרקוב – שלמה בלומנשטוק היה סוחר יינות עשיר בעיר ואחד היהודים הראשונים, שנבחרו למועצתה בשנת 1848. בנו, גם הוא יליד קרקוב, הד"ר לאון בלומנשטוק היה פרופסור באוניברסיטה הקרקובית, נשיא איגוד הרופאים והוא־הוא, שהקים את המדיצינה המשפטית של פולין. מקיסר אוסטריה קיבל הפרופ' לאון בלומנשטוק את התואר – אציל האלבן, אך בעד הקריירה שילם בהתנצרות. גם הבן השני של שלמה ב. הד"ר הנריק בלומנשטוק, יליד קרקוב, משפטן, מזכיר בלשכה הראשית של ממשלת אוסטריה, זכה בתואר אציל האלבן, גם הוא התנצר ונתמנה למנהל מחלקה במיניסטריון של אוסטריה ולמנהל משרדי הפרלמנט בווינה. בניו של הפרופ' לאון ב. היו: אלפרד, הנריק ויוסף בלומנשטוק־האלבן – כולם פרופסורים ורקטורים באוניברסיטאות שונות.

בנושא זה סופר בקרקוב: חברו של שלמה בלומנשטוק היה אלכסנדר זיסקינד סארע, סוחר סוסים. בשעת שיחה בין השנים על ההתבוללות שבקרב הדור הצעיר ועל מקרי השמד, אמר סארע: ואני נותן את הראש, שילדי לא יתנצרו... את דברי סארע סיפר בלומנשטוק בין מכריו בהוסיפו: איזה בטחון יש לסוחר סוסים זה... ובאמת – ילדיו של סארע נשארו יהודים ועל אף יהדותם זכו לקריירה מפוארת. בן אחד – האינז׳ יוסף סארע היה ציר לפרלמנט באוסטריה וסגן ראש העיר בקרקוב. הוא היה נציג היהודים בועד הלאומי הפולני העליון בימי מלחמת העולם הראשונה.

כמהנדס וסגן ראש העיר הקים את בנייני האוניברסיטה החדשים של קרקוב: בן שני – יעקב סארע היה רב סרן בצבא האוסטרי וזכה לעיטורים רבים, הבן – ד״ר שמואל סארע היה חבר בית המשפט הארצי־הגבוה בקרקוב.

וסופר בין יהודי קרקוב עד כמה אין בכוחם של המשומדים לשרש מקרבם את היהדות. הנה למשל: הד״ר קוסטנצקי היה פרופסור באוניברסיטה של קרקוב. אשתו היתה בת העשיר הגדול, הקבלן המפורסם ברוסיה, חוקר הכלכלה, יאן בלוך מוורשה. כשאשתו של קוסטנצקי עמדה ללדת, הזמין הבעל את חברו הגינקולוג פרופ׳ אלכסנדר רוזנר, גם הוא מומר ובנו של הפרופ׳ המומר אנתוני רוזנר. שני החברים ישבו בחדר הסמוך לחדרה של הכורעת ללדת, שלידה ישבה המיילדת. מזמן לזמן היו מגיעות מחדר היולדות אנקות וצעקות:

– ישו... ישו...

כל פעם, כשנשמעו הצעקות היה קוסטנצקי קם כדי להכנס לחדר אשתו, אך רוזנר היה מרגיעו:

– עוד לא...

– ישו... ישו... – צעקה היולדת. קוסטנצקי רצה לקום לרוץ לחדר אשתו, ורוזנר בשלו: עוד לא...

פתאום נשמעו צעקות: געוואלד!...

ואז קם רוזנר ואמר: זהו... עכשיו...

סיפור הצלת בית כנסת אייזיק ב"ר יעקלש מהכנסיה

יום אחד עברתי ליד בית הכנסת של ר' אייזיק ב"ר יעקלש והנה – מעל לגזוזטרה שבקומה הראשונה, מקום הכניסה לעזרת הנשים, תלוי צלב. נכנסתי פנימה – הבניין היה מוזנח בשממונו ומעל לארון הקודש – צלב.

הרהרתי – כך הרגישו אבות אבותי במחצית השניה של המאה ה־15, כשגורשו מרחובותיהם בעיר קרקוב לקזימיז הסמוכה. אמנם, לקרקוב הם הורשו להכנס ולסחור שם בסחורות מסויימות ואז – ראו את בתי הכנסת שלהם, שנהפכו, אולי, לכנסיות של נוצרים.

אחרי ימים אחדים קיבלתי מכתב ממרכז ועד הקהילות של יהודי פולין ובו:

"החיבור המצורף לכתב זה הוגש למשרד ההנהלה הציבורית של הממשלה הפולנית על ידי ההיסטריון ד"ר יוליוש סטניסלב הארבוט. נא להעריך אותו מבחינה היסטורית".

את שמו של הד"ר הארבוט הכרתי. הוא חיבר מיספר ספרים בנושאים היסטוריים־לוקליים.

כפי שנודע לי – בימי המלחמה נהפך בית הכנסת הזה למחסן התפאורות של התיאטרון העירוני. הדבר היה דוקא לטובה. הודות לכך לא נהרס הבניין על ידי הגרמנים ולא על ידי האספסוף הפולני, שחיפש לעתים פורקן ליצר ההרס; ברם לפני זמן־מה פונו התפאורות מבית הכנסת. יתכן שהפינוי הזה היה מתואם עם תכניות הכנסיה הלאומית, אשר הוקמה בעידוד השלטונות כמשקל נגד לכנסיה

הקתולית הוותיקה, הקשורה ברומי והמתנגדת למשטר הפרו־סובייטי. ביום 27 ביולי, היום הקרוי ע"ש יקוב, הקדוש הנוצרי, הופיעו פתאום כמרי הכנסיה הלאומית ועמם מספר צליינים, תלו את תמונות "האם הקדושה" הארון הקודש וצלב מעליו. על הכתלים תלו תמונות קדושים שונים. צלב שני קבעו מעל לגזוזטרה בחזית הבניין, במקום הכניסה לעזרת הנשים – וערכו תפילה בתוך כתלי בית הכנסת.

בהיוודע לו הדבר, התקשר ועד הקהילה בקרקוב עם המרכז בוורשה ואז בא המכתב אלי. קראתי את החיבור. הד"ר הארבוט בא להוכיח, שבעיר קזימיז, הסמוכה לקרקוב, עמד בית יראה ע"ש יקוב הקדוש. לפי המסמכים, שהביא הד"ר הרבוט בחיבורו, קיים היה בית היראה הזה עד שנת 1785. אחרי שסופחה העיר קרקוב לאוסטריה, תרם הקיסר יוזף השני את בית היראה הזה לצרכי הצבא האוסטרי והצבא מכר אותו ליהודים למחסן. לימים הפכו היהודים את המחסן לבית כנסת.

אינני יודע אם הד"ר הארבוט פעל לפי יזמת השלטונות, שהיו מעוניינים בביסוס מדעי לכינון כנסיה קתולית־לאומית דוקא ברובע, שאוכלס בימי השואה על ידי פולנים מדלת העם – ציבור נוח לקבל השפעות – או שהיתה זו יזמתו הפרטית, אך כוונתו היתה ברורה.

ידעתי שבארכיון קהילת קרקוב היו תעודות, המעידות עם קיום בית כנסת, שלהקימו קיבל ר' אייזיק ב"ר יעקלש רשיון ממלך פולין במאה ה־17, אך ארכיון הקהילה הוחרם בימי המלחמה על ידי הגרמנים ולא היה בהישג ידי. התעודות שנשארו והן – כתב רשיון מאת המלך לר' אייזיק להקים את בית הכנסת ומכתב הנזיפה של הבישוף זאטשיק לכומר קלודזינסקי על הפרעתו ליהודים בהקמת בית הכנסת, לא יכלו להעיד, כי אכן בית הכנסת הוקם והיה קיים.

מסמכים אחרים, כפנקסי בית הכנסת מהמאה ה־17, לא נשתמרו. לא נותר איפוא אלא לחפש מסמכים ולאתר את מקום בית היראה ע״ש יקוב הקדוש. ואמנם מצאתי העדות ברורה ב״ספר האחוזות״ של ההיסטריון הפולני הדגול מהמאה ה־15, יאן דלוגוש, ומפות עתיקות של העיר, אשר העידו, כי בית היראה ע״ש יקוב הקדוש היה אמנם קיים בקזימיז, אך לא ברובע היהודי אלא על יד שער העיר, היוצא לעיירה סקאבינה, שער שהיה בחלק הנוצרי של קזימיז, שעה שבית הכנסת של ר׳ אייזיק ב״ר יעקלש נמצא בלב לבה של השכנה היהודית.

אשר לטענתו של הד״ר הארבוט, כי צבא הקיסר יוזף השני מכר בית היראה ליהודים, הוכחתי כי קזימיז היתה שייכת לאוסטריה בשנים 1772–1777 ורק בשנים אלה יכלו האוסטרים למכור את בית היראה הנ״ל ואילו התעודות הקיימות מזכירות את קיומו עוד בשנת 1785.

על דברי תשובתי הגיש הד״ר הארבוט ראיות ותיזות חדשות. ראשית – טען הוא מטעמים בלתי מובנים לי – שעוד במאה ה־17 הפכו היהודים את בניין בית היראה הנוצרי לבית כנסת שלהם, שהבניין הוקם מראשית תכניתו להיות כנסיה נוצרית – והראיה לכך – אין בבניין עזרה מיוחדת לנשים, ואין בית כנסת שבו מתפללים גברים ונשים ביחד.

מובן, שבטענתו שבערעור על דברי סתר הד״ר הארבוט את טענתו, שהאוסטרים מכרו את בית היראה הנוצרי ליהודים והאשים את מלך פולין, שהתיר להפוך בית יראה לבית כנסת. אולי התכוון בכך להחניף לשלטון הקומוניסטי, בהאשימו את המשטר המלוכני־הריאקציוני.

בלתי מובנת היא גם התיזה של היסטוריון, שהיהודים השתלטו על בניין בית היראה הנ״ל עוד במאה ה־17, שעה שהוא עצמו הוכיח, כי אותו בית יראה ע״ש יקוב הקדוש קיים היה עוד בשנת 1785.

מוזרה היא טענתו, שמלך פולין הרשה להפוך כנסיה נוצרית לבית תפילה יהודי שעה שברשיונו של המלך מודגש, שהוא מתיר ליהודים לבנות את בית הכנסת ו"להקים אותו מהיסודות" ולא להפוך בניין לבניין. ואשר לאולם התפילה, המשותף לגברים ונשים – הדבר חסר כל יסוד, כי בקומה השנייה נמצאת עזרת הנשים ולשתי העזרות יש תיקרה מקומרת משותפת ז"א שעזרת הנשים לא נתוספה מאוחר יותר – כך טענתי בתשובתי לתשובתו.

הוויכוח העיוני בין הד"ר ס. הארבוט לביני עבר לפסים של מאבק מעשי, שבראשו עמד הרב הראשי לצבא פולין, יושב ראש מועצת הרבנים של יהודי פולין – הד"ר דוד כהנא. את כל מרצו השקיע הרב כהנא במלחמה זו למניעת הפיכת בית הכנסת של ר' אייזיק ב"ר יעקלש לכנסיה נוצרית.

כתוצאה מהפולמוס נסגר בית הכנסת, השערים נחתמו על ידי השלטונות. עברו חדשים אחדים. יום אחד באה הידיעה, כי בית הכנסת של ר' אייזק ב"ר יעקלש מוחזר ליהודים. התמונות הקדושות הוסרו מעליו, הצלבים הורדו.

בית הכנסת הוחזר, אך אפרם של המתפללים הפוטנציאליים היה מפוזר בשדות בלזיץ, אושביץ ופלאשוב.

ימי הקמת מדינת ישראל – פרספקטיבה מקרקוב

ימי המתח הנפשי בקרב היהודים הגיעו לשיאם. התחלתי לנהל יומן.

14 במאי 1948. יום השישי. בשעה 5:15 שמעתי קול אמריקה... הוכרזה... הוכרזה...

ברחובות זוהר, רעש והמולה. זוגות צעירים בבגדים קלים, בהירים. חיוך על פנים, אור על מצח. אלפי עוברי חוץ אצים־רצים לעסקיהם.

לו יכולתי לגשת ולמסור להם את הבשורה הגדולה – אך מה להם ולחגי, מה להם ולאושרי – ומה קשה לאדם לשאת לבדו בלב את סער הששון.

... איה אבא ואמא. איה חברים וידידים... איה רחובות הגולה רועשים וקודחים... אנה אשא את לבי המסוער... והכל פה כשהיה – רק יהודים אין.

בערב, בבית הכנסת עוד לא ידעו. סערו והתווכחו, מאחר שרדיו פולין הודיע, כי טרומאן קרא לנציג היהודים והדגיש, שאם יכריזו מדינה יהודית – יעשו זאת על דעת עצמם.

– לא יעזו להכריז.

– יכריזו ויהיה מה.

– כיצד, בלי לקוות לעזרה מחוץ, כיצד יהינו?...

– ואם לא יכריזו, יפלשו הערבים מתוך תואנה, שאין לעזוב את הארץ בתוהו ובוהו...

– שקר, זה שאנטאז' מצד הערבים. הם רוצים להכריח את היהודים לקבל את הצעת אמריקה בדבר האפוטרופסות.

מסרתי את ידיעת רדיו אמריקה. נשתתקו. פני כולם הלבינו. שמחה ופחד. קולות התפילה עלו כמתוך סערה.

"לכו נרננה לה', נריעה לצור ישענו... שירו לה' שיר חדש, שירו לה' כל הארץ... ספרו בגויים כבודו, בכל העמים נפלאותיו... הודיעו לה' ישועתו, לעיני הגויים גלה צדקתו..."

קבוצת המתפללים התנועעה כעצי יער ושרה.

ובשעת "לכה דודי" עלו בלב מחשבות על ר' שלמה אלקבץ, ר' יוסף קארו, על אלשיך, על "סוכת שלום" – קדושי עליון, פורשי כפיים אלי מרחב האין־סוף, אכולי ערגון הגאולה – ואנו זכינו.

איני יודע מה חשבו באותה שעה אחרים, אך עיני אחדים זלגו דמעות.

15 במאי, בוקר. הרדיו הודיע, שהמדינה היהודית הוכרה על ידי אמריקה וחילות מצרים פלשו לא״י. ששון ואימה. מה יהיה?... מה יהיה?...

לפני המלחמה. לו היה זה לפני המלחמה...

קרקוב העתיקה, בת חמישים אלף יהודים... בכל חלונות רובע היהודים – דגלים. המונים, לבושים בגדי משי שחורים, כובעי פרווה בראשיהם נוהרים ברחובות, שרים ומרקדים וספרי תורה בזרועותיהם. יהודים זקנים ממהרים לבתי הקברות, להודיע למתים על השעה הגדולה שבאה. חברי הסתדרויות ציוניות ואגודות הספורט עוברים במצעד – דגלים בידיהם ומקהלות לפניהם. העיר כולה – מדורת הששון והשיר... והיום – מספר שרידים, יתומים, שכולים, מפוזרים בין אנשים זרים.

בית הכנסת מלא. הרבה פנים חדשות. גם כאלה שבאים רק בימים הנוראים. הש״ץ מתפלל והעם משוחח ומתווכח. הפסימיסטים ממציאים פגם חדש:

הן זו דעת יחיד, דעתו הפרטית של טרומאן ולא של הממשלה האמריקאית...

הכל צוחקים לדברים אלה. הכל חוגגים. אומרים פרקי תהילים לכבוד היום הגדול. מישהו נואם: שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה...

אחרי קריאת התורה מברכים ״הנותן תשועה למלכים״ – לכבוד דוד בן גוריון ומשה שרתוק.

בערב – מסיבות בהסתדרויות ציוניות. נאומים השתפכות, דמעות בעינים.

...אלפיים שנה חיכו, שמונים דורות קיוו וחלמו ליום זה, ואנו, שבגופנו הרגשנו את חבלי הגאולה...

יושבים ליד הראדיו ומחפשים חדשות. המצרים עברו את הגבול. הסורים והלבנונים התקיפו... חיל עבר־הירדן... מושבה יהודית, שלא

רצתה להיכנע, נכרתה לפי חרב. היהודים מעבירים את הנשים ואת הילדים ממושבות הנגב...

אי אפשר לישון.

16 במאי. בשש בבוקר מתחיל הראדיו למסור חדשות. מה תאמר מועצת הביטחון?... מה תאמר אמריקה?... מדוע אין ברית המועצות מכירה?... ארץ ישראל הותקפה על ידי אוירונים מצריים. אי אפשר לבלוע את המאכל. הפנים לוהטות. באחת וחצי מודיעה שוויץ, שאבידות רבות נגרמו לחיל הסורים ליד החולה. בשתים מודיעה לונדון, שאוירוני מצרים מפקחים על חופי א"י לבל תבואנה אניות. מתקרבים לעזה.

אי אפשר לשבת בחדר. הראש מתפקע. עובר אני ליד בית הכנסת. שם מתכנסים סוחרי הבורסה ענייני הדולה, "הרך" ו"הקשה", ענייני סחורות מוברחות וכדו'. הפעם קולטת אוזני:

שגיאה גדולה עשו מנקודת ראות האיסטרטגיה – צווח יהודי צעיר ובאולרו מצייר הוא על כותל בית הכנסת את מפת א"י. את האיזור הערבי ליד הים בסביבת עזה ואת הנגב – שגיאה גדולה עשו שלא כבשו ראשונה את החבל הזה, ראו, מה האריכו בזה את קו החזית. עכשיו צריך להגן על קו כה ארוך. שגיאה, שגיאה נוראה...

ברחוב נתקלתי בסוחר, שהיה כל ימי חייו שקוע במסחרו ולא התעניין בדבר, שמחוץ לגבול חנותו. – מה נשמע? שמעתי עכשיו את ראדיו לונדון ווורשה? מה יהיה? אמור לי, מה יהיה? הנקבל עזרה, התגיע העזרה לחופי הארץ?... איני יודע מה היה לי. אין לי סבלנות לשמוע את הראדיו הרגיל, רק את החדשות משם אני מחפש. וכשגומרים בתחנה אחת – מיד אני מחפש אחרת... מה לי עניין מארשאל, סמיט–מולוטוב, סטאלין–ואללאס, מה לי עניין הפצצה האטומית... אין לי סבלנות לשבת בחנות, איני מבין את דברי הלקוחות... במוחי מנסרות

שאלות: ומדוע אין שולחים אוירונים? מדוע אין שולחים תותחים? מדוע אין מגייסים אותנו פה?

17 במאי. תוכן אחד לכל השיחות. יהודי יפתח פיו – וחברו יידע למה הוא מתכוון. נכנסתי לחנותו של יהודי לקנות איזה חפץ.

– נו, מה יהיה? שאלני. היה כדוד מלא אד ואת פיו פתח כדי להקל על עצמו מהלחץ בפנים.

– יש לקוות לתחמושת, שתבוא מחו״ל ואז ישתנה המצב לגמרי...

– אבל מתי, מתי? – הביט בי, כאילו הדבר היה תלוי בי – מדוע אין נגשים אצלנו למפעל העזרה? ואחרי רגעים: לפני המלחמה... אז היו מנהיגים שלא ידעו שינה... אז...

18 במאי. ברגלים ובלב חולשה. עייפות נוראה. רק לישון. ולהרדם אי אפשר. בארבע עם שחר מקיץ האדם. בשש מוסרת אנגליה את הידיעות, בשבע – פולין, בשתים עשרה – פולין, באחת וחצי – שוויץ, בשתים – אנגליה, בשש פחות רבע – אמריקה, בשבע וחצי – אנגליה, בשמונה – פולין, בעשר – אנגליה, באחת עשרה – פולין...

בני אדם עוזבים את מקומות העבודה וממהרים לשמוע את הראדיו. ומי יודע לב אדם עשר דקות לפני החדשות. במוסדות היהודיים כמעט שאין מסדרים שום עניין. הפקידים יושבים על מפת ארץ ישראל, והבאים, במקום לתבוע שיסודרו ענייניהם, מקשיבים לביאורים ולהערות להתפתחות המלחמה.

– אנגליה... שקר הדבר, שיש בזה רק פוליטיקה. יש כאן יותר שנאת ישראל, שנאתו של עמלק, שנאת יורשיהם של היטלר, שאינם יכולים למחול לנו, כי גורשו מארצנו עקב מאמצינו. צביעות כזו! החושבים הם באמת, שיש אדם בעולם, המאמין במליצותיהם ולשקריהם? החושבים הם את העולם לחבר אידיוטים או עיוורים?

נערכה אקדמיה לרגל הכרזת המדינה היהודית. באו נציגי כל המפלגות הפוליטיות, נציגי המוסדות העירוניים והצבא. נאמו. הביעו רגשי אהדה לעם היהודי הלוחם, להגנה שלנו, הטעימו את קרבת העם הפולני והיהודי, שחיו יחד על אדמה משותפת, שסבלו יחד ויחד נלחמו על עתידם המשותף.

ואתמול נסעתי בחשמלית. אחד הנוסעים, שיכור, דיבר לפי תומו:

הנה כעת בחרו להם בפלשתינה. את פלשתינה רוצים... התנפלו על הארץ להשתלט עליה... ולולא היטלה, כי אז עשו מעירנו קרקוב – פלשתינה..."

פגשתי פולני, מכר:

– נו, מה יהיה? – החל – כשבא האסון, הרי בא הוא מכל צד. יצא מגרמניה ובא עליכם בכל אירופה. וכעת הגיע לשם. קץ, גמר, הן הם ישחטו את כולכם...

מהרהורי לבו.

19 במאי. זאת יכול להרגיש רק בן הגולה. פעם ראשונה שמעתי את "קול ישראל". שם, בארץ, זה פשוט, מובן, אבל פה... דמעות בעינים. ככה, סתם – מלים עבריות, שידור עברי, צבא עברי, צבא לוחם ומנצח! רק מפה, מהפרספקטיבה של הגלות רואים את דגלי המשיח, המתנופפים בשמי ישראל. כפרח נפתח עם בוקר לקראת זהב השמש. מה רבה השמחה בלב! צבא ההגנה כבש כפר ערבי א., פיזר חילות האויב וכבש את הגבעה ב., העיר הערבית ג. נכבשה. קוראים זאת בעתונים ועוד פעם ועוד פעם ועוד פעם קוראים את הדברים, אושר, שנגוז תחת שכבת מאה דורות, מלבלב בלב.

באה אלי שכנתי. פקידה ממשלתית. נתחנכה בבית מתבוללים קיצוניים. אין לה מושג מהיהדות.

– מה אמרו בשבע וחצי? לא הספקתי לבוא לשמוע...

ואחר רגעים: הייתי ברוסיה בשעת המלחמה. בפולין היו קרובי. אלינו, לשם, הגיעו ידיעות איומות על השחיטות, שעשו פה, ביהודים, הן תבין את מצב לבי באותם הימים אבל אודה – היום, כאילו זרקוני לגיהינום... אף שאין לי בארץ שום קרוב משפחה... היש חדשות?

עמדה כקבצנית והתחננה, שאשמיע באזניה ידיעה טובה.

היהודים בארץ ישראל נלחמים והגולה – קודחת.

ערב ל״ג בעומר. היום עד שש צריכים הערבים לתת תשובה לארגון האומות המאוחדות, שקרא לשים קץ למלחמה בא״י. היהודים מסוערים. הלבבות חרדים. יש שביב קטן של תקוה. אולי, אולי תיגמר המלחמה, אולי מחר, כבימי רבי עקיבא, יבוא סוף לשפיכת הדמים. הפסימיסטים אומרים: ולדעתכם, תוותר, אנגליה כה מהר על ארץ ישראל?

מאות יהודים כמעט שאינם אוכלים ואינם ישנים. אני גר בקומת קרקע. בקומה השלישית של הבית גר זוג זקנים, גילם – למעלה משבעים. לא ידעתי שהם יהודים. הערב התדפק הזקן על דלתי:

– תסלח, בעברי במדרכה שומע אני את הראדיו שלך. התואיל להודיעני, אם באה כבר תשובתם... גברתי אינה יכולה לישון. היא שלחתני אליך – הצטדק.

כעין מחלה פשטה בין היהודים. איני יודע אם הרגיש העם אי־פעם שעת גורל כזו. בשעת המלחמה האחרונה, בשעת השואה האיומה, פחדו הכל מפני המות, שהיה גוזל את הקרובים ביותר, משפחות שלמות. היום מורגשת אימת אבדן האומה. המצב הבין־לאומי מתוח מאוד. אירופה דומה לחבית דינמיט, המחכה לניצוץ. כל יהודי מבין מעומק לבו, שאם תפרוץ מלחמה – חייו תלויים בשערה. ובכל זאת אין היהודי מאזין לחדשות, שאינן נוגעות לארץ ישראל.

שאר הידיעות – צלילים, שאינם נקלטים במוחו. בבית הכנסת, בין מנחה למעריב, קוראים יום־יום עשרת פרקי תהילים לנצחון הישוב. נתחברה תפילה, שקוראים אותה בשבתות לכבוד אלה שעלו לקרב־הצלת־המדינה היהודית: יהיה רצון וישובו שלמים ובריאים מהמערכה בציון החזקה והחפשית. וירושלים תיגאל במהרה בימינו, אמן.

התקיימה אקדמיה לפתיחת המגבית לטובת קרן־היסוד. העתונים מסרו היום, שירושלים העתיקה נפלה. העדה כולה אבלה. הנואמים, שבאו מארץ ישראל, אמרו: ארץ ישראל באש המלחמה, ארץ ישראל שותתת דם, אך דומה, שלא אותה אלא אתכם צריך לעודד ולנחם. מה היה לכם, שכה שבורים ורצוצים אתם? אכן, גם זה מחוסר קרקע לעמוד עליה ברגל איתנה...

מר פ. הוא כבן ששים. גבוה ורזה. פניו מקומטים ואפורים. בעינו הצער והפחד. פעמיים ביום הוא בא לבית חברי לשמוע את חדשות הראדיו. מכל בני משפחתו נשאר לו בן יחיד וזה עולה עתה. מורגש כי האב סובל, אך אינו מוציא מלה מפיו לעכב את בנו. קשה לראות כיצד נמנעים האב והבן מלהביט זה בעיני זה. האב – כעץ גלמוד בערבה, והבן כאילו לוחש: אני מוכרח, אני מוכרח...

המגבית לקרן היסוד החלה. התרומות – למעלה מכל המשוער. והן רק מזמן נגמרה המגבית לטובת ההגנה.

רבים מאלה, שעוד לפני שנה עמדו על סף ההתבוללות והשמד – חזרו. רבים מאלה שאמרו: אחרי המלחמה האיומה רוצים אנו, השרידים, לבלות את שארית ימינו בפינת חיינו הפרטית – שבו אל העם ומאבקו.

עד כאן היומן.

הטמפל, ד"ר יהושע טהון ומאיר בוסאק

בטמפל, היכל הנאורים, נערכה עצרת הודיה. הבנין היה מלא מפה אל פה. זכיתי להיות הנואם היחיד בעצרת זו. נאמתי מעל הבימה, עליה עמד במשך כארבעים שנה הרב הד"ר יהושע טהון.

אם מעלה אני את המקרה הזה, הרי לא מטעמי גאוה בלבד. היה לי "חשבון קטן" עם הד"ר טהון (1870–1936). הוא היה דמות נערצת על הציונים בעיר. לקרקוב בא בשנת 1897, בקבלו כהונת מטיף בטמפל. מאז בואו נחשב למנהיגם הרוחני של הציונים בקרקוב, ובמרוצת הזמן – למנהיג יהודי גליציה המערבית ושלסיה.

בקום פולין, אחרי מלחמת העולם הראשונה, נבחר כציר לפרלמנט הפולני ולימים – גם ליו"ר חוג הצירים היהודיים בפרלמנט זה. היה אחת הדמויות הבולטות ביהדות פולין ואחד הנואמים הגדולים במדינה. השתתף בעתונות היהודית ואת מאמריו הפובליציסטיים פרסם בעברית, ביידיש, בפולנית ובגרמנית. עיוניו בפילוסופיה נחשבו מאד על ידי המומחים למקצוע ובשנת 1922 הופיע אוסף מסותיו בעברית "כתבים", בהם השתדל לבסס את התיזה – התהוות הציונות כתוצאה של הכרח תהליך ההתפתחות ההיסטורית. פירסם מונוגרפיה על הרברט ספנצר. ספר מסותיו הופיע גם בגרמנית.

לי לא היתה סימפטיה יתרה אליו. בהיותי עוד צעיר מאד, עת הובאתי יחד עם תלמידי בית הספר לטמפל בימי החגיגות הלאומיות לשמוע נאומו, סבלתי מאד מהבומבסטיות המליצתית שבדבריו. מטעם זה לא יכולתי גם להתגבר ולקרוא את מאמריו, שפירסם כשלוש פעמים בשבוע ביומון הפולני־ציוני, שהופיע בקרקוב "נובי דזנניק". אך בעיני יהודי קרקוב הוא נחשב לחכם גדול ובגימנסיה העברית, בה למדתי, היו מזמינים אותו ליום אחד מימי בחינות הבגרות במקצועות העבריים, שהתקיימו בה. ליום זה היו מגישים

לבחינה את התלמידים המובחרים במקצועות אלה וגאוותו של כל תלמיד גדלה, כשהיה בין הנבחרים להבחן באותו יום, ועל תעודת הבגרות שלו התנוססה חתימתו של הד״ר טהון.

הייתי תלמיד טוב במקצועות העבריים. בשפה העברית שלטתי במידה כזאת, שמכל תלמידי הגימנסיה, ומספרם הגיע לרבבה במשך שנות קיומה, הייתי היחיד שכתב דברי ספרות בעברית, שעה שרבים כתבו פולנית. כל השנים קיבלתי ציונים גבוהים מאוד בעברית ובספרות העברית. טבעי היה הדבר, שנבחרתי להבחן אצל הד״ר טהון.

הוא שאל אותי שאלות שונות בספרות. עניתי. והנה שאלה: מה ידוע לך על השיר ״למי אני עמל?״

דיברתי על יל״ג, על הרקע החברתי־לאומי של השיר, על האידיאה שבו, על האכזבה מההשכלה, על מבנה השיר וכו׳...

הוא הוסיף לשאול: ואת המנגינה של השיר אתה מכיר?

זו הפעם הראשונה שמעתי, שיש מנגינה לשיר זה.

הוא התפלא: אינך מכיר את המנגינה של ״למי אני עמל?״

לידו ישב אחד המורים הוותיקים שבגימנסיה, שהיה כבר בפנסיה – שבח ולקובסקי. שניהם החלו לפזם ואח״כ לשיר את המנגינה הזו, שהיתה ידועה, כנראה בנעוריהם...

הד״ר טהון רשם לו מה שרשם. אחר כך סיפר לי מורי, האיש היקר, הפילוסוף והחכם ר׳ בנציון רפפורט הי״ד: הוא רצה לתת לך בלתי מספיק. הוא התעקש על כך...

ר׳ בנציון רפפורט נאלץ לרוץ למזכירות בגימנסיה, להוציא העתקי תעודותי, שקיבלתי בשנים הקודמות ובקושי הצליח להשיג בשבילי ציון חיובי בעברית – אך בהחלט לא גבוה...

והנה עמדתי על במתו, וזכיתי, לנאום לפני הקהל היהודי על תקומת מדינת ישראל...

"כצאן לטבח"? או היהודי הלוחם?

חנוונים פולנים או מנהלי קואופרטיבים מקרקוב, מעיירות ומכפרי הסביבה היו באים לחנותנו הסיטונית לקניית סחורות. הם הכירו אותי משנות המלחמה הראשונות. לפעמים שאלוני על בני משפחתי ועל המחנות, אך אף פעם לא שאלו – מדוע הלכנו כצאן לטבח? הם ידעו את תנאי אותם הימים. הם ידעו את משמעות מצבו של אדם, המכותר גרמנים מחזיקי מכונות יריה.

ואני זכרתי – למחנה פלאשוב הובאו שלוש משאיות. בכל אחת מהן היו כ־30 צעירים פולנים חסונים, שנחטפו על ידי הגרמנים ברחובות העיר קרקוב. הם הובאו לגבעת הקטל, הורדו מהמשאית הראשונה. נצטוו להתפשט – התפשטו, לסדר את בגדיהם בקוביות – סידרו, להסתדר בשורה ולכרוע על ברכיים – הסתדרו וכרעו. ואז עבר הגרמני לאורך הקו וירה בעורפו של כל אחד. הצעירים שבמשאית השניה ראו הכל. כשנצטוו לרדת ממנה – ירדו, להתפשט – התפשטו, לסדר את הבגדים בקוביות – סידרו, לכרוע על ברכיים – כרעו... וכך גם הצעירים שבמשאית השלישית, ואיש מהם לא פצה את פיו, לא הרים אגרוף ולא ניסה לברוח...

ועוד זכרתי את סיפורו של אותו רוסי־חייל שבוי, אחד הוולאסובצים, שהצטרפו לאס.אס. במירפאתי שבמחנה הוא סיפר לי:

– היינו במחנה שבויים בחלם – 90,000 שבויים. מסביב לנו היו גדרות תיל דוקרני וגרמנים דרוכי רובים הסתובבו בינינו. נצטווינו לשבת. מי שקם ממקומו – נורה. פעם ביום קיבלנו כף מרק־כרוב.

מתנו כזבובים. התארגנו בקבוצות ומזמן לזמן, לפי גורל, התאבד אחד מהקבוצה או שחנקנו אותו בלילה ואכלנו את בשרו. הגרמנים בחרו מקרבנו כל כמה ימים מאות שבויים ושלחו במשאיות לאושביץ, למשרפות. ואנו ידענו לאן הולכים המשלוחים. אחרי כשלושה שבועות נותרו בחיים רק כ־5,000. מתוכם הם בחרו 500 ושלחו לבית הספר בטראווניקי – שם חונכו להיות פלוגות עזר לאס.אס. וגם אני בתוכם...

זכרתי וחשבתי – הנה הם, בחורים צעירים, בריאים. רק לפני זמן מועט – אנשים חפשים, מחזיקי נשק והנה – ידעו שהמשאיות מחלם מעבירות אותם למשרפות אושביץ ועלו עליהן. והיהודים – אבות משפחות, ילדים בצידם, שבורים, הרוסי נפש, תחת הכיבוש הגרמני במשך שנים...

בבואי לארץ ומכל הצדדים השאלות – כצאן לטבח?

ואז חשבתי – מי שלא היה שם, לא יבין לעולם מה היתה השואה.

ואף נזכרתי באפיזודות מתולדות יהודי קרקוב בתקופות אחרות. ובטוח אני, שכאלה היו גם בחיי היהודים באירופה במקומות שונים, אך אספר על המוכרות לי מקרוב.

המליציה היהודית וההשתתפות היהודית במרד הפולני

ראיתי אותם בכיכר הגדולה של קזימיז בקרקוב. באשר התקיימו ימי השוק פעמיים בשבוע. לבושים במדים תכולים של חיילים אוסטריים. החזיקו האנשים רובים ואקדחים בידיהם. הכיכר היתה מלאה באלפי גויים, שהביאו עמם שקים דחוסים בחפצים שונים למכירה. החיילים האלה היו אנשי המיליציה היהודית, שהתארגנה בתום מלחמת העולם הראשונה. הצבא האוסטרי התפרק. שלטונות פולין המחודשת טרם הוקמו ובין לבין שרר תוהו ובוהו בארץ. עבריינים ואנשי האספסוף ניצלו את המצב ופשטו בפוגרומים, בשוד,

בביזה וברצח בעיירות שבסביבת קרקוב. אותו יום ראיתי את אנשי המיליציה היהודית בבדקם בשקי הגויים. הם הוציאו מהשקים חפצים שונים כשטריימלים, קפוטות, תשמישי קדושה. ברור היה, שאלה נבוזו מהיהודים. ברור היה, שגם חפצים אחרים, שהיו באותם השקים כשמלות נשים ובגדי גברים באו מהביזה. אנשי המילציה החרימו את החפצים, והגויים, שאך לפני ימים אחדים הפילו פחד בגרזנים וסכינים שבידיהם על היהודים, עמדו דמומים בדחילו מול היהודים, המצויידים בנשק חם, והרשו לחפש בכליהם.

הייתי בן שש, התבוננתי על "גבורי ישראל". משמיעת שיחותיהם של המבוגרים ידעתי פחות או יותר במה מדובר כאן. שמעתי והייתי מלא גאווה. לימים, כשקראתי את "ספר הישר" על מלחמות בני יעקב ואת ספר "יוסיפון" על מלחמות הגבורה של היהודים בימי הבית השני, הבנתי שאין להשתומם על מעשיהם של חברי המיליציה היהודית בקרקוב. והנה קטע מזיכרונותיו של יעקב ביליג, אדם חילוני, קצין בצבא האוסטרי, שארגן ועמד בראש המיליציה היהודית בקרקוב בשנת 1918:

"רוב רובם (של המתנדבים למיליציה) מזוקנים ולבושי קפוטות שחורות, ארוכות! אלי בשמים! אלה חיילי? דוקא לא צעירים, לא מתקדמים; דוקא המבוגרים והאדוקים ראשונים להגנה ובהמוניהם ובלהט שכזה!... הרי אותם היהודים ממש, שלא נרתעו משום אמתלא ואמצעי כדי להשתמט משרות בצבא הקיסר ירום הודו! הרי הם אותם היהודים. הם עומדים פה ומחכים בתור, להרשם להגנת יהודים עם נשק ביד... נרשמו למעלה משששת אלפים..." (מתוך ספר קראקא).

רבים מהמתארגנים במיליציה היהודית באו משורות המשוחררים או החוזרים ממלחמת העולם הראשונה, בה השתתפו כחיילים אוסטריים.

רבים היו מהנוער הציוני והבונדאי. כאמור, בראש המיליציה עמד יעקב ביליג ולידו הד"ר אדלה, המהנדס רוזה ואלסטר. הללו הצליחו לאסוף נשק מיהודים, ששבו מהמלחמה, ולקנות אקדחים ורובים מהפולנים, חיילים לשעבר. מלבד נשק חם זה אגרו הם מוטות ברזל ומקלות עץ. המתגייסים חולקו לשני סוגים. האחד – חיילים בפועל, שכירים ותיקי מלחמה, שעליהם היה להיות מוכנים תמיד לפקודת המטה. אנשי הסוג השני היו חייבים להופיע מיספר שעות בשבוע ולשמור על הסדר בקזימיז, הרובע היהודי של קרקוב.

מהמגוייסים הצעירים, רובם חיילים לשעבר, הורכבו פלוגות מצויידות בנשק חם. הללו היו נשלחים לעיירות הסביבה כבוכניה, ווייליצקה, טשביניה, בהגיע ידיעות, שהאספסוף המקומי מתכונן לערוך פרעות ביהודים. בהתנגשויות עם הפורעים נפלו קורבנות אחדים מאנשי המיליציה היהודית. גם ההלרציקים – חיילי הגנרל הפולני, האנטישמי יוזף האלר, שהיו ידועים במעשי שוד ובגזיזת זקניהם של היהודים, ניסו לפרוץ לקזימיז, אך נתקלו בכוחות המיליציה היהודית, ובהשאירם – לפי עדויות – 18 פורעים פצועים והרוגים, נאלצו לסגת.

ומשהו אישי מאותה תקופה – ערב אחד אנו בביתנו – אבא, אמא ושלושה ילדים. פתאום נשמעו דפיקות ובעיטות על הדלת. כולם החווירו. הדפיקות והבעיטות לא פסקו. אבא ניגש אל ארגז הפחם, שעמד ליד התנור במטבח, לקח בידו את הגרזן, ששימש לפירורי הפחם, וניצב מאחורי דלת הכניסה לדירה. עמד עד שהלכו. למחרת קרא אבא לאמי ולי, בנו בכורו, ניגש אל קופסאות הצדקה, שהיו תלויות על הקיר במטבח, שם בתוכן תרומות כסף, ברך את ברכת "הגומל" והוסיף:

שלא נהרגנו ושלא נאלצתי להרוג...

בארכיון הקהילה היהודית בקרקוב ובארכיון העיר נתקלתי במסמכים, המספרים על הנכונות הפיסית של יהודי העיר לשרת ביחידות צבאיות או פרה־צבאיות עוד בשנת 1830.

כשפרץ בשנת 1830 בפולין הקונגרסית מרד הפולנים נגד רוסיה, התכוונו מנהיגיו לשמור על אי־התערבותה של הרפובליקה הקרקובית בו, תוך חשש ששלוש המעצמות שכבשו וחילקו ביניהן את פולין, ינצלו את ההתערבות הזו ויחסלו את הרפובליקה – שריד עצמאותה של פולין. הגנרל כלופיצקי, הדיקטטור של המרד, שלח הוראה מיוחדת ברוח זו לנשיא הסנט של הרפובליקה הקרקובית, הרוזן וודזיצקי, לשמור על השקט בעיר. הוקמה אז גוואררדיה – משמר – עירונית. לשרות בגווארדיה זו נקראו בעלי נכסי דלא ניידי, סוחרים, תעשיינים בגיל 18–60. רק חלק קטן מהם קיבלו נשק חם. היתר חייבים היו להצטייד כפי יכולתם. מדים לא קיבלו אנשי המשמר וצוינו רק בסרטים כחולים. הגווארדיה היתה מורכבת מ־4 פלוגות, מחלקת אקדמאים ופלוגת מבוגרים. בקזימיז היהודית הוקמה גווארדיה יהודית. למפקדה מונה נתן רוזנפלד, שהקים ב"עיר היהודים" שלוש נקודות משמר ולכל לילה קרא שלוש קבוצות מתושבי המקום לשמירה. בממוצע שרתו בכל משמר 11 אנשים. הם היו מצויידים ברובים אחדים, בחרבות, כידונים, מקלות ואלות. כפי שנמסר בדו"חות, ששלח רוזנפלד לממונים עליו, בשומרם על הסדר ב"עיר היהודים" הצליחו אנשי הגווארדיה היהודית לתפוס גנבים, שבאו מחוץ לעיר היהודים ורצו לפרוץ חנויות, ובריונים, שבנצלם את מתיחות התקופה, רצו לסחוט כספים מיהודים. הם השתלטו על פרחחים, שניפצו חלונות בבתי יהודים, על שיכורים מתפרעים

במסבאותיהם של יהודים ועל לוחמים־מורדים, שחדרו מפולין הקונגרסים והתכוונו לגרום בפרובוקציות להצטרפות הרפובליקה הקרקובית למרד. מיספר היהודים, המגוייסים בקזימיז היה בדצמבר 1830 – 1,926 איש ובפברואר 1831 – 960 אנשים.

בפברואר 1846 פרץ בקרקוב מרד נגד האוסטרים. לפני תוכנית מארגניו היה המרד אמור להתפשט בערי גרמניה, הונגריה, איטליה, ובשל מגמתו הסוציאליסטית היה צריך להקיף את כל אירופה. ברם התכנית נודעה לשלטונות ואלה דיכאו את ההתמרדות באיבה. רק בקרקוב פרץ המרד. תיכף אחרי תפיסת השלטון הוציאה ממשלת המורדים כרוז "אל האחים היהודים" ובה הכריזה:

"המהפיכה מקבלת אתכם לחיק החברה, מבטיחה לכם, כלאחים שבאותה הארץ, זכויות אנוש. היא מקבלת אתכם כבני המולדת, הראויים לשיחרור ולחופש מוחלט".

ב"יומון הממשלה" פורסם אז מאמר, בו הוכיח המחבר, שרק עכשיו הגיעה שעת השיוויון ליהודים, ואלה כאסירי תודה, חייבים להפיץ את הרעיון מילוי שאיפות הממשלה והעם הפולני ולשרת את עניין הכלל. יש להקים ועדה, שתקבע את מיספר היהודים, המסוגלים לשרות צבאי, כי ידוע, שיש יהודים רבים, המוכנים להקרבה עצמית.

בתשובה לכרוזי הממשלה המהפכנית התכנסו המוני יהודים בבית הכנסת הישן, באשר ערך הרב דב מייזלש תפילה להצלחת המרד. בתארו את אירועי המהפכה הקרקובית, העלה הרב את גודל השעה, קרא לגבורה, להתמדה ולהקרבה עצמית. אחר כך נאם היהודי ד"ר מאוריצי קשפיצקי (מרדכי היילפרין), מזכירו של הרב ומזכיר הועד היהודי. קשפיצקי תיאר את הרדיפות, שעברו על היהודים בימי כיבוש שלוש המעצמות, הזכיר את עומס

המיסים, שיהודי קרקוב נאלצו לשלם, את סגירת היהודים ברובעם הצר וכו' לאחר מזה העלה על נס את הכנסת האורחים, שגילתה פולין לגבי היהודים, כשאלה גורשו מארצות אירופה המערבית, את הזכויות שהוענקו ליהודים בפולין, ולסיום קרא להשתתפות היהודים במאבק למען פולין.

בהיסוג הצבא האוסטרי, שעבר את גשר העץ מעל לנהר הוויסלה, תרמו היהודים מזרונים לשריפת הגשר כדי להקשות על האוסטרים את חזרתם. בעזרת רב הסמל סקורופקה אסף הרב מייזלש נשק וכסף ורשם את המתנדבים היהודיים, המוכנים להצטרף למתקוממים. רבים מיהודי קרקוב הצטרפו. על פעולתם כתב בזיכרונותיו הקצין האוסטרי לואי סטארוסט:

"רבים מהיהודים המתקדמים השיגו נשק ונלחמו בגבורה של המכבים. על כן נאסרו רבים מהם ונחקרו. בין אלה היה הרב מייזלש".

אך המרד לא האריך ימים. אחרי עשרה ימים הוא דוכא. גורלם של המורדים היהודים היה כגורל הפולנים המורדים. בחלקם נאלצו לעזוב את קרקוב ובחלקם (וולף, וארשאואר, גיידיץ, פונק, רוזנצווייג, קשפיצקי ואחרים) נאסרו ונשפטו למאסר.

גם בפרוץ המרד בפולין הקונגרסית בשנת 1863 השתדלו המתקוממים למשוך את הציבור היהודי של קרקוב למאבקם. הנה קטע מכרוז המפקד הראשי של חילות המורדים במחוז קרקוב:

"...גם אתם, האחים היהודים, שימו לב לכך, ששיוויון הזכויות שלכם כתוצאה ממאמצי האומה בשנתיים האחרונות, מעמיד אתכם במישור אחד עם כל האזרחים. לכל התקפותיו של האויב על האחדות שלנו, עליכם להשיב: גם אנו פולנים! לכן, כל מי שיכול, חייב עכשיו לעזור למולדת. אחי היהודים! לכו בעקבות האלוף ברק מקוצק,

ובאחדות ובשלום תמצאו את העצמאות ואת החופש של המולדת המשותפת שלנו – ובכן, אל הנשק, אחים, אל הנשק!"

ומה היתה תגובתם של יהודי קרקוב לקריאה זו?

על גביית כספים למען המרד נאסר מנהל בית החולים היהודי בינפלד ובתו. בגנו של רוזנצוויג נחשף מחסן נשק המורדים. במשך חדשיים הוחזק בבתי מאסר הצבא מי שהיה אח"כ דקן האוניברסיטה הקרקובית – לאון בלומנשטוק. במחנהו של מפקד המורדים באוייצוב, שבו התרכזו המורדים מקרקוב והסביבה, היתה פלוגה של יהודים, שכונו "הקרקוסים היהודיים".

מתוך 284 גזרי־דין של בתי משפט צבאיים, שהצליח כותב שורות אלה לאסוף, והנוגעים ליהודי גליציה, אשר נאשמו בהשתתפות בהתקוממות, הוטלו עונשים על יהודי קרקוב:

באזעס וולף – 4 חדשים בכבלים.

באנד אבא – חודש מאסר.

גולדברג יוסף – 3 חדשים מאסר עם כבלים.

גינטר וולף – חדשיים מאסר עם צום פעם בשבוע וכבלים.

גנגל שמואל – 14 ימים מאסר.

ד"ר יעקב דרובר – שלילת הדרגה האקדמית ושנתיים מאסר.

ולנר ליב – מאסר חקירה נחשב לו כעונש.

לוי יוליוס – 4 חדשים מאסר.

ליבן ברנרד, קצין גבוה של המשמר הלאומי – חמש שנים מאסר חמור (העונש הומתק לשלוש שנים).

פליישמן נחמן – חדשיים מאסר עם צום פעמיים בשבוע.

פליישר ויקטוריה – שבועיים מאסר עם צום פעמיים בשבוע.

פרייליך שמואל – שנה מאסר חמור.

קופליק נתן – 4 חדשים מאסר.

קליין אליהו מאוריצי – חודש מאסר בכבלים.

ריגלר משה – חדשיים מאסר.

רימלר דניאל – 4 חדשים מאסר.

ואם הענשים נראים קלים, עלינו לזכור, שהמרד לא היה מכוון נגד אוסטריה השופטת אלא נגד רוסיה, ובין שתי המעצמות קיימת היתה מתיחות ועוינות בשל התחרות שביניהן על ההשפעה בחצי האי הבלקני. האוסטרים ראו באהדה את פעולת המורדים עד שדובר בפולין על הזמנת הארכי־דוכס האוסטרי מקסימיליאן לכסא מלכות פולין, שתקום. גם לאחר זמן, כשבלחץ רוסיה נאלצו האוסטרים לאסור את פעולת המתקוממים בגליציה, התבוננו שלטונות גליציה על הפעולה בסלחנות.

אין ספק, שרק חלק מהמשתתפים במרד נתפסו על ידי השלטונות האוסטריים ואין ספק שלא את כל גזרי הדין, שהוטלו בעניין זה על יהודי קרקוב הצליח כותב השורות האלה לאסוף.

מקור השם בוסאק

מישהו אמר, שאחד ההבדלים בין לאדם לבעלי החיים הוא, שלאדם יש עניין בעבר עמו, משפחתו, בשרשיו. תמיד עניין אותי לא רק מקור משפחתי ועברה אלא גם שמה. במחזור התפילה של אבי־סבא מצאתי חתימת ידו באותיות לאטיניות Lipa Boshak בצד חתימתו בעברית ליפא בשק. אולי כאן ראשי תיבות של המילים "בנם של קדושים", במובן בן הרוג על קידוש השם; וזאת בדומה לשמות־משפחה בנש"ק (שם משפחת אם־אשתי) ו־ב"ק. אולי בדומה לשמותיהן של משפחות לנדא, שפירא, אייזנשטאט, גרינוואלד ועשרות אחרים, נלקח השם ממקום מוצא המשפחה ובמקרה שלי Boussac – עיר בצרפת המרכזית. משמעותו הפולנית של השם – יחפן. אבל משמעותו בפולנית היא גם מוט לכיבוי האש, שהיה קבוע בתמונת־סמל של משפחת אצילים פולנית.

משפחת בוסאק גנרלים?

לעתים קרובות היה גוי אלגנטי אחד עובר במדרכה ליד חנותנו. כשאבי עמד בפתח חנותו, היה הגוי פונה אליו ואומר במלוא הרצינות: שלום, אדוני הגנראל...

עודני ילד ולא ידעתי מנין הדרגה הזאת לאבא. לימים נודע לי, שרחוב מסויים בעירנו נקרא בוסאצקה ז"א רחוב על שם בוסאק. יום אחד, בהיותי בפארק יורדן שבקרקוב, ראיתי העיגול שבין העצים פרוטומות אחדות של גדולי פולין ובתוכן פרוטומה של גבר נאה, מזוקן ועל פרוטומה חקוק שם: גנראל יוסף האוקה־בוסאק. בהיותי תלמיד להיסטוריה באוניברסיטה התעניינתי באיש. וזה מצאתי בספרים:

מאוריצי האוקה, אב המשפחה, חי בוורשה והיה קצין בצבא הפולני בסוף המאה ה־18. לאחר נפילת פולין הצטרף ללגיונות של הגנראל דומברובסקי באיטליה, עלה לדרגת אלוף ונתמנה לשלישו של המפקד הראשי. בתחילת המאה ה־19, עם הקמת הנסיכות הוורשאית, חזר לפולין והיה למפקד מבצר זמושץ. כשהוקמה מלכות פולין, המסופחת לרוסיה, נתמנה לסגן שר המלחמה ולחבר הסנט, ובשנת 1829 קיבל את התואר רוזן. בנובמבר 1830, בפרוץ מרד הפולנים נגד רוסיה, סרב להצטרף למורדים ונהרג בידיהם.

עד כאן הנתונים המופיעים בספרי היסטוריה, בספרי הסמלים של האצולה הפולנית, באנציקלופדיות וכד'. למוצאו היהודי אין זכר במקורות אלה. אחת מבנותיו של מאוריצי האוקה היתה יוליה. בת חמש היתה, שנהרג אביה. היא נאספה לחצר הצאר ניקולי הראשון בפטרבורג ולאחר שנים מספר צורפה לפמליית אשת יורש העצר אלכסנדר, שהיתה אחות הדוכס מהסיה. בבקרו בפטרבורג הכיר הדוכס הזה מהסיה את יוליה האוקה ונשא אותה לאשה (1851). בגלל התנגדות אחיו לואי השלישי, מושל הסיה, לנישואים אלה (מדוע התנגד? הלא גם יוליה היתה רוזנת?) ויתר אלכסנדר על זכות צאצאיו לירושת השלטון. יוליה קיבלה את תואר נוסף של רוזנת ואחר כך של דוכסית בטנברג.

אלה בני אלכסנדר ויוליה, שנקראו על שם האם – בטנברג:

1. לואי, שנשא את נסיכת הסיה – ויקטוריה – נכדת ויקטוריה, מלכת אנגליה. הוא שרת בצי האנגלי. בשנת 1913 נתמנה לראש האדמירליציה הבריטית. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה התפטר לואי מתפקידו בגלל מוצאו הגרמני ובשנת 1917 תירגם את שמו הגרמני לאנגלית – מאונטבטן.

בתו הבכירה אליס נישאה לדוכס אנדריי מיוון ובנה הוא פיליפ, בעלה של אליזבט השניה, מלכת אנגליה ואביו של צ׳רלס, יורש העצר של אנגליה.

בתו השניה של לואי – לואיזה – נישאה לגוסטב השלישי, מלך שוודיה, שעשה רבות למען היהודים בימי מלחמת העולם השניה ואף השתדל למענם אצל הורטהי, עוצר הונגריה.

2. אלכסנדר – נבחר כדוכס ראשון של בולגריה המחודשת (1879).

3. היינריך – נשא לשאה את ביאטריס, בתה של ויקטוריה, מלכת אנגליה. בתו, ויקטוריה איגניה, נישאה למלך ספרד אלפונס ה־13, סבו של הואן קרלוס, המלך הנוכחי של ספרד.

4. הנסיך פרנץ יוזף, נשא לאשה את אנה, נסיכת מונטנגרו, אחות מלכת אנגליה הלנה, אשתו של המלך ויקטור עמנואל.

ועכשיו תוספת קטנה – שם משפחתו המלא של הגנראל מאוריצי, אביה של יוליה, היה האוקה־בוסאק.

בספרו על היהודים הצביע הסופר הצרפתי פריפט על האחוז הגבוה של הדם היהודי, הזורם בעורקי האריסטוקרטיה האירופית. וכותב פריפט:

״תמהני אם הנסיך ברנרד מהולנד חשב על סבתו היהודית פצ׳קו, המלכה אליזבט על אבותיה מצד אמה, יהודי ליאון; הדוכס מאדינבורו על אבותיו מבית האוקה״.

בעיר גותה שבגרמניה המרכזית קיימת היתה הוצאת ספרים, שנודעה בפירסום חקרי גנאלוגיה. בשנת 1912 הופיע בהוצאה זו ספר־כיס היסטורי גינאלוגי על כלל האצולה ממוצא יהודי. על כריכת הספר הוטבע מגן־דוד עם המלה "יהודה" ומעל – סמל ההוצאה – צלב הקרס. כוונת הספר היתה אנטישמית – להוכיח, שהדם היהודי חדר לעורקי האצולה הגבוהה ביותר באירופה והוא עלול לנוון את החברה הארית. יש בספר אי־דיוקים וסילופים רבים, ולא הייתי סומך עליו בעניין מוצאה היהודי של משפחת האוקה־בוסאק אילולא מקור אחר.

בן דודה של יוליה, בת מאוריצי האוקה, יוזף האוקה־בוסאק היה שלישו של הצאר ניקולי הראשון. כשהגיעה אל הצאר הידיעה על מרד הפולנים נגד רוסיה בשנת 1830, שלח אותו הצאר לוורשה, שיראה וידווח לו על המתרחש בעיר. השליש נסע, ראה, חזר, מסר לצאר את רשמיו והגיש את התפטרותו. במותו נשאר אחריו בנו הקטן ושמו אף הוא – יוזף. הבן קיבל חינוך צבאי רוסי ובגיל 24 היה לסגן אלוף. הוא שרת בפמליית הצאר אלכסנדר השני והצטיין בקרבות בקווקז. כשהחלו המהומות בוורשה בשנת 1861, התפטר יוזף האוקה־בוסאק משירותו בצבא הצאר ובשנת 1863 הצטרף למורדים הפולניים ברוסיה. הוא מונה למפקד המרד במחוז קרקוב־סנדומיר. אחרי כשלון המרד עבר לצרפת. כמצביא הבריגדה הראשונה בארמיה שבווגזים, נלחם בצד הצרפתים נגד הגרמנים (1870–1871) ונפל במלחמה זו.

והנה לגנראל יוזף האוקה־בוסאק הבן היה שליש יהודי פרנקל. האיש הזה השאיר זכרונות ובהם ציין, ששמע מפי מפקדו הגנראל האוקה־בוסאק, כי המוצא המשפחתי שלו הוא יהודי.

איני יודע אם קיימת איזו קירבה בין הגנראלים הנ"ל לבין משפחתי, מכל מקום – מעניין...

ר' ליפא בוסאק והמרד הפולני

אינני יודע מדוע, אך העובדה שהמשפחה שלנו מתגוררת בקרקוב מדורי דורות היתה מובעת אצלנו בנימה של גאוה. היו במשפחה יהודים סוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה, דיינים וכד' אך על לוחמים בחרבם ובקשתם לא שמעתי – ובכל זאת אבי סבי ר' ליפא בוסאק היה מעורב איכשהו במרד הפולני של שנת 1863 ועל כך היה צפוי לעמוד למשפט צבאי. ואיך היה הדבר?

היתה לו לר' ליפא חנות לכלי ברזל – מגלים, חרמשים, מנעולים, מסמרים, פרסות ברזל, פטישים, שרשראות וכד'. לכאורה, מקצוע שאין בו שום סכנה בטחונית ועם זאת... בקרקוב, שהיתה פעם בירת מלכי פולין, עומד ארמון הוואוול. בתקופת הכיבוש האוסטרי היו משוכנות על גבעת הוואוול פלוגות אחדות של הצבא האוסטרי. לפעמים היו מכריזים מטעם הצבא הזה על מכירות פומביות של חפצים, אשר יצאו משימוש בצבא. ר' ליפא היה רגיל לקנות במכירות אלה את המתאים לחנותו. בין החפצים, שהיה קונה, היו לפעמים גם חרבות. והנה פרץ המרד הפולני של שנת השישים ושלוש. מפי אבא שמעתי:

בלילה היו הם מתדפקים על חלונות דירתו וקוראים: ליפא! ליפא!

היו אלה צעירים פולנים מקרקוב והסביבה. הם היו הולכים עם הסבא לחנותו, בוחרים להם מהחרבות וקונים גם צירים ומנעולים להתקנת תיבות לחפציהם, שיקחו אתם. עם הציוד הזה היו גונבים את הגבול האוסטרי־רוסי הקרוב ומצטרפים למורדים שבפולין הקונגרסית...

כשדוכא המרד, אסרו האוסטרים את סבא והעמידהו לדין על הספקת נשק למורדים... מי ידע מה רבו הפחדים וכמה לקח העורך־דין בעד מאמציו "לטהר" את סבא...

אחר קום פולין חיפשו אנשי השלטון החדש גיבורים, לוחמי שחרור פולין מכל השכבות ומכל העמים שבארץ, להראות את הפטריוטיזם והנכונות של כל הציבור להאבק למען המולדת בימי שעבודה. כנראה, בין הניירות, שהשאירו האוסטרים בקרקוב, נמצא גם כתב האישום, שהוגש נגד ר' ליפא. אמנם, הוא לא היה כבר בחיים, אך ממפקדת המחוז קראו לסבא ר' זכריה בוסאק ואמרו לו: האדון זכאריאס בוסאק, התדע שאביך השתתף במרד של שנת 1863? ידוע לנו, שהוא הלך לעולמו לפני כעשר שנים, אבל אתה יכול לקבל את העיטור במקומו...

סבי, אולי פחד שהאוסטרים עוד יחזרו, התחמק מהעניין, באומרו:

אבא, כידוע לכם, אינו יכול ליהנות מהעיטור ולי אין הוא מגיע...

כאמור, ר' ליפא היה בעל חנות לכלי ברזל. גם לחותנו ר' לייבוש צוויג היתה חנות כזו. אשתו הראשונה של ר' ליפא – מינדל, נפטרה בגיל צעיר מאוד והיא בחדשי הריונה האחרונים. מאז פטירתה לבש ר' ליפא שק על בגדיו, אותו הסיר מעליו רק בשבתות ובחגים. כאשה שניה הוא לקח את אחותה של מינדל, דובריש בת ר' ליבוש צוויג, אך כל ימיו היה מספר על מינדל שלו. הוא היה חבר בחברת "שומרים לבוקר". יום־יום לפני עלות השחר היה שמש החברה מהלך באפלולית רחובות הרובע היהודי וקורא:

"יהודים, יהודים! יהודים כשרים, יהודים יקרים! קומו קומו לעבודת הבורא ולסליחות!" היו אז אנשי "שומרים לבוקר" ממהרים לאחד החדרים שבבית הכנסת הישן ושם היו מקוננים על חורבן בית המקדש ואומרים סליחות ותהילים לפני שהחלו בתפילת שחרית.

בארכיון הקהילה היהודית בקרקוב מצאתי, שאביו של ר׳ ליפא – ר׳ יוסף בוסאק־נוסמן נשא בשנת 1839 בקרקוב את ביילה ואכסנר. הוא היה במקצועו מייצר מקטרות וכונה יוסף פייקעמאַכר. ועוד מצאתי בארכיון הקהילה, שבמיפקד האוכלוסיה בעיר בשנת 1806 נרשמו אחד יוסף בוסאק ב״ר אנשל ואחד ר׳ ישראל בוסאק. את השם בוסאק לא יכולתי למצוא לפני כן, היות שבאותו הזמן בערך נקבעו שמות המשפחה של היהודים. בימי נקראו בשם בוסאק בקרקוב רק צאצאי סבי ר׳ זכריה.

העבר ההיסטורי של יהודי קרקוב

על העבר ההיסטורי של יהודי קרקוב, עיר הולדתי והולדת אבות אבותי, ידעתי בילדותי רק מה שסופר בין הילדים ב״חדר״ ז״א אגדות. בתקופה מאוחרת קראתי את הספרים על רבני קרקוב מאת מתתיהו צינץ, ר׳ חיים נתן דמביצר, את חוברותיו ומאמריו של פייוול וטשטיין, שפרסם פרקים מפנקסי הקהילה בצירוף הערות והארות, את ספרו של דב פרידברג, שהעתיק כתבות מעל מצבות עתיקות שבבית הקברות הישן בעיר ופירסמן בליווי הסבריו והעיקר – את ספרו המונומנטלי של מורי ורבי הפרופ׳ מאיר בלבן על תולדות היהודים בקרקוב ובקזימיז. ואז נודע לי, בין היתר, שעד שלהי המאה ה־15 גרו היהודים במרכז העיר קרקוב ומשם גורשו לקזימיז, העיר הסמוכה, שהיתה אי מוקף בשתי זרועות נהר הוויסלה. בקזימיז הורשו המגורשים לגור רק בחלקה של העיר, שנקרא אח״כ ״עיר היהודים״, להבדיל מהרובע, שנקרא קזימיז הנוצרית. בין קזימיז לקרקוב היה גשר בקצה הרחוב, שנקרא בימי קרקובסקה ז״א – המוביל לקרקוב.

כמאה שנים לפני הולדתי קרה משהו מוזר – מי נהר הוויסלה עלו והציפו את כל הסביבה וכשירדו, החלו לזרום רק באפיק אחד. השני התייבש ולא הפריד עוד בין קזימיז לקרקוב. בחלק מהזרוע שהתייבשה ניטעו שדרות עצים, שנקראו הפלאנטים של דיטל (שם ראש העיר) ולאורך החלק השני נבנו בתים והרחוב נקרא – רחוב הוויסלה הישנה. במרחק־מה, מעבר לשדרות הנטועות, התנוסס הארמון וואוול – לבן, אפור וחום, מורכב מבניינים עצומים ומגדליו, כמגדלי הקתדרלה שלו, דקרו את השמים. החומה הישנה, שהקיפה פעם את העיר קרקוב, נהרסה, בהתרחב העיר על פני שטחים חדשים מעבר לחומות, ובמקומה ניטעו שדרות עצים.

בימי התגוררו היהודים בכל העיר – בקזימיז בצפיפות, מחוץ לה – ברווחה יחסית. כ־50–60 אלף יהודים וכמאה וחמישים אלף נוצרים היו בעיר. מהאחרונים רק מעטים גרו בקזימיז. מכיון שגדלתי בשכונה היהודית, הייתי בטוח בימי ילדותי, שהיהודים הם רוב האוכלוסיה בעיר, שמחוץ לקזימיז יש עוד רחובות אחדים מיושבים על ידי גויים. ידעתי, שיש גם כפרים מפוזרים מסביב לקרקוב ומשם באים האיכרים באלפיהם לקזימיז, במיוחד בימי השוק ז"א יום שלישי ושישי בשבוע, למכור את תוצרתם החקלאית ולקנות את מצרכיהם בחנויות היהודים במקום. השוק "הטנדטה" התקיים בקזימיז בכיכר הגדולה, שנקראה הרחוב "הרחב" בפי הגויים ו"הגבוה" בפי היהודים. שם עמדו בימי השוק מאות דוכנים לממכר חפצים חדשים וזולים ומשומשים. בין הדוכנים הסתובבו רוכלים, נושאי סחורותיהם על זרועות. אלפי לקוחות היו נוהרים הנה, בחפשם "מציאות" – יהודים וגויים.

סיפור המגרש הריק ברח' שירוקה בקז'ימיז'

בלב הכיכר הזו היה שטח רבוע, מוקף חומה, וגודלו כמגרש של בית, מהיכן מגרש סגור בחומה בלבה של ככר?

כנראה, היה זה בית הקברות היהודי העתיק שבקזימיז, אך האגדה ספרה:

פעם עמד פה בית. באחד מימי שישי נערכה בו חתונה. הערב עמד לרדת והתזמורת נגנה. שלח הרב את שמשו ודרש להפסיק את ניגון התזמורת. הקרואים לא שמעו לבקשה. היום החל להחשיך – הרב שלח את שמשו שנית, אך התזמורת המשיכה לנגן. היום העריב והתזמורת נגנה. נפלטה קללה מפיו של הרב ואז הבית על כל המסובים שקע באדמה.

מאז, עד פרוץ מחלמת העולם השניה, לא נערכו בקרקוב חתונות יהודים ביום שישי.

לימים קראתי בספרו של א. ליטווין (יודישע נשמות כרך 5) שבברודי "ליד בית הכנסת הישן נמצא מגרש ריק. אין איש יודע למי הוא שייך, אך שום אדם אינו מעז לבנות עליו. יהודים זקנים מספרים, שבמקום הזה עמד פעם בית ובאחת הדירות שבו נערכה יום אחד חתונה. בשעת הנגינות והריקודים נבלע הבית על כל הקרואים והכליזמרים באדמה" – ברם בסיפור הזה אין הנקמה הדתית לאסון שקרה ואין מסקנה מעשית־מנהגית, כפי שהדבר קיים בקרקוב היהודית לגבי חתונות ביום שישי בעיר.

ועוד דבר נודע לי לימים –

בספר שאלות ותשובות שלו מספר הרמ"א, הרב של קרקוב, שפעם ערך חתונה ליתומה עניה לאחר כניסת השבת. הסיבה – צד החתן העמיד דרישות בעניין הנדוניה והכלה היתומה לא יכלה לעמוד בהן. הוויכוח בין הצדדים נמשך גם לאחר כניסת השבת. שלא לבייש את הנערה ציווה הרמ"א לעכב את תפילת קבלת השבת עד שערך

את החופה. הדבר עורר סערה בין הרבנים, והרמ״א כותב על כך ״ואשמע אחרי קול רעש גדול״ (שו״ת הרמ״א מס׳ קכ״ה) יתכן, שמאז אותו הרעש הוחלט לא לערוך חתונות ביום שישי בקרקוב בכלל, אך האגדה על חטא הנגינה בשבת ועל העונש מהשמים כבשה את הלבבות, השתרשה בין יהודי העיר, בהשכיחה את האמת.

העמוד בבית הכנסת הישן

מדרום לבית ששקע עמד בית הכנסת הישן, שהוקם במאה ה־14. הוא היה מהעתיקים והמפוארים בפולין. לאולם הגדול של בית הכנסת הזה היו יורדים במדרגות. יש שהסבירו את הירידה הזו על יסוד ״ממעמקים קראתיך...״, אך כנראה הסיבה היתה אחרת – הכמרים שבעיר לא הרשו ליהודים להקים בית תפילה, שיתנשא מעל לבנייני הכנסיות שלהם, התחכמו היהודים והעמיקו את רצפת הבניין ובאופן זה קיבלו אולם תפילה גבוה, אף שמבחוץ לא הוכר גובה הבניין במלואו. תקרתו המקומרת נשענה על שני עמודי אבן ענקיים. על אחד העמודים האלה סופר, שמוצאו מבית המקדש בירושלים. ואיך הגיע לקזימיז? אחרי החורבן נישא הוא על גלי הים. בהגיעו לוויסלה החל לשוט נגד הזרם ובבואו לקרקוב – נעצר. אותו זמן בנו היהודים את בית הכנסת הישן בקזימיז. במצאם את העמוד הציבוהו בבית הכנסת המוקם. קירות אולם התפילה בבית הכנסת זה היו לבנים, זוהרים ובהן חלונות צרים וגבוהים. אחת מחידות ילדותי היתה: האם נשפך האור מבחוץ אל אולם התפילה או הבוקע האור מתוך האולם חוצה? ועד היום אינני מוכן להשבע – איזו תשובה היא נכונה...

סוּפר שבלילות מתכנסים רוחות המתים בבית הכנסת הזה. הם מתפללים וקוראים בתורה. וקרו מקרים, שמישהו מהיהודים עבר ליד בית הכנסת הזה בלילה, נקרא לעליה לתורה, נכנס ובפנים ראה את ספר התורה מונח על השולחן. הוא ברך מעל לספר ואז שמע

קול קורא בתורה. כשהסתיימה הקריאה, יצא. וקרו מקרים, שהמוזמן לעליה לתורה לא נכנס ובאותה שנה מת. עד פרוץ מלחמת העולם השניה, כל בוקר, לפני הכנסו לאולם בית הכנסת, היה השמש דופק שלוש פעמים על שער הברזל כדי לסמן לנפטרים, שהנה בא היום ועליהם לעזוב את הבניין למען החיים.

מנהג ההקפות בבית הכנסת הישן בקז'ימיז'

בשמחת תורה, בשעת ההקפות, נישא בבית הכנסת הזה לפני ספרי התורה, דגל ישן, ירוק. אמרו, שאת הדגל הביאו עמם לעיר יהודים מגורשים מספרד.

מיספר "ההקפות" בשמחת תורה לא היה בבית הכנסת הזה – שבע אלא שלוש וחצי. ומדוע? לפני הרבה־הרבה שנים פרצו פורעים לבית הכנסת הזה בשמחת תורה, בשעת ההקפה הרביעית, והרגו יהודים. לזכר האסון הזה היו מפסיקים את ההקפות כנאמר לעיל והיו מתיישבים על הרצפה ואומרים קינות.

משהו דומה סופר גם בחברה הפולנית שבקרקוב. בלב העיר עומדת כנסיה ע"ש מריה ובה שני מגדלים גבוהים. מראש אחד המגדלים מושמעת מדי שעה מנגינה מסויימת, הנקראת היינאל, והנגינה הזו נקטעת פתאום באמצע. על קטיעה זו מסופר, שהיא לזכר מאורע היסטורי. לפני הרבה שנים פרצו הטאטארים לעיר. הדבר קרה בשעה, שהמחצצר השמיע את המגינה והנה חץ מקשתו של אחד הטאטארים נתקע בצווארו של המחצצר.

ממול לבית הכנסת הישן עמד ביתו של הרב ר' שאול רפאל לנדא. היה זה בית גבוה, לבן, חלונות והגדול ברובע היהודי. סופר שבמרתפיו הסתתרו היהודים בשעת פרעות והמרתפים נמשכים עד לארץ ישראל.

הרמ"א ושר המחוז

ממערב לבית ששקע הוקם במאה ה־16 בית הכנסת החדש, הנקרא ע"ש הרמ"א – ר' משה איסרלס, רב העיר. כל ל"ג בעומר, יום הזכרון

להסתלקות הגאון, התמלא הרובע היהודי אורחים מהסביבה, שבאו להשטח על קברו. מצבתו היתה אז מכוסה פתקאות ואלפי נרות דלקו עליה וסביב לה. הלמדנים של קרקוב היו מתפלאים מגדולתו של הרמ״א בתורה, היהודים הפשוטים היו מספרים על חכמתו. וכך סוּפר:

מעשה ושר המחוז רצה לבקר ברובע היהודי. הוא פנה אל הרמ״א ואמר:

שמעתי, שאיש חכם אתה. שלושה שערים בחומת הגיטו. כתוֹב במכתב חתום, באיזה שער אני אכנס?

מסר הרמ״א את התשובה במעטפה סגורה וביקש מהשר לפתוח אותה לכשייכנס לגיטו. ציווה השר לפרוץ שער רביעי בחומה. בפתחו את המעטפה מצא: תפרוץ שער רביעי.

ליד בית הכנסת של הרמ״א היה בית הקברות הישן ובו מצבות גאוני ישראל. אחדות מהן עוטרו בדמות נחש. הרבי שלי, ר׳ אברהם ברגמן, הי״ד, היה מסביר, שגדולי הרופאים, רופאיהם של מלכים, מרפאים בארס נחשים ואפילו מהרשע הגדול ביותר אפשר לקוות לטובה. במאוחר נודע לי, שאחדים מרופאי ״עיר היהודים״ היו גם רופאיהם של המלכים, ששכנו בוואוול.

אגדה על ר׳ יואל סירקיס

מצבות רבות האפירו בבית הקברות. הנה מצבתו של הגאון ר׳ יואל סירקיס, רב ומח״ס ״בית חדש״ – הגהות לארבעת הטורים. ברור, הספר היה חתום בפני ילדותי, אך זו היתה פתוחה לסיפורים על מחברים. מעשה ופרצה מגפה ב״עיר היהודים״ וגרמה למותם של ילדים. החלו האנשים לחפש את סיבת המגפה. אמר מישהו: ראיתי שבלילה אין אור דולק בחלונו של הרב, סימן שאינו יושב ולומד בלילה. מי יודע אם לא על כך בא העונש משמים...

הלכו פרנסים בלילה לבית ר׳ יואל, פתחו את הדלת ומצאו שהדירה שרויה בחושך ורק קול נחירת הישנים מנסר בחלל. פתאום קלטה

אזנם קול לימוד. נכנסו פנימה ומצאו את הרב יושב בפינה ושפתיו מפזמות בקול לומדים. שאלו אותו הפרנסים:

– רבנו, מדוע אינך לומד באור?

ענה להם: אין לי כסף לנר...

ועוד סוּפר: כשבא ר' יואל לעולם האמת, הוליכו אותו המלאכים לגן העדן, אך, כידוע, אף הצדיק הגדול לא יכנס לשם בלי שיעבור דרך הגיהנום. ראה ר' יואל את סבלותיהם של הרשעים בגיהנום, אמר: לא אצא מכאן עד שיזכו מסכנים אלה לחנינה ולהקלה בענשם. ולא זז עד שהובטח לו הדבר.

אגדה על ר' יום־טוב ליפמן הלר מח"ס "התוספות יום־טוב"

הרבנים הגדולים טמונים סמוך לכניסה לבית הקברות. ומדוע קברו של הרב ר' יום־טוב ליפמן הלר מח"ס "תוספות יום־טוב" נמצא במרוחק?

מספרים: בימיו חי בעיר איש עשיר מאד, שהיה ידוע כקמצן גדול. בשל קמצנותו היה שנוא מאוד על היהודים שטענו: רבנו, החי על משכורתו הדלה, מפזר הכל על עניי העיר והוא – העשיר, הקמצן...

והנה נפטר העשיר. קברוהו בסמוך לחומות בית הקברות, אך מאז חדל ר' יום־טוב לחלק את הסכומים הגדולים לעניים. כששאלוהו על כך, סיפר – כל הכספים שחילקתי היו משל פלוני העשיר, שאסר עלי לספר מהיכן הכספים. עכשיו אני מבקש – בבוא יומי, קברו אותי לידו...

אגדה דומה לגמרי מספר ש.י. עגנון ב"מעשה הקשחן והנדבן" שלו, אלא שסיפורו קשור בר' יהושע ב"ר יוסף, בעל "מגיני שלמה" שהיה ראש ישיבה בקרקוב. וטעות בידו של עגנון – האגדה צמחה על רקע המוזר בקבורת רב גדול בישראל לא ליד קברי רבנים אלא – כדברי ש.י. עגנון – "בין קברי בני אדם, שאינם מניחים אחריהם אלא את עצמותיהם – ברם ר' יהושע ב"ר יוסף בעל "מגיני שלמה" – מצדו

האחד טמון הרב של קרקוב – ר׳ יצחק הלוי, מהצד השני – הרב של קרקוב ר׳ אריה ליב הגבוה ולידם – הרב של קרקוב הרבי ר׳ השל. לעומת זאת – ר׳ יום־טוב ליפמן הלר, בעל ״התוספות יום־טוב״ טמון ליד בני משפחת קלהורה – אמנם משפחה מכובדת מאד של רופאים ורוקחים – אחד מהם נשרף על קידוש השם – אך לא רבנים.

מי שהסתובב בבית הקברות הישן הזה וראה מצבותיהם של גאונים, גדולי התורה, מחברי ספרי יסוד בתורת היהדות, ששמם יצא לתהילה בעולם הרבנות כר׳ יוסף כ״ץ מח״ס ״שארית יוסף״, ר׳ אליעזר אשכנזי מח״ס ״מעשי אדוני״, ר׳ נתן נטע שפירא בעל ״מגלה עמוקות״, ר׳ יהושע בן יוסף בעל ״מגיני שלמה״ ועוד ועוד... – יכול לחשוב כי יהודי קרקוב, שבראשם עמדו גדולי תורה כאלה, היו שקועים תמיד בעולם הרצינות וחס וחלילה שיעבור על פניהם חיוך וצחוק – ולא היא. הנה מצבתו של הרבי ר׳ השל. לא ידוע כמה אמת בסיפורים, שסופרו עליו, אך העובדה שיהודי העיר יחסו אותם לרבם, ובהם מצטייר הוא כסתם בשר ודם וילד שובב, מורה משהו על המספרים.

אגדות ר׳ השל

מעשה בר׳ השל הילד, שיצא עם אביו לטייל בסביבות העיר. ראה אווזים רועים באחו. והנה אחד מהם עומד על רגל אחת. שאל השל את אביו: אבא, האם לאווז יש רק רגל אחת? הוציא האב מטפחת מכיסו ונפנף בה. נבהל האווז והחל לרוץ בשתי רגליו. לימים, בשעת ארוחת צהרים של שבת, ראה השל על צלחותו כרע אחת של אווז. הוציא מטפחתו מכיסו והחל לנפנף מעל לצלחת...

ומעשה בהשל הילד, שלא רצה ללכת ל״חדר״. ביקש אותו אביו הרב שילך, אך הילד עמד בסירובו. בסוף אמר: אבא, אם רוצים שתבוא לחתונה, באים ומזמינים אותך...

לפי בקשת האב, שלח הרבי את עוזרו, שיזמין את השל. שמע הילד את דברי ההזמנה והוסיף לסרב, אמר לו אביו: רצית שיזמינו אותך והנה מזמינים... השיב הילד: אבא, ואם מזמינים אותך לחתונה, רוצה אתה – הנך הולך, אינך רוצה – אינך הולך...

יום אחד ישב הילד השל בבית המדרש. פתאום פרצה אשה אחת לבית התפילה, רצה לארון הקודש, כשהיא בוכה וזועקת: אבי שבשמים, בעלי חולה, הילדים נמקים ברעב ואני – מאיין אמצא את לחמם?

בכתה האשה ויללה. פתאום השמיע השל, שהסתתר מתחת לשולחנות, את קולו:

האשה – לכי, היי לרפואה של חולים ותצליחי...

החלה האשה לרפא חולים, ריפאה והצליחה ובכך מצאה את פרנסתה. עברו שנים. ר' השל היה לרבה של קרקוב והנה חלה. בגרונו עלתה מורסה. כל רופאי העיר נקראו אל החולה, אך לא הצליחו לרפא אותו. כשכשלו כל הקיצין, נקראה האשה. שאל אותה הרב מנין חכמתה בריפוי? סיפרה האשה על הקול משמים, ששמעה לפני שנים רבות בבית המדרש. נזכר הרב בדבר, פרץ בצחוק. צחק־צחק, המורסה התפקעה, המוגלה יצאה ור' השל התרפא.

סיפורי אגדה שכנו בלבנו, לב הילדים, לומדי חומש, סיפורי יהושע, שופטים, שמואל, מלכים. היא היתה משולבת עם ארץ ישראל, שהיתה בשבילנו משהו מרחף בין שמים לארץ. חושב אני, שהאגדה הקשורה בארץ ישראל השפיעה יותר על לבות היהודים מאשר התכניות הריאליסטיות לפתרון בעית היהודים, שהעלתה הציונות המודרנית. בקרבנו הילדים, משחקי כדורגל, מוסכמת היתה התשובה על השאלה: מדוע קבוצות כדורגל

שונות מאוסטריה, מהונגריה, מצ׳כיה מתארחות בעירנו למשחק עם הקבוצות המקומיות וכדורגלנים מארץ ישראל אינם באים? התשובה פשוטה: עם שחקני כדורגל מארץ ישראל מפחדים לשחק. כל בעיטה שלהם היא גול...

המציאות והאירציונאלי היו מעורבים בסמטאות הרובע היהודי בקזימיז וברחובותיה. כדוגמה תשמש האפיזודה הבאה:

בשנת 1904 הוקם בבית הקברות שברחוב מיודובה בניין חדש לטהרת מתים. לשם הקמת הבניין היה צריך להזיז קברים אחדים. הדבר נעשה, אך אז קרה משהו, שזעזע את יהודי העיר: תוך חדשים אחדים מת ראש הקהילה הד״ר ליאון הורוביץ, סגנו ר׳ הירש לנדא ורב העיר ר׳ חיים ליבוש הורוביץ. הכל ראו בכך נקמת המתים ואז ברחו מהעיר פרנסי הקהילה ובתוכם אנשים משכילים, מתקדמים־מתבוללים, ולא חזרו אליה אלא כחלוף שנה, תוך תקוה שרוחות המתים נרגעו כבר.

בתקופת הכיבוש הגרמני הייתי עד לאשר התרחש בלבות רבים־רבים מיהודי קרקוב. כחצי שנה היתה כבר העיר בידי הכובשים. אמנם, קרו כבר בה אירועים מזעזעים, מעשי רצח, אך המשלוחים ההמוניים להשמדה טרם החלו. ועם זאת הרגיש הציבור היהודי באיום המתקרב יותר ויותר. והנה לפני פסח שנת ת״ש נפוצו בין יהודי קרקוב שמועות, שהמשיח עומד מאחורי כתלינו... ומתי הוא יבוא? ואז הצביעו היהודים על הפסוק: ״אמר אויב ארדוף, אשיג, אחלק שלל, תמלאמו נפשי, אריק חרבי, תורישמו ידי...״

הם הצביעו על ראשי התיבות – אמר אויב ארדוף אשיג אחלק – הרי שנת חמשת אלפים, שלל תבלעמו – ת״ש, נפשי – נ׳ חודש ניסן, אריק חרבי – אסרו חג, תורישמו ידי – תשבי יבוא...

ר' חיים פאנצר

עולם האגדות, שאפף את הרובע היהודי בקרקוב עיצב את נפש תושביו עד שחלק רב מהיהודים, אשר התרחקו מהסביבה של "עיר היהודים", לא שמרו מיצוות וזלזלו בטקסים דתיים, לבם היה פתוח לאגדות ולפעמים אף לתפיסת המציאות באוירה אגדתית. פעם, בבית ההבראה של הקיבוץ מעלה החמישה, הכרנו מהנדס מיוצאי קרקוב. בהתנהגותו ובדעותיו היה האיש חילוני לגמרי. כששמע שמוצא אשתי לושה־שרה ממשפחת פאנצר, שאל אם יש לה איזה קשר עם הזגג ר' חיים פאנצר. תשובתה של אשתי – הוא היה סבי – הביאה את האיש לסיפורו:

אולי בזכותו אני חי... היינו גרים ברובע פודגוז'ה. בשכנות לביתנו גר ר' חיים. זוכר אני אותו – יהודי צנום, נמוך, לבוש בקפוטת המשי של שבת. זקנו היה רחב ולבן. פתח חדרו יצא לחצר. קראו לו ר' חיים הזגג, אף כי בימי הוא לא עבד כבר במקצוע זה. שני בניו – הירש ומנדל – הצליחו מאוד במסחר, היו בעלי חנות גדולה לשמשות, אספלריות ולאביזרים לצרכי זגגים והקימו לאביהם חנותונת לכול – לצרכי מזונות, נרות, משחת נעליים, מכשירי כתיבה ותפירה. בחנות ישבה אשתו. קראו לה הסבתא מרים. ר' חיים בא רק לעתים רחוקות לחנות. לרוב היה יושב בביתו ומפזם מזמורי תהילים: אך בבוא הימים הקרים, ימים של רוחות, גשמים ושלגים, היה ר' חיים מסתובב ברחובות ובחצרות השכונה ומחפש חלונות מנופצי שמשות. סיפרו, שאז היה נכנס לדירות עניים ומתקן. ועוד סיפרו, שבשעת התיקון היה ממלמל לפעמים ואומר: כלל ראשון – לסתום כל פירצה לרוחות רעות מבחוץ... ואם היה מוצא, שבמקום השימשה בחלון משחירה סתימה של סחבה, היה אומר: כלל ראשון – אסור להקים פרגוד בין עיני האדם לעולם, שברא הבורא – מרחבים, רקיעים, כוכבים...

לפעמים, לפני שאסף את מכשירי עבודתו ויצא מהדירה, היה משאיר קצת פרוטות על השולחן...

אנחנו, ילדי השכונה, שהתרוצצנו והשתוללנו במשחקי כדור בכל החצרות, נמנענו מלעשות זאת בחצרו. הבטנו בו באימה ולחשנו – "למד־וואווניק..."

היו גם אומרים, שביכולתו לחולל נסים, נפלאות... סיפרו מעשה ביהודי שערק בימי מלחמת העולם הראשונה מהחזית וחזר לקרקוב. האנשים פחדו להסתירו. עד שבא לדירתו של ר' חיים. הזקן הסתירו בארון גדול, המלא כל מיני בגדים. יום אחד ערכו השוטרים חיפושים בבתי השכונה. נכנסו גם לדירת הזגג. הוא לא הפסיק מלפזם מזמוריו. שאלו השוטרים: מי עוד נמצא בחדר? הוא לא ענה והמשיך לפזם. בדקו מתחת למיטות, פתחו הארון – והנה עכברון התפרץ מתוכו. נבהלו השוטרים, התחייכו, אמרו מה שאמרו – והלכו.

עברו שנים. גדלתי. באו ימי הגרמנים, ימי גירושים למחנה ההשמדה בבלזיץ. גם אני הייתי בשיירת המובלים לתחנת הרכבת. תאמינו או לא תאמינו – ראיתי אותו, את ר' חיים, הולך לידי. הלכנו בכביש בין שדות וכרים מוריקים ובהם בקתות ופרות רועות... לאותו קרון־משא לבהמות הועלנו שנינו בתוך אנשים, נשים ובכי ילדים. עמדתי מתחת לאשנב הקרון. באשנב היה תיל דוקרני. לצידי עמד ר' חיים ולחש: כלל ראשון – אסור להקים פרגוד בין עיני האדם לעולם, שברא הבורא – מרחבים, רקיעים, כוכבים... ושני – יש לכרסם המחיצה, כי תוקם בין אדם למחרו...

פתאום משכתי אלי כמה צעירים שבקרון, את התיל הצלחנו לפרוץ. אחד־אחד קפצנו בעד האשנב. מגגות הקרונות הומטרו יריות של אנשי האס.אס... אינני יודע מה קרה לנמלטים אחרים. לא פגשתי

אף אחד מהם. בשבילי נפתח גיהנום חדש של חיים ביערות, אכילת ירקות משדות, חרפים, שלגים, מחבואים ברפתות, באורוות, אסמים, אך עד עצם היום הזה מכרסמת בקרבי החידה – הן כעשר שנים לפני פרוץ המלחמה נפטר ר' חיים מהעולם... ואני ראיתיו, ראיתיו...

כשאני מהרהר באגדות יהודי קרקוב – באלה שסיפרתי לעיל ובאלה שאספר להלן – נדמה לי שמגולמים בהן הדי חיי הגולה בצורת סמלים, מטפורות, ואלגוריות. הנה בית הכנסת הישן, הדגל שבו – סמל הגירושים והנדידה, העמוד מבית המקדש – חלום החזרה לירושלים. והנה סיפורים על פרעות, ההורסות את מעט השמחה ומביאות לאמירת קינות גם בשמחת־תורה: על חיפוש מחבואים במרתפים, אך דווקא אלה יכולים להוביל לארץ ישראל. סיפור על דלות האשה, המחפשת את לחמה בבית המדרש ושומעת, כביכול, קול מהשמים; אידיאליזציה של הגשת סיוע לעניים ("הקמצן" והרב ר' יום־טוב ליפמן הלר), מלחמת הרבנים בחילול קדושת החוק (הבית ששקע), אך גם סלחנות כלפי החוטאים – אולי בהתחשב בתנאי החיים (הב"ח); הערצת גדולתם של גאוני הרבנים (הרמ"א ור' נתן נטע שפירא, הזוכה גם לגילוי אליהו – יסוד הגאולה), אך יחד עם זה – דלותם של גדולי הרבנים (הב"ח); התעשרותו של יהודי באה רק בדרך של נס (ר' אייזיק ב"ר יעקלש – להלן); הצורך להשתמש בכל מיני אמתלאות כדי לשמור על הכבוד היהודי ועל ה"אין כאלקינו" (הירידה במדרגות לאולם בית הכנסת הישן, כדי שתאופשר הקמת גובהו המלא מבפנים). ועם כל זאת – אהבת החיים וההתבדחות, הקשורה דוקא ברב, גדול בתורה (ר' השל), אף כי, משום כבודו של הגאון, מייחסת האגדה את הסיפורים להשל הילד.

יהודי קרקוב ופרנסתם

אך טועה החושב, שחייהם של יהודי קרקוב היו השתקעות בסיפורי אגדות, במעשיות מהעבר הקרוב והרחוק ורחיפה בדמיוני, באירציונאלי. כל שנותיהם היו מלחמת קיום ומאבק עם הסביבה העוינת של הגויים, אשר ראו ביהודים את המתחרה בתחומי הכלכלה והשתמשו בכל האמצעים להרחיקם. אותם ואת חנויותיהם מהעיר קרקוב, לסגור את היהודים בשכונתם המצומצמת, בחלקה הקטנה של קזימיז. כך היה במאה ה־15 וכך במאה ה־19. כמו כן נשללה מבעלי המלאכה היהודיים הזכות לעבוד בשביל האוכלוסיה הלא־יהודית. לפי מפקד האוכלוסיה משנת 1796 התגוררו בקרקוב 21,967 תושבים, בתוכם 4,137 יהודים; מהאחרונים 3,928 גרו ברובע היהודי של קזימיז, 64 – ברובע הנוצרי, היתר – בקרקוב גופא. מפקד האוכלוסיה בשנת 1813 קבע, שצפיפות המגורים בעיר היהודית שבקזימיז היתה גדולה פי ארבעה מזו שבקרקוב.

המבנה הכלכלי של יהודי קרקוב היה מעוגן בתמורות הפוליטיות, שעברו על העיר. בשנת 1796, עם נפילת פולין, סופחה קרקוב לאוסטריה. בשנת 1809 – צורפה לנסיכות וורשה וב־1815 הוכרזה כעיר חפשית ורפובליקה עצמאית. עצמאות זו בוטלה בשנת 1846 – עם סיפוחה החדש של העיר לאוסטריה. בימי הרפובליקה הקרקובית ראו מעצמות החסות – אוסטריה, פרוסיה ובמיוחד הצאר אלכסנדר הראשון – את עצמן כאפוטרופסיה וסייעו לה מבחינה כלכלית. היא היתה זעירה. שטחה – 20.7 מילין מרובעים ונוסף על העיר המרכזית כללה את העיירות כזאנוב, טשביניה, נובה־גורה ו־244 כפרים. האוכלוסיה שלה מנתה עם הקמתה 95,033 נפש, מהן רק 23,409 בעיר קרקוב. חוסר האוצרות הטבעיים מנע מהרפובליקה התפתחות תעשיה ומסחר, אך תודות להסכמים

המסחריים עם המדינות השכנות ובעיקר עם מלכות פולין הקונגרסית ותודות לביטול המכס על סחורות היצוא שלה, נהפכה קרקוב למרכז טראנזיט מסחרי. עם סיפוח קרקוב לאוסטריה נהפכה העיר לפרובינציאלית באימפריה האוסטרית. היא לא יכלה לעמוד בתחרות הכלכלית עם הערים, המתועשות יחסית של אוסטריה וצ׳כיה, שהציפו את גליציה בתוצרתן.

מצבם של היהודים היה מיוחד. הם הורשו לסחור בקרקוב רק בחפצים משומשים ובמקום אחד ומוגדר, אך חפץ הקיום דחף אותם לבקש פרנסה גם בדרכים האסורות עליהם. הם היו בעלי מלאכה בכל המקצועות – היו חייטים, סנדלרים, זגגים, צורפים, פרוונים וכו׳ – ורבים מהנוצרים פנו אליהם בהזמנת עבודה.

הפעילות הכלכלית המותרת ליהודים בקרקוב התרכזה ב״עיר היהודים״, שהיוותה רובע מקזימיז. לפי המיפקד פעלו בקרקוב בשנת 1845 יהודים במסחר:

41 סוחרי ירקות, תבלינים, מכולת; 4 סוחרי ברזל; 77 סוחרי בדים; 3 סוחרי סידקית וחרסינה; 6 סוחרי אריגים עבים; 3 סוחרי יינות; 1 סוחר משי; 2 בעלי סוכנויות לתחבורה; 75 עוזרי מסחר; 155 מתלמדים במסחר; 12 סוחרים בחפצי נירנברג; 2 סוחרים בחרסינה וזכוכית; 3 עוסקים בעניני שטרות וחלפנות; 2 סוחרי תכשיטים; 3 בעלי סוכנויות מסחר; 108 חנוונים זעירים.

באותה שנה היו בעיר בעלי מלאכה יהודיים:

24 סנדלרים, 17 סוכדנרים (בעלי מלאכה בלתי מוכרים ע״י האיגודים המקצועיים), 20 שוליות; 3 כובענים, 6 מתלמדים; 25 פרוונים, 18 שוליות, 10 מתלמדים; 8 חרטים, 8 שוליות, 9 מתלמדים; 7 מייצרי מטריות ומתקניהן, שוליה אחד, 5 מתלמדים; 24 צורפים,

12 שוליות, 3 סוכנדרים; 73 חייטים, 28 שוליות, 32 מתלמדים; 10 זגגים, 3 מתלמדים; 4 פחחים, 2 שוליות, מתלמד אחד; 23 אופים, 13 שוליות, 21 מתלמדים; 16 מייצרי קמחים; – אין ספק שהרשימה אינה מלאה. אין בה זכר לבעלי מקצועות, שהיו בלי ספק קיימים בעיר היהודים כשוחטים, קצבים, מייצרי פיאות נכריות, כורכי ספרים וסופרי סת״ם, ספרים, מלמדים, רבנים, דיינים, שמשים וכו׳ היו גם רופאים יהודים, שקבלו זכות מגורים מחוץ לעיר היהודים בקזימיז והיו תעשיינים כדוגמת היהודים יוזף גרינבאום – בעל בית חרושת לפאיינס, שקיבל זכויות אזרח והיה בעל אחוזה פיסארי, הסמוכה לעיר, והיה מאוריצי בארוך, בעל בית חרושת ללבנים הגדול בגליציה והיה היהודי לבנשטיין, בעל בית חרושת גדול לליקרים ועוד, אבל הרוב המכריע של יהודי קרקוב היו אנשים עניים.

מאות הפניות לועד הקהילה בדבר סיוע כספי והצורך בהקמת מוסדות פילנתרופיים כ״קמחא דפסחא״, ״הכנסת כלה״, ״ביקור חולים״, ״אספת זקנים״, ״בית יתומים״ וכד׳ מעידים על המצב הכלכלי ב״עיר היהודים״. ועוד עדויות על מצבם הכלכלי של המוני היהודים:

בדבריו בפרלמנט הרפובליקה הקרקובית, אמר מזכיר הפרלמנט – ״אין להתייחס באדישות להשתדלויותיה של הממשלה בנושא התושבים היהודיים... המעמד הזה, שהוא כל־כך רב, הנו מעמד העני ביותר״ (יומן הפרלמנט של הרפובליקה הקרקובית מיום 2.1.1838).

ועל הציבור הזה הוטלו מסים כבדים ביותר – מסים יהודיים מלבד המסים הכלליים. העתון המרכזי הפולני ״צ׳אס״, שהופיע בקרקוב, כתב בנושא הנ״ל – ״אנו מכירים דוגמאות, שיהודי המחזיק כל סחורתו־רכושו על גבו, משלם יותר מס, מאשר משלם בעל בית בפרברי קרקוב״ (גל. 159 שנה 1850).

רק יהודים עשירים, שבחרו ברוח האירופאיזציה, הורשו לגור בקרקוב (מחוץ לקזימיז), בקבלם זכויות אזרח. כאלה היו מעטים ברפובליקה הקרקובית. מ־16,746 יהודים, שחיו ברפובליקה הקרוקובית בשנת 1843, קבלו זכויות אזרח רק 196. צרות המקום בקזימיז היהודית הוקלה במקצת הודות לעזרה משמים. כאמור, בשנת 1813, התייבשה זרוע אחת של הוויסלה וזאת בסמוך לרובע היהודי. אז נחשפו שטחי קרקע חדשים. הללו היו בוציים, אך בלתי בנויים. הדבר איפשר ליהודים להתפשט על פניהם. ברם זה היה רק פתרון חלקי. נסיונות התפשטותם הלכו בשלושה כיוונים –

1. אל העיר קרקוב, בה ביקשו בעיקר זכות מסחר.
2. אל קזימיז הנוצרית.
3. חיפוש מקורות מחיה בחוץ לארץ.

והיו גם מריבות פנימיות ברובע היהודי, מריבות על רקע רוחני־תרבותי ומאבקים על שלטון בקהילה. והיו חיי רוח עשירים – "חדרים" ומלמדים, ישיבות ודיינים. בין מנחה למעריב האזין הציבור הרחב בבתי המדרש ללימודי פרשת השבוע, פרקי "עין יעקב" ומשניות מפי מגידים ואנשי תורה, שגם חיברו ספרים – חידושים, פירושים והערות בספרות הרבנית.

מפיצי תורה בציבור במחצית המאה ה־19

אזכיר כאן את מפיצי התורה בציבור, שפעלו בקרקוב במחצית המאה ה־19:

הדיין ר' אבהרם ב"ר אנשל'ש. נפטר תקע"ח.

הדיין ר' יונתן אייבנשיץ. נפטר תר"א.

הדיין ר' יעקב ב"ר יוסף אייכהורן. היה סוחר עשיר בקרקוב. בזקנתו נתמנה דיין בעיר. פרסם את הספר "עפר יעקב" (תקצ"ט), שתכנו ויכוח בין הגוף והנשמה, שאלות בנושא המוסר, חידושים

בשולחן ערוך ואת הספר "עדת יעקב" (תר"ה) – חידושים, דרשות ושו"ת בין המחבר לדיין ר' אברהם ינובר. נפטר תר"ד.

ר' קלמן קלונימוס אפשטיין – מנהיג וראשון לחסידים בקרקוב. עליו בהרחבה להלן.

ר' אהרן ב"ר קלמן אפשטיין – מנהיג החסידים לאחר פטירת אביו בעיר. הקים בית מדרש, שנקרא על שמו. נפטר תרמ"ב.

הדיין ר' יוסף ב"ר שמעון זאב בלייכר־צנזור – מורהו של הרב ר' דב־בר מיזלש בקרקוב. כשר' דב־בר נבחר לרב העיר, צירף את ר' יוסף לבית דינו. נפטר תקצ"ח.

ר' ליבוש ב"ר יוסף בלייכר, מחנכו ורבו של ר' ישראל ב"ר דב מייזלש. דיין בקרקוב.

הדיין ר' מרדכי בלטאייז אב"ד בקרקוב במחצית המאה ה־19.

ר' שלמה ב"ר זאב דב־ברטרם. תחילה רב בשצ'קוצין, אח"כ ראב"ד בקרקוב. מצאצאי הש"ך. נפטר תרי"ח.

ר' אליעזר דוד בורשטיין – בתחילה מעובדי הבנק של ר' יצחק הלברשטם אח"כ רב בזאביחוסט, בסוף דיין בקרקוב.

הדיין ר' גבריאל. נפטר תקס"ה.

ר' יהודה ב"ר משה גרייוור (תק"ס–תרכ"ו) דיין בבית דינו של ר' משה יעקב דמביצר בקרקוב.

ר' יעקב גלדוורט – דיין בבית דינו של ר' שאול לנדא בקרקוב. נפטר תרל"ג.

ר' שאול גרינפלד (נקרא גם ווארשואר) רב בראווה אח"כ מגיד ודיין בקרקוב. מח"ס "אשכול ענבים" על התורה. נפטר תרכ"ו.

ר' משה יעקב דמביצר (תקע"ט–תרכ"ג) דיין בבית דינו של ר' שאול לנדא בקרקוב ואח"כ – ראש בית דין. מח"ס "מימי הדעת"

(לנברג תרכ"ו) – חידושים ודרושים.

ר' אברהם אליעזר ב"ר יוסף דמשק (תקל"ב–תר"ז). יליד לאסק. דיין בבית דינו של ר' דב־בר מייזלש בקרקוב. כתב נגד תיקונים בדת. ספריו: "אבני קודש" (תקע"ט) – דרושים וחידושים בגפ"ת, "יקרא דחיי" (תקפ"ג) – חידושי אגדה.

ר' יוסף דמשק – רב בפייאסצנו. בסוף ימיו – רו"מ בקרקוב. הקים בקרקוב בית תפילה שנקרא "פייאסצנר".

ר' יהושע דרזנר (המכונה באדר). דיין בקרקוב. מגיד בבית המדרש של ר' מיכאל ציפריס. נפטר תרל"ג.

ר' א. הירש – דיין בבית דינו של ר' דב־בר מייזלש.

ר' מרדכי יצחק הורביץ (המכונה ר' מוטל ר' ליב נח'ס – דיין בבית דינו של משה יעקב דמביצה. נפטר תרי"ח.

ר' שמלקא הורביץ – דיין בבית דינו של ר' שאול לנדא.

הדיין ר' יחיאל מיכל דוד הורביץ. נפטר תרכ"ז.

הדיין ר' אהרן וולפגנג. נפטר תר"ז.

הדיין ר' משה זלמן זאטורר. נפטר תקע"א.

ר' יהודה ליבר חריף ב"ר בנימין. דיין ורו"מ בקרקוב. נפטר תקע"א.

ר' יצחק ב"ר משה ספרא. דיין בקרקוב בראשית המאה ה־19.

ר' יוסף זכריה מנדל ב"ר אריה ברפ"ק (ר"ת בן ר' זלמן פישלס קינעם) דיין בקרקוב. נפטר תקצ"א.

ר' אבהרם ב"ר צבי הירש ינובר (תקס"ה–תרל"ו) דיין ואח"כ ראש בית דין בקרקוב. היה מקורב למשכילי העיר. מח"ס "ברכת אברהם" (שו"ת) ו"צלותא דאברהם".

ר' ש. כהן – דיין בבית דינו של ר' דב מייזלש.

הדיין ר' אליעזר ליזר ב"ר הנדל. נפטר תקע"א.

ר׳ יעקב ב״ר צבי ליכיג – רב בוולברום אח״כ ראב״ד בקרקוב. מצאצאי בעל ״טורי זהב״. נפטר תקע״ח.

ר׳ שאול רפאל לנדא ב״ר שמואל – סוחר עשיר ולמדן גדול בהלכה ובקבלה. בהיבחר ר׳ דב־בר מייזלש לרב, לא רצה ר׳ שאול רפאל להכיר בו והקים בית דין משלו בקרקוב. על הריב בניהם – להלן. נפטר תרי״ד.

ר׳ מ. לנדא – דיין בבית דינו של ר׳ שאול לנדא.

ר׳ פינחס לנדא – דיין בבית דינו של ר׳ שאול לנדא.

הרב ר׳ אלכסנדר ב״ר שאול רפאל לנדא – לאחר שר׳ דב־בר מייזלש עבר לרבנות וורשה, נבחר ר׳ אלכסנדר לרב בקרקוב. כחלוף זמן קצר נפטר – תרי״ז.

הרב ר׳ צבי הירש הלוי – הרב של קרקוב. נפטר תקצ״ב.

ר׳ מאיר׳ל ב״ר יהודה ליב הסופר, דיין בקרקוב. בביתו הקים בית תפילה, שהתקיים עד פרוץ מלחמת העולם השניה. נפטר תקס״ו.

הרב ר׳ דב־בר מייזלש (תקנ״ח–תר״ל) הרב של קרקוב בשנים תקצ״ב – תרי״ז, אח״כ – רב בוורשה. בהרחבה עליו – להלן.

ר׳ ישראל ב״ר רב דב־בר מייזלש (תק״פ–תרל״ה) – תחילה רב בשדליץ אח״כ דיין בקרקוב. מייסד בית תפילה, שנקרא על שמו.

ר׳ משה אליהו חריף ניימינץ ב״ר יוסף – דיין וראב״ד בקרקוב. מח״ס ״הלכה למשה״ ו״דברי אליהו״ על שיטות הש״ס. נפטר תקצ״ח. אביו ר׳ יוסף היה רב בפיליץ.

ר׳ אהרן הירש ב״ר שמעון צנזור – דיין בבית דינו של ר׳ דב־בר מייזלש.

ר׳ אליעזר ב״ר דוד צמ״ס – דיין בקרקוב. קראוהו – ״רבנו הקדוש״. נפטר תקע״ב.

ר׳ ישראל יהודה ב״ר נחמיה ריכטר. דיין בקרקוב נפטר תרכ״א. אביו היה אב״ד כרזנוב.

ר' הירש אליעזר רובין – דיין בקרקוב נפטר תרכ"ח.

ר' משולם פייבוש ב"ר יצחק שטרן – דיין בקרקוב. נקרא ר' פייבוש קינעס. מוסכר בשו"ת זכרון צבי מנחם. נפטר תקצ"ז.

ר' זאב דב שיף (תקכ"א–תר"ב) – נכדו של ר' יואל בעל שם (הלפרין). מגיה בבית הדפוס של אנטון שמיד בווינה. בהתיישבו בקרקוב היה מנהל החשבונות בחברה המסחרית של ר' דב־בר מייזלש והורביץ. חיבר ספר "מנחת זכרון" – פירוש למסכת עירובין, תוך שימוש באלמנטים של הנדסה ואסטרונומיה. החליף מכתבים עם נחמן קרוכמל בענייני פילוסופיה ומדעים.

ר' שלום שכנא כ"ץ – דיין בקרקוב, מח"ס "שלמי נזיר" – הגהות וביאורים למס' נזיר ו"משפטי שלום" – מניין המצוות לפי הרמב"ם בחרוזים.

ר' נפתלי ב"ר מנחם שרנצל – דיין בקרקוב. חתנו של הנגיד ר' מיכאל ציפריס וגיסו של הרב ר' חיים אריה הורוביץ. נפטר תרל"ט.

והיו בשכונה היהודית מאבקים ומחלוקות על רקע תסיסות דתיות. –

חסידים ומתנגדים

ליד בית הכנסת הישן, בקצה רחוב יוזפה, היה בית תפילה של ר' אהרן. אבי ר' אהרן – ר' קלמן קלונימוס אפשטיין היה תלמידו של הצדיק החסידי ר' אלימלך מליזאנסק וחברו של החוזה מלובלין. ר' קלמן הביא את רעיונות החסידות לקרקוב. חברו ושותפו להפצת החסידות בעיר היה ר' שמעון דנציג (נפטר תקצ"ג), גם הוא ממקורבי החוזה מלובלין. ר' קלמן, שבא מהעיירה ניישטאט, התפלל בבית המדרש של ה"מגלה עמוקות" ושם גילה בהתנהגותו בשעת התפילה סטיות ברוח החסידות כקולניות ותנועות אכסטטיות. הוא גורש מבית המדרש הזה ואז, יחד עם קבוצה קטנה של חסידים, הקים "מניין" – "שטיבל", בו הנהיגו החסידים שינויים מסויימים בתפילה. השינויים עוררו מבוכה וחששות ב"עיר היהודים", במיוחד שהתקופה היתה,

תחת רושמה של התנועה הפרנקיסטית, אשר הוליכה אלפים מהיהודים לשמד. בעקבות קהילות וילנא וברוד הטילו הקהילה והרבנות של קרקוב חרם על החסידים. והנה קטעים מנוסח החרם, שהוקרא ביום כ"ה בתשרי תקמ"ו (1785) בכל בתי התפילה בעיר קרקוב ובסביבה: "הערט צו כל קהל הקודש, דא לאזין כבוד רוזני נגידי, מנהיגי קהילתנו בצירוף הרבנים המופלגים בית־דין ואדמו"ר הרב הגאון דקהילתנו מכריז ומודיע זיין: בהיות עש איז גלוי וידוע לכל באי עולם, אז קהילתנו המפוארה איז מעולם גיוועזין כלילת יופי משוש כל הארץ... ולא שמענו מעולם, אז עס זאל ווער האבין משנה גיוועיון מן נוסח התפילה שיסדו לנו קדמונינו... וגם לא נשמע מעולם אז עס זאָל ווער האבין גימאַכט תנועות שונות ומשונות בתוך התפילה לבלבל דעת העם השומעים, וכהיום חדשים מקרוב באו, צעירים לימים ורכים בשנים, אשר לא ראו אור החכמה מימיהם, אין זיי זיינען פון זיך פורק עול תורה, זיינען זיך בונה במה לעצמם לשנות מטבע שטבעו חכמים ז"ל להכות כף אל כף (בתפילה) ושארי דברים משונים, אשר לא ראינו מימינו ואבותינו ספרו לנו. וכדי שלא תפשה המספחת איז מען גוזר בגזירת עירין פתגמים בחרם יהושע בן נון, אז מהיום והלאה זאל מען זיך ניט דערוועגין שום אחד מאנשי קהילתנו צו מאכין מנין בכדי לשנות נוסח התפלה אודער צו מאכין תנועות שונות. וכמו כן איז החרם חל, אז קיין שום בעה"ב מאנשי קהילתנו זאל זיך ניט דערוועגין צו לאזין מאכין בתוך ביתו מנין לבני קהילתנו בכדי לשנות איזה דבר מסידור התפילה שלנו או לעשות איזה הויות (העויות) שונות..." (לפי "תולדות החסידות" של ש. דובנוב).

על החתום בא הרב של קרקוב ר' יצחק הלוי ושבעה מראשי הקהל ועוד כמאה וחמשים מנכבדי הקהילה. כעבור זמן קצר

הוקראה בבתי התפילה של קרקוב כעין תוספת לחרם והיא – איסור קריאת ספרי חסידים כ"צוואת הריב"ש" ו"ליקוטי יקרים", הבאים – לדברי ההודעה – להדיח את הציבור למעט בלימוד ש"ס ופוסקים, שהם יסוד קיום ישראל.

החסידים נרדפו ב"עיר היהודים". מפיו של ר' יעקב רייך, מזקני קרקוב שמעתי, שסיפר לו ר' שלמה דייכס, מפרנסי הקהל בקרקוב, אשר הקים גם בית כנסת בעיר, כי בהיותו ילד קטן, ניגש אליו ר' פנחס אליהו הורוביץ, מחבר "ספר הברית", מחשובי המשכילים בזמנו, יהודי שמרן ומתנגד לחסידות, שבערוב ימיו גר בקרקוב, ואמר לו: ינגעלע, ילדון, קח אבן וזרוק פה, בחלון זה... ותזכה למצווה...

זה היה חלון בחדר תפילתם של החסידים. חרף הרדיפות החזיקו החסידים מעמד ואף הצליחו למשוך אליהם את אחד מתקיפי הקהילה ר' דב־בר לוכסנבורג, יהודי עשיר, חוכר מס בשר ומשקאות חריפים בעיר היהודים. ללוכסנבורג היו קשרים עם השלטונות. הוא הגיש תלונה לעיריה נגד הטלת חרם, האסור במדינה. העיריה דרשה לבטל את החרם, הרבנות והקהילה לא נענו לדרישה. בגלל הדרישות נאלצו החסידים להעביר את ה"שטיבל" שלהם אל מחוץ ל"עיר היהודים", אל פודגוז'ה הסמוכה. משם העבירוהו למקום סמוך ל"עיר". בשנת תקע"ה הושג הסכם בין הקהילה לחסידים, לפיו הותר לחסידים להקים "קלויז" מחוץ לגבולות "עיר היהודים" עד אשר יקבעו הרבנים ויחליטו, אם ועד כמה מסוכנים בתי התפילה של החסידים לדת. כאמור, בראש קבוצת החסידים עמד ר' קלמן אפשטיין, שהיה משמיע בכל שבת לפני חסדיו את דבריו בפרשת השבוע. הדברים נרשמו ופורסמו על ידי בנו – ר' אהרן בספר "מאור ושמש", שהיה לאחד מספרי היסוד של החסידות. לאחר פטירת ר' קלמן (תקפ"ג) היה ר'

אהרן (נפטר תרמ״ב) למנהיגם של החסידים בעיר. הבן השני של ר׳ קלמן – ר׳ יוסף, התיישב בניישטאט והיה לאדמו״ר נערץ על אלפי חסידים. הוא הקים שושולת אדמו״רים, שהנהיגו רבבות חסידים עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

עברו שנים. בבתי תפילה רבים, כמו בבית המדרש של ה״מגלה עמוקות״, לא ניתנה דריסת רגל לחסיד, שלא לדבר על שינוי קל שבקלים בנוסח התפילה, אך בעיר כולה התפשטה החסידות בציבור הדתי. במרוצת הזמן התברר ל״מתנגדים״, שאנשי התנועה החדשים הינם נאמנים לכל מצוות היהדות ומקפידים על קלה כחמורה. לא רחוק מקרקוב בסאנץ, עלתה שמשו של אחד מגדולי הרבנים והצדיקים – ר׳ חיים האלברשטם, שמשך אליו רבבות מעריצים ובתוכם גם יהודי קרקוב, בעיר נבחר לרב ר׳ דב־בר מייזלש, המתנגד לחסידות, אך קם לו בה מתחרה ברבנות – הרב ר׳ שאול רפאל לנדא, שלא הכיר ברבנותו של הנבחר והקים בית דין משלו. שני בתי דין פעלו בעיר וכל אחד מהם פסל את פעולתו של השני. ר׳ שאול רפאל לנדא, על אף היותו גדול בתורה (דבריו מוזכרים בשו״ת החת״ם סופר, ב״משיב הלכה״ וב״אבני קודש״. בעניין מסויים כתב ר׳ משה סופר, שעל הדבר הנדון אין להתווכח כי ״כבר הורה זקן״, כשהכוונה לר׳ שאול רפאל לנדא) נטה בהתנהגותו לאורחות צדיקי החסידות. רבים מיהודי קרקוב היו מבקשים את ברכתו בשעת מצוקה. עד פרוץ מלחמת העולם השניה סופר בין יהודי העיר על הסתגפותו ועל כוחו הפלאי לחולל ניסים, והאדמו״ר ר׳ חיים מצאנץ אמה, שמול בית הכנסת הישן בקרקוב (מקום ביתו של ר׳ שאול לנדא) דולק נר, המאיר לכל הגולה.

גם לאחר פטירתו של ר׳ שאול לנדא ולאחר שהרב ר׳ דב־בר מייזלש עזב את העיר, בהבחרו לרב בוורשה, לא התפרקו

שני בתי הדין בקרקוב. לרב העיר נבחר ר׳ אלכסנדר ב״ר שאול לנדא, אך זה נפטר, כעבור זמן קצר. במקומו נבחר לרב ר׳ שמעון סופר. אחר פטירתו של רש״ס התלקחה מחלוקת בעיר על מינוי רב חדש. המחלוקת היתה קשורה במאבק על שלטון בקהילה בין האסימילטורים והיהודים החרדים. הראשונים רצו בר׳ צבי הירש רפפורט, שנחשב לליברלי והחרדים – בר׳ עקיבא קורניצר, חתנו של ר׳ שמעון סופר, אדם אדוק מאד. ושוב קיימים היו בעיר שני בתי דין. כך היה גם בתחילת המאה העשרים, כשבראש בית־דין אחד עמד ר׳ יוסף אנגל ובראש השני – ר׳ פינחס אליהו דמביצר. באותה התקופה נותרו רק הדים למאבק של ״המתנגדים״ בחסידים. בהרבה בתי תפילה הונהג הנוסח לפי מנהג ספרד ז״א מנהג חסידים. במאה העשרים היו בקרקוב עשרות ״שטיבלעך״ מלבד זו של ר׳ אהרן. בעיר ישבו אדמו״רים כר׳ ישעיה הלברשטאם מטשכויב – צעיר בניו של ר׳ חיים מצאנץ, ר׳ משה פרידמן מבויאן, מגזע סאדגור, ר׳ שם קלינגברג מדזאלושיץ, מגזע קומרנו, ר׳ ניסן יהודה ליב טברסקי מקיעלץ, מגזע טשרנוביל, ר׳ הלל ב״ר שלמה לאנגרמן מטשכווי ועוד. אדמו״רים מקרוב ומרחוק היו עורכים ביקורים בעיר.

סוציאליזם יהודי בקרקוב

והיו בקרקוב במאה ה־19 גם תסיסות על רקע סוציאלי. בשנת 1812 נשלח מכתב בזו הלשון לועד הקהילה היהודית בקרקוב:

אל פרנסי הקהל! אנו מזהירים אתכם, שתפסיקו לקחת מסים מאנשים עניים. אנו, אין לנו לחם. תדעו, שאם לא תפסיקו להציק לנו במסים אלה, נהיה נאלצים לשרוף את כל עיר היהודים ולא תמצאו אותנו. אנחנו עשרים אנשים מאורגנים, כי אין לנו מה לאכול. אם אתם נותנים לנו קצת מנוחה, אנו מתפרנסים איכשהו. ואם נהיה עוד לחוצים כך, נאלץ לעשות מה שכתבנו. תדעו לכם,

שמר לנו מה, שאין לנו מה לאכול, על אחת כמה וכמה, שאין במה לשלם מסים. אנו מוכנים להיות משרתים, אך ראשית – אנו מתביישים ושנית – איש לא יעסיק אותנו. שיעזור לכם אלהים, אם לא תפסיקו בדבר שאנו מבקשים".

(מובא ב"תולדות היהודים בקרקוב ובקזימיז" מאת פרופ' מ. בלבן כרך 2).

בשנת 1848, שנת "אביב העמים", הגיעו גם ל"עיר היהודים" בקרקוב ידיעות על תנועות החופש ועל גלי ההתמרדויות, שעברו על אירופה המערבית על רקע לאומי וסוציאלי. באותו זמן מומנו הוצאות הקהילה (בית החולים, בית הספר, תלמוד תורה וכד') על ידי הכנסות ממס הבשר, ששילמו היהודים עם מסירת העופות לשחיטה ועם קניית בשר בקר לפי משקל. המס הזה העיק מאד על עניי העיר. הואיל ובשר הבקר היה באותו הזמן זול מאשר בשר העופות, אכלוהו העניים. בעידודו של הרב ר' דב־בר מייזלש החלו עניי העם לדרוש ביטול המס מבשר הבקר. הם ערכו הפגנות ב"עיר היהודים" נגד הפרנס לייבל טורבה, שהיה חוכר המס זהה. מאימת המפגינים ברח לייבל טורבה מבית הקהל. המפגינים הלכו אל ביתו, בו נמצאה גם חנותו. הם הורידו את השלטים שמעל לחנות, עטפו אותם בבד שחור בדומה לכיסוי ארון מתים, נשאו את השלטים על קרשים וטמנום בבית הקברות, בהשאירם את שמו של טורבה גלוי מעל לאדמה ואז קראו: לייבל טורבה איז געשטאָרבן (לייבל טורבה מת ואיננו) טקס כזה נקרא לוויה חיה (אַ לעבעדעקע לוויה). טורבה נמלט למיפקדה הצבאית שבארמון הוואוול וסיפר, שהאספסוף היהודי רוצה להרגו. מפקד הצבא שלח פלוגה אחת לרובע היהודי, אך משלחת המפגינים הסבירה למפקד את דרישתם. הצבא הוחזר.

ההפגנה הזאת של היהודים שימשה נושא לחרזן הפולני אלכסנדר לדנובסקי, שכתב בפולנית עילגת "פואמה" – בדיחה בהומור כביכול

על "המהפכה שב'עיר היהודים"'. את המאורעות האלה תיאר בפולנית גם בעל ספר הזכרונות אמברוזי גרבובסקי בהוסיפו להם אפיזודה –

"זמן רב וכמעט עד היום, אם איזו יהודיה רצתה להקדיש את עצמה לאלה קיפריס (אלת האהבה), לא העזה לעשות זאת כמקצוע. זה היה בשבילה מעשה חובבנות, עטוף סוד וידוע רק למספר קטן של מעריצים. אך הסודיות הזו החלה להעלם. המנהגים הטובים התחילו להתרופף והגיע לידי כך, שקמו בתי־זונות – דבר שגרם לצער ולהתמרמרות אצל היהודים השמרנים, אך היהודים הצעירים, כאנשי הקידמה, קיבלו את הדבר ברצון. כשהדבר עבר כל מידה, הסיתו זקני היהודים, שומרי המצוות, את האספסוף וזה בהמוניו הלך למקום מגוריהן של הקדשות, הכה וחרף את החוטאות, שחיפשו הצלה בבריחה. אחר כך שפכו את נקמתם על הכלים השונים ועל רהיטי הדירות, שברו את החלונות, המראות, הכלים, השולחנות והכסאות; לא סלחו אף לבליארד, שהיה בחדר הסמוך ושברו אותו".

אשר לתוצאות ההפגנה – אמנם מס הבשר בוטל אז, ברם כחלוף שנים אחדות, מחוסר מקורות הכנסה אחרים לצרכי הקהילה, הוא הונהג שוב.

ובצד פולמוסים פנימיים אלה – גם ויכוחים אפולוגטיים עם גויים שונאי ישראל. הנה שמואל באום, מזכיר הקהילה היהודית בקרקוב, יהודי ראשון בעיר, שפירסם את דבריו בדפוס בשפה הפולנית, כתב חיבור ויכוח עם מחבר אלמוני, אשר הוציא חוברת השמצה על יהודים ויהדות ז"א חשיפת עקרונות המוסר והמחשבה הישראליים (1820). שמואל באום זה גם תירגם לפולנית את נאומו של הרב מקרקוב ר' הירש דוד הלוי, אשר נישא בבית הכנסת הישן עם הקמת גבעת קושצושקו בקרבת העיר. לשפה זו תירגם גם פרק על המוסר מ"ספר הברית" של המשכיל הידוע ר' פינחס אליהו.

ולבל נחשוב, שעולם יהודי קרקוב היה כולו פולמוסים חיצוניים ופנימיים או השתקעות בלימוד התורה בלבד, הנה קטע ממחקרו של הביבליוגרף קרול אסטרייכר על התיאטרון הקרקובי:

"בשנת 1834 הופיע בקזימיז תיאטרון יהודי, שנתן יום־יום הצגות, עליהן לא היו מפרסמים במודעות, אלא השחקנים עצמם היו סובבים בקזימיז על סוסים ללא אוכפים ומודיעים עליהן. חרף העובדה, שהכניסה להצגה עלתה 15 גרושים (½ זהוב) היתה ההכנסה היומית 100 זהובים, סכום ענק באותם הימים. רק התיאטרון הפולני כאילו לא היה קיים... השחקנים היו מחזרים בבתים ולוחצים לקניית הכרטיסים וכל זה לא עזר".

ר' דב־בר מייזלש

הוזכר לעיל הרב ר' דב־בר מייזלש, שעמד מאחורי ההפגנה הסוציאלית־מרדנית של הציבור העני היהודי נגד חוכר מס הבשר. ר' דב־בר מייזלש היה איש בלתי רגיל בין רבני תקופתו. לימים – רחובות נקראו על שמו בערי פולין. מונוגרפיות ועשרות מחקרים נכתבו על רב דב־בר מייזלש, אך באלה הובלט בעיקר פעילותו הדרמתית בשנת "אביב העמים" (1848), כשהרב מייזלש נבחר לציר הפרלמנט האוסטרי, וחלקו במרד הפולני של שנות 1863/1862. הפולנים ראו בו מישהו מופלא. מנהיגם פלוריאן זמיאלקובסקי כתב עליו – "תופעה נעימה היא – יהודי ופולני מסור כל־כך. הסומק הזה, שהופיע על תווי פניו היפים, עת דיבר על קרקוב, בירת מלכי פולין..." כשמייזלש גורש מוורשה בעבור פעילותו ברוח המרד הפולני, הפיצו הפולנים אלפי גלויות נושאות תמונתו של הרב. במונוגרפיה של משה קמלהר "רבי דב־בר מייזלש", המלווה תוספת מאת יצחק רפאל (מוסד הרב קוק, תש"ל) הודגש הצד הלמדני של הרב, מחבר "חידושי מהרד"ם" – פירוש ל"ספר המצוות" של הרמב"ם, שהופיע כשנה אחרי פטירת המחבר.

ברם קיימים קווים בדמותו של רב דב־בר מייזלש, שלא הועלו כמעט במחקרים, ועל הקווים האלה מעידים מסמכים, הנמצאים בארכיון הקהילה של קרקוב (במידה שלא נשמדו על ידי הגרמנים) ובארכיון עיריית קרקוב. עליהם ידובר פה.

הרב מייזלש היה מהפכן בתפיסת תפקידו של רב בקהילתו. הוא הרחיב את תחומי פעילות הכהונה הזאת, במלאו אותה בתכנים חדשים. אמנם, גם רבנים אחרים לפני היו מעורבים בענייני־ציבור, מהם שנאבקו בתוך החברה היהודית עם תופעות שונות, למשל מלחמתם באנשי הרפורמה במערב אירופה, היו שהשתדלו למען ביטול גזרות, אך התייצבותם לפני שרים ומלכים היתה מעשה שתדלנות תוך תחנונים ובקשת רחמים. הרב מייזלש ידע להלחם על זכויות עמו, להגיש תביעות ולהשתלב במאבק מנהיגים וזרמים בינלאומיים על זכויות עמים, חברות ומעמדות. רבנים חרדים כאלה לא היו לפניו. משנת 1832 היה רב בקרקא־קרקוב. העיר הזאת היתה בזמנו בירה לרפובליקה קרקובית זעירה, כביכול עצמאית, אך נמצאת תחת חסותן של שלוש מעצמות – אוסטריה, רוסיה ופרוסיה. בשנת 1833 התכנסו נציבי המעצמות האלה בוינה לשם רה־אירגון של הרפובליקה. הרב מייזלש, שכיהן אז רק שנה ברבנות בקרקוב, והוא אדם צעיר (בן 35) נסע יחד עם נציג נוסף של יהודי העיר לוינה ושם, באמצעות הברון רוטשילד, נתקבל על ידי קנצלר הקיסרות האוסטרית, מטרניך, והגיש לועדת הרה־אירגון כתב נגד העמסת־יתר במסים על יהודי עירו, נגד קיפוחם במסחר ובתעשיה, נגד שלילת האפשרות מהיהודים ללמוד מקצוע, נגד המתרגם־המומר (על כך להלן) ואף דרש זכות מגורים ליהודים ברחוב הראשי, הסמוך ל״עיר היהודים״ בקזימיז שבקרקוב. הוא היה מגינם של השכבות העניות והמקופחות בעירו: ועוד מפעילותו – זה היה בשנת 1834. זה שנתיים היה ר׳ דב־בר מייזלש רב

בקרקוב – עיר ואם בישראל, בה כיהנו ברבנות גדולי הגדולים כר׳ יעקב פולק, הרמ״א, ר׳ יואל סירקיס בעל הב״ח, ר׳ יום־טוב ליפמן הלר בעל ״תוספות יום־טוב״ ועוד ועוד, והנה הגיעה הידיעה, שהמיסיונרים עומדים להקים בתוך השכונה היהודית שבעיר בית ספר לילדי ישראל. כבר בשנת 1829 קיבלו סוכני החברה הלונדונית בקרקוב – שמיד והפסטור טייכמן רשות מהסנט של הרפובליקה הקרקובית להקים במימון עצמי בית ספר כזה, אך לא נכנסה תכניתם לשלב ביצוע. והנה בשנת 1834 ניתנה זכות זו מחדש למיסיונר האנגלי ד״ר גרלח והלה ניגש למימוש תכניתו. ואז, על אף האיסור של השלטונות להשתמש בנשק זה, הטיל הרב מייזלש חרם על בית הספר של המיסיונרים. הללו לא נכנעו. הם הגישו תלונה על הרב וביקשו מהשלטונות, שלטובת הציבור היהודי עליהם לבטל את הרודנות של הרב, שאינה נסבלת כמעט בשום מקום ותבעו, שהרב יבטל את החרם, אך מייזלש, בתוקף עסקיו הבנקאיים, עמד בקשר עם שליטי המדינה והיה בעל השפעה ברפובליקה. הסנט המושל השיב למיסיונרים, שתקנון המדינה מבטיח ליהודים חופש הדת ואין למיסיונרים לאלץ אותם, שילמדו בבית ספר, אשר משימתו להדיחם מדתם לדת אחרת. מאידך, הזהיר הסנט את הרב לבל ימנע מהנוער היהודי את הלימוד בבתי הספר הנוצריים ובשום אופן אין לו להשתמש בסמכויותיו במטרה זו. המיסיונרים ניסו להרחיב את פעולתם בעיר ובכל יום שבת וביום אחד מימות החול ארגנו הרצאות בשביל היהודים. כמו כן הפיצו את הברית החדשה ביניהם. ביום 14.5.1834 פתחו את בית ספרם לילדי ישראל בקרקוב. הרב אירגן הפגנה המונית ליד המוסד החדש ובית הספר המיסיונרי מת בהיולדו.

האפיזודה הזאת לא היתה הראשונה במאבקיו של הרב מייזלש בימי כהונתו בקרקוב. לפי תקנון היהודים ברפובליקה הקרקובית

הוגבלה סמכותו של הרב לפעולות בתחום הדת בלבד. לשם פיקוח על פעילותו של הרב ותרגום המיסמכים, הקשורים בה, מונה מתרגם מיוחד. מובן, שאיש כזה, מפקח שקיבל משכורת מקופת הקהל, היה שנוא על היהודים. עוד בימי הרב, שקדם לר׳ דב־בר מייזלש – ר׳ הירש דוד לוי, השתדל הועד היהודי להיפטר מהמתרגם בהוכיחו, שהרב מנהל את פנקסיו בצורה נאותה והמתרגם מיותר, במיוחד כשהכספים נחוצים להקמת בית חולים, אך הסנט מינה לתפקיד זה את המומר אנדריי דומיניק דוברובולסקי. לשוא השתדל הועד היהודי להרחיק את דוברובולסקי. המומר הגיש דברי דלטוריה לסנט על הועד. הוא טען, שהיהודים מנהלים פנקסאות כפולה – אחת לעצמם ואחת בשביל השלטונות. הוא כתב, שהרב עוסק בשפיטה בין היהודים – דבר האסור לפי החוק. היהודים לא שתקו. הם האשימו את דוברובולסקי בסחטנות ובעברות פליליות. הפולמוס בין הצדדים לא הפריע לדוברובולסקי להלשין ולקחת משכורת.

כאמור, בשנת 1833 הוקמה הועדה לרה־אירגון הרפובליקה הקרקובית. את ההזדמנות הזאת ניצל הרב מייזלש, למלחמה במומר. הוא תבע לבטל את תפקיד המתרגם שעל יד הרב, היות שמטבע הדברים רק מומר מכיר את לשונם היום־יומית יידיש ועברית – של היהודים, וידוע יחסם של המומרים ליהודים. גם דוברובולסקי לא טמן ידו בצלחת. במכתבו לנשיא הסנט הציע, בין היתר, לסגור את כל ה״חדרים״ – בתי הספר של היהודים, הואיל ואלה מפיצים אמונות תפלות. הוא האשים את היהודים במעשה מרמה לשם השגת רשיון השלטונות לנשואין (כדי לקבלו היה צריך להוכיח ידיעות שונות בשפות ובעלות על רכוש מסוים). הוא הציע לא להרשות ליהודים לרכוש בתים מחוץ לגבולות שכונתם המצומצמת, כי התקרבותם לכנסיות הנוצריות מהווה סכנה

להן. כמו־כן יש לאסור על הרב את השפיטה, כי הדבר פוגע בהכנסות קופת המדינה ובהכנסותיהם של אנשים, שלמדו לטפל בענייני משפט. מתפקידו של הרב – לפי דוברובולסקי – הוא לקרב את היהודים לתרבות החדשה, לאהבת עבודה ומוסר ולא לדרוש ברוח הפילפול התלמודי והקבלה. דוברובולסקי האשים את הרב מייזלש, שברצונו להדיח אותו מתפקיד, שאותו יכול למלא רק נוצרי נאמן. מלבד זאת הציע לסגור את בתי התפילה היהודיים, הנמצאים ברחובות, בהם גרים נוצרים. את תזכירו סיים בדברים על המחשכים הנוראים, בהם שרויים הרבנים ועל התלמוד, המונע את ההשכלה.

כל זה לא עזר לו. כנראה, גדולה היתה השפעתו של הרב מייזלש. בהגיע ועדת המעצמות לכלל דעה, שהסכסוכים המתמידים בין הציבור היהודי לבין המתרגם נובעים מעובדת היות המתרגם מומר, הורתה היא לדוברובולסקי למסור לידי הרב את הפנקסים, אם כאלה נמצאים בידו. לרב היא הורתה לתרגם בעזרת מזכיר את המיסמכים שלו ולהישבע על נאמנות התרגום.

דוברובולסקי הודח.

ועוד תזכיר. יהודי קרקוב רשאים היו לגור באותו הזמן רק ב"עיר היהודים" שבקזימיז. רק שם מותר היה להם להחזיק חנויות. בשל הצפיפות הגדולה ב"עיר היהודים" ובחיפוש מקורות פרנסה החלו היהודים, על אף האיסור באותה תקופה, לקנות בתים מחוץ לתחומם. הם אף העבירו את חנויותיהם ואת בתי המלאכה שלהם לרחובות הנוצרים שבקזימיז. הדבר עורר התנגדות משני הצדדים. מחד – הסוחרים הנוצרים שבקרקוב רצו להרחיק את ההתחרות היהודית, ובעלי הבתים שבשכונה היהודית חששו מירידת דמי השכירות, שגבו מהחנויות שבבתיהם, וזאת בשל התמעטות מספר השוכרים. שלטונות

הרפובליקה הקרקובית, שדאגו לסוחרים ולבעלי המלאכה הפולנים, פתחו בגירוש היהודים מרחובות הנוצרים שבקזימיז. הועד היהודי, שהיה בידי היהודים העשירים, בעלי הבתים, תמך בגירושים אלה בטענה – שעיר היהודים מתרוקנת ואין ממי לגבות מסים, המוטלים באופן קולקטיבי על ציבור היהודים. והנה הרב, ר׳ דב־בר מייזלש, שרק לפני שנה נבחר לכהונה הרמה (והוא לא נבחר על ידי החנוונים ובעלי המלאכה, שלא היו בעלי זכות בחירה) והא בעצמו בנקאי, אדם עשיר ובעל עסקים מסועפים, התייצב בראש המאבק על זכות המסחר והמלאכה ליהודים ברחובות שמחוץ ל״עיר היהודים״ בקזימיז. בתזכירו, שהגיש לועדת הרה־אירגון בשנת 1833, הוא הבליט את אי־הצדק וסילוף החוק הפוגע ביהודי עירו.

בשנת 1838 הגיש הרב מייזלש שוב תביעה לסנט הרפובליקה לאפשר ליהודים – ובהתאם לחוק – להתישב ולגור בכפרים שבסביבת העיר. ובאמת, לפי המסמכים הנמצאים בארכיון הקהילה היהודית בקרקוב, היו גרות בשנת 1856 בכפרים שבסביבות העיר 150 משפחות יהודיות ובשנת 1859 – 190 משפחות. באותו הזמן הצהיר הרב מייזלש לפני השלטונות, שאם יוקצו בהונגריה שטחי אדמה להתיישבות חקלאית בשביל יהודים, הוא מוכן להגיש רשימת שמות של עשרות משפחות יהודיות מעירו, המוכנות לעלות על הקרקע ולהיות עובדי אדמה.

את מלחמתו למען ענייי עירו ניהל הרב מייזלש גם בשטח אחר. חנויותיהם של החנוונים היהודיים ובתי המלאכה היו בדרך כלל שכורים בבתיהם של היהודים ונוצרים. וקרה לא פעם שלאחר שנים של ישיבה במקום עסקיו נאלץ החנווני או בעל המלאכה לפנות את המקום מחוסר יכולת לשלם שכר, כפי שהוצע לבעל הבית על ידי

אדם אחר. הדבר קרה במקומות שונים במדינה והוא קרה גם בקרקוב, אבל בעיר זו ישב הרב ר׳ דב־בר מייזלש ובשנת 1852 (שוב חרף האיסור החמור של השלטון) הטיל הוא חרם על המוציא חנות מידי יהודי אחר, המחזיק בה, על ידי הצעה של מתן דמי־שכירות גבוהים יותר. את הדבר ניצלו תיכף ומיד ״המתקדמים״, שנלחמו ברב מייזלש והלשינו עליו לשלטון, שבהטלת החרם עבר על איסור המדינה ואף פגע בבעלי הבתים הנוצרים, במונעו מהם רווחים יותר גדולים.

ואולי אותה הרגישות לגורל האדם המקופח הביאה את הרב מייזלש להזדהות עם העם הפולני, שארצו חולקה בין שלוש המעצמות, עצמאותו נרמסה והוא התקומם פעמים אחדות נגד משעבדיו. הוזכרו לעיל השתתפותו של הרב מייזלש במרד של שנת 1847, וחלקו במאבק הפולנים בשנת 1848 ו־1862.

המסירות לענייני האדם במצוקה מסבירה גם את הידיעה בעיתונות, שבהלוויתו של הרב מייזלש בוורשה, בה כיהן כרב בשנים תרי״ז־תר״ל, השתתפו כ־40,000 איש.

ר׳ נתן נטע שפירא ה״מגלה עמוקות״

בקהל היהודים הזה, בתוך אלפי המשפחות ובעיותיהן חיתה גם משפחתי, משפחה שמרנית, חרדית, אך הדבר לא מנע ממני ללמוד בגימנסיה, באוניברסיטה ומאחי אליעזר־ליפא הי״ד – ללמוד הנדסה. בבית שררה אוירה של שמירה על המסורת, נאמנות למצוות ואי פגיעה בהן גם בהסתר. כל בני המשפחה – גם אחי־אבא וגיסיו, לוקחי אחיותיו – התפללו בבית המדרש של בעל ה״מגלה עמוקות״ רבי נתן נטע שפירא, איש הקבלה מהמאה ה־17, דמות אפופה אגדות. ר׳ נתן נטע היה חתנו של העשיר הגדול בקרקוב ר׳ משה ב״ר

יעקלש. ר׳ משה עמד בקשרים עסקיים עם שרי פולין, אך הוא לא התפאר בעושרו אלא בחתנו. יום אחד סיפר לאחד השרים על כשרונותיו הבלתי רגילים של חתנו ובמיוחד על כוח זכרונו. אמר השר – אבחן אותו. אקרא לפניו דפים אחדים מספר מסויים ונראה באיזה דיוק הוא ימסור את תוכן הדברים.

ישב ר׳ נתן נטע לפני השר, שקרא לפניו פרק מספר פולני – ור׳ נתן נטע לא הבין אף מלה פולנית, ישב והאזין. פתאום נדמה לו לשר, שר׳ נתן נטע נרדם. שאל השר:

– רבי שפי? (הרבי ישן?).

אותה שעה הרים רבי נתן נטע את ראשו. השר המשיך לקרוא. כשהפסיק, אמר לר׳ משה: ועכשיו ימסור חתנך את תוכן הדברים שקראתי. פתח ר׳ נתן נטע וחזר מלה במלה על מה שקרא לפניו השר. כשהגיע למלים ״רבי שפי?״, חזר גם עליהן והמשיך...

כאיש הקבלה חיבר ר׳ נתן נטע ספרים ״מגלה עמוקות על התורה״ ו״מגלה עמוקות על פרשת ואתחנן״, בהם פרסם את הקבלה הלוריאנית והפיץ רעיונות היסטוריזופיים על עם ישראל, המפוזר בגולה כדי לאסוף את ניצוצות הקדושה, המפוזרים בעולם, להפריד בין הקדושה לבין הטומאה, בין האור והחושך, שנתערבבו עם ״שבירת הכלים״ בשעת הבריאה. לאחר שיעשה הדבר – תבוא הגאולה לעולם.

לחתנו זה הקים ר׳ משה את הבניין, בו ניהל ר׳ נתן נטע ישיבה. לימים נהפך הבניין לבית מדרש. ר׳ נתן נטע היה נערץ על יהודי קרקוב ועל מצבתו רשום:

פ.נ איש אלקי קדוש מן הקדומים מגלה עמוקות ורזין ומטמונים הוא שאומרים עליו, שדיבר אתו אליהו פנים הגאון אב״ד ור״מ מו׳ נתן נטע בן מו״ה שלמה שפירא נפטר ביום ד׳ ג׳ אב שצ״ג לפ״ק תנצב״ה.

שלושים ושלוש שנים אחרי הסתלקות בעל "מגלה עמוקות", בבוא הידיעה על התגלותו של שבתי צבי, עברה סערה ב"עיר היהודים". רב העיר ר' אריה ליב זכריה מנדל פרסם ספרון ביידיש "תיקוני־תשובה" (תכ"ו), המדריך את הציבור בדרכי תשובה, המוליכות לגאולה ולישועה. עד פרוץ מלחמת העולם השניה היה בבית הכנסת של הרמ"א ספר ההפטרות שבשערו נרשם

שבשמך תושיע יהודה
בקרוב תקרב ישוענו שמחינו
תשבי יבשר בקול שופר
ישמיע שלום בארצות תפוצי
נו אל

ברישום זה משובץ פעמים רבות שמו של שבתי צבי באותיות מובלטות בצורות שונות.

ובפנקס הקהילה, מתחת לחוזה – הסכם מסויים רשום היה התאריך – "היום יום ד' עשרה ימים בחודש מרחשון בשנת הגוא"ל משיח ה' בא לפ"ק.

והאותיות מצטרפות לשנת תכ"ו ז"א 1666 – שנת התגלותו של שבתי צבי.

אף כי ילדותי היתה רוויה סיפורי אגדות על קרקוב היהודית, התמונה הראשונה, שנחרתה בליבי, לא היתה מעולם האגדה – זו היתה מציאות יפה מכל אגדה. בימי הקיץ ואני עם אמי ואחותי אלזה התינוקת באחת מעיירות הנופש. התגוררנו בחדר שכור בבית לבן הכתלים, בעל גג גבוה של קש. חלונות החדר נשקפו לגינה קטנה,

ירוקה, בה גדלו שיחי ורדים. הוורדים האלה בתוך הירוק וריחם!... מאז... מאז... ריח זה של ורדים...!

ממול היה בית דואר של העיירה ולידו תיבה למכתבים. הייתי כבן שלוש. מאמי ביקשתי נייר ועפרון וכתבתי באותיות שלי, בכתב שלי. את "המכתבים" שמתי בתיבה. כתבתי: אבא, בוא, יש פה ורדים וריח...

שאלה אמי: מי יודע לקרוא את כתב ידך?

ואני עניתי: אבא ידע, הוא ידע...

זכרונות, מלמדים ומורים מהחדר ומבית הספר היסודי

אשר לאגדות על יהודי קרקוב – את רובן שמעתי מפי רבי, ר' אברהם ברגמן. טרם אספר עליו, הנה משהו על רבי הראשון וה"חדר" שלו. שמו היה ר' ליפא האובן. זכורה לי התמונה – בתו של ר' ליפא באה לביתנו, לוקחת אותי על זרועה ומביאה ל"חדר" אביה. היינו קבוצה של כעשרים ילדים בגיל משלוש שנים. ר' ליפא היה יהודי נעים, ממוצע קומה, בעל זקן חום ודליל, איש צנום, מחייך ולעיתים משתעל קצת. למדתי אצלו עד שהגעתי ללימוד חומש. לאמיתו של דבר לא רק אצלו למדתי אז. ר' ליפא היה מתעסק גם בשדכנות, ובימים שבנו החייל היה מקבל חופשה מהצבא, היה לבוש המדים ממלא את מקום אביו, בלמדו את הילדים. אהבתי להתבונן בפני הבן המגולח, שכובע החיילים לראשו ולא הבנתי מדוע בשעת הלימוד מטלטל הוא את ראשו מעל לספר החומש, ועיניו מחפשות משהו פעם בחלק העליון של הדף ופעם בחלקו התחתון. בשבתות היה אבא בוחן אותי בקטע שלמדנו מפרשת השבוע.

– כך הסבירו לך ב"חדר"? – היה שואל אותי לעתים – אתה בטוח שכך הסבירו?

אחר שבועות אחדים של לימודי החומש הוציא אותי אבא מה"חדר" של ר' ליפא. לימים הסביר לי, שבנו של ר' ליפא קורא מתרגום היידי, עברי־טייטש, ולפיו מתרגם את הטקסט לילדים. מכיון שסידור המילים ביידיש שונה מזה בעברית והבן מסביר את המשפטים בתיאום הסידור המיספרי של היידיש לזה בעברית, אין תרגום המילים יוצא נכון.

הוכנסתי לבית הספר העברי לכתה א'. במוסד זה למדתי גם בכתה ב'. מאותה תקופה זכורה לי האפיזודה – המורה הנמוך, מר הוכמן, נכנס לכתה וחילק לילדים גליונות נייר גדולים. הוא כתב על הלוח את המלים: "נציגי העמים החליטו, שאנגליה תקים מדינה ליהודים בארץ ישראל".

הוא הורה לנו להעתיק את המילים מהלוח ולשמור לתמיד על גליון הנייר. אח"כ סיפר על הצהרת בלפור, שניתנה ליהודים לפני זמן־מה, על התכנסות נציגי העמים ועל החלטתם למסור לאנגליה את הפיקוח על ביצוע החלטתם. לימים הבנתי, שכוונתו היתה לוועידת סן־רמו.

כנראה, לימודי היהדות בבית הספר הזה לא סיפקו את אבא ולכן העבירני לבית הספר הממלכתי ע"ש יוזף קרשבסקי, ללמוד שם מקצועות כלליים לפני הצהרים ול"חדרו" של ר' אברהם ברגמן, ללימודי היהדות אחרי הצהרים.

ר' אברהם היה יהודי גבוה, חסון, איש נאה, ארוך זקן חום־מלבין. מלבד היותו "מלמד" היה גם שמש בבית הכנסת של ר' וולף פופר. דירתו היתה – חדר גדול בעליית־גג של בית ישן. בחדר הגדול היה פרגוד־יריעות־בד, שמאחוריו שלטה בקולות גבוהים, בצעקות, ליד תנור הבישול, אשת הרבי, אשה רזה עם פאה נכרית גבוהה. לעתים היתה עוברת מצעקות לשיעול חריף ומעורר רחמים. היו לו לר'

אברהם שני בנים יפים, גבוהים, חיוורים – אחד מהם מת משחפת – ושתי בנות, שם האחת חוה – ירקרקת ועדינת פנים – ושם השניה פסיה – סמוקת לחיים. רבי אברהם היה מלמד אותנו בדרך כלל כשליש מפרשת השבוע. כשלמדנו את ספר בראשית, היה קורא לפנינו פרקים מ"ספר הישר" ביידיש ושתי בנותיו, ילדות בגיל 7–8, ישבו עמנו והקשיבו, כשפסיה מוחה בלי קץ את דמעותיה, בשמעה את סיפורו של יוסף, שנמכר לישמעאלים ועיניה נוצצות בשמחה, בשמעה את דברי בני יעקב, המאיימים להחריב את מצרים, אם לא ישוחרר אחיהם בנימין.

ר' אברהם היקר...

מה"חדר" שלו עברתי ל"חדר" יותר גבוה של ר' נחום ווייכסלבוים, שהיה משוכן בבית מדרשם של הסנדלרים ברחוב קרקובסקה 21. היה זה בית עתיק ומתפורר. מדרגותיו היו עשויות עץ רקוב וחדרי המדרגות אפלים. השרותים היו משותפים לכל דיירי הבית. ישבנו ליד שולחן ארוך ומעלינו תלויה היתה מתקרה סדוקה מנורת נחושת כבדה, רבת הקנים, המתפשטים לרוחב. ר' נחום לימד מפרשים לתורה וגמרא. היה זה יהודי קטן, צנום, שחור, בעל זקנקן בצבע הפחם. סיפרו עליו, שהתגרש מאשתו בגט של מאה רבנים, לאחר שנטרפה דעתה עליה. תלמידיו אמרו: עם בעל רשע כזה, מה הפלא שאשתו השתגעה...

הוא היה מכה בקנה קר על כפות התלמידים. בשעות שלא היה מלמד, היה בולש אחר תלמידיו, שהיו משחקים לפעמים בכדורגל בשדרות בשכונה היהודית. פתאום היה מתגלה כרוח שחורה מאחורי העצים לראות מי מתלמידיו משחק. בחזור התלמיד ל"חדר" היה ר' נחום מאיים עליו באגרופיו וצועק:

– שקץ!... עד מתי תהיה שקוע במ"ט שערי טומאה... אוזן זו, ששמעה בהר סיני, כי לי בני ישראל עבדים, עד מתי תלך בדרכי הגויים?

הוא רצה להשפיע עלינו לבל נתרועע עם ילדים ממשפחות לא־דתיות, שחס ושלום לא נתקרב לטמפל, היכל הנאורים, וסיפר כי לאחר, שהוקם הבניין הזה, קילל אותו הרב ואז הופיע סדק בתקרת הטמפל. אנשי הטמפל קראו לגדולי האדריכלים לתיקון הפגם – והכל לשאו.

פעם תפס את אחד מתלמידיו ברחוב.

– מהיכן אתה בא?

התלמיד המפוחד סיפר את האמת: הייתי בארמון הוואוול. יש שם מערה, באשר השתכן לפני הרבה שנים תנין־מפלצת, שהיה חוטף את קרבנותיו וטורף. מה עשה הגיבור קראק? זרק למערה גופת כבשה, שאותה מילא בגפרית ובמסמרים. המפלצת אכלה, אך האוכל שרף אותה מבפנים. הלך התנין אל הנהר הסמוך, הוויסלה, שתה, שתה, עד שהתפקע. כך הציל את העיר ועל שמו נקראת היא – קרקוב.

רבי נחום שמע. למחרת סיפר לפני כל התלמידים את סיפורו של התלמיד. סיפר והשתתק. ישבנו כמאובנים. מי יודע, מה הוא יעשה עכשיו... ואז ניגש רבי נחום לארון הספרים, הוא הוציא אחד מהם, קרא לפנינו את המסופר על דניאל, שישב בחצר מלך בבל. היה אז בבבל תנין, שהיה חוטף וטורף בעלי חיים שונים ואיש לא יכול לנצחו. אמר המלך לדניאל: בתנין הזה יש כוח אלוקי. אין איש יכול לגבור עליו... הלך דניאל והשליך לפני התנין גופת גמל, שאותה מילא זפת, גפרית ומסמרים. התנין אכל ומת...

ר' נחום קרא, הסביר וסיים: ועכשיו אתם רואים ממי קיבל קראק את חכמתו... ממי הוא למד... הלא הספר, שממנו קראתי, נכתב לפני אלפיים שנה... ואתם נמשכים לשם, לעולמם, אל הגויים... במקום

ללמוד תורה, כעם לבדד ישכון, לצפות למשיח – נדחפים לשם...
צדיק גדול אחד אמר, שזה יכול להיגמר באסון, באסון גדול...

רגזנותו, קפדנותו, והמיליטנטיות שלו דחו אותנו מר׳ נחום וגם מתורתו, שרצה להחדיר בנו. לעומת זאת אהבנו אנו, תלמידיו, ללכת לפנות ערב לבית המדרש "חברת תהלים", בו היה בערבים, בין מנחה למעריב, לומד לפני קהל הנאספים המגיד הישיש לדרברגר. תוך הסברת פרשת השבוע היה הוא מספר אגדות מהגמרא והמדרשים והקהל – יהודים חנוונים, בעלי מלאכה ואנו היינו יושבים פתוחי פה וקולטים כל מלה, שיצאה מפיו. דברי המגיד התחבבו עלי כל כך עד ששנים לאחר כך, בהיותי כבר תלמיד גימנסיה בכיתות גבוהות, הייתי הולך בערבים לבית המדרש של ר׳ שלמה דייכס, לשמוע את דברי המגיד מאותו בית תפילה. היה זה אדם צעיר, גבוה ורזה, בעל גון פנים שחמחמים וזקן מגודל, ערמוני. יום אחד נעלם ולא בא עוד ללמוד לפני הקהל ואז נפוצה שמועה, שהוא היה מסיונר. כחלוף שנה־שנתיים הופיע שוב והוא מגולח זקן. איש לא פגע בו כשישב, אך לשולחן, שלידו היה רגיל ללמוד, לא ניגש איש.

אותי רדף ר׳ נחום במיוחד. בניגוד לרובם של תלמידיו לא גידלתי פאות. לא אומר, שרוח מרדנית ואפיקורסית היתה בי, הסיבה היתה פשוטה לגמרי. כאמור, לפני הצהרים למדתי בבית הספר הממלכתי ע"ש קרשבסקי. ברור, שר׳ נחום שנא את בתי הספר, אבל קיים היה חינוך חובה. אמנם, חלק מתלמידי ר׳ נחום, בני בתים חרדיים מאד, נמנעו מללכת לבתי הספר בתירוצים שונים, שהוריהם המציאו. לא הייתי בין אלה. בבית הספר ע"ש קרשבסקי למדו ילדים יהודיים בלבד, המנהל היה יהודי, אך המורים, כמעט כולם, היו נוצרים ואלה

הציקו במיוחד לתלמידים, שגידלו פאות. מחנך כיתתי היה אחד בשם יוזף מזורקביץ, שהכה בסרגל על קצות האצבעות. המורה שקודזינסקי מצא כל מיני הזדמנויות לתפוס את התלמיד בפאותיו ולהרימו גבוה־גבוה עד שהתלמיד היה תלוי באויר... ומה הפלא, שלא גידלתי פאות?

מתקופת לימודי בבית הספר הזה זכורני –

במסגרת פעולות בית הספר היו גם ביקורים בטמפל, בימי החגים הלאומיים־הפולניים. כשבאתי לשם הפעם הראשונה הוקסמתי מהיופי הצבעוני של הוויטראזים בחלונות, מהעיטורים על הכתלים. חיפשתי את הסדק בתקרה – ולא מצאתי. בית תפילה כזה ראיתי לראשונה ופתאום לא פחדתי, שהבניין יתמוטט. לא ידעתי איך להתנהג והסירותי את הכובע מהראש. והנה עלה על הבימה המטיף, הרב ד״ר טהון. אמרו – הוא רב פה. רב כזה, במדים כאלה ובמגבעת כזאת – שחורה וגבוהה, לא ראיתי מעולם. הוא פתח בדרשה, דיבר פולנית (פעם ראשונה שמעתי אז רב מדבר פולנית) והסביר לנו את חובת הנאמנות שלנו לפולין, ההולכת ונבנית אחר שנות שיעבוד ארוכות, נבנית לקראת שיוויון הזכויות והחובות של כל אזרחיה. הוא הדגיש, שעם כל האהבה שלנו לפולין, אל לנו לשכוח, שאנו יהודים, עם עתיק, שנתן לעולם את האוצר הגדול של התנ״ך ואת ענקי הרוח, היוצרים למען כל האנושות...

היינו גם מבקרים במוזיאונים. נחרת בלבי ביקור אחד במוזיאון הלאומי בקרקוב. אז ראיתי הפעם הראשונה את תמונתו של מאוריצי גוטליב – אהאסוור. קראתי לפני־כן סיפורים על היהודי הנודד הנצחי, ראיתי את תמונתו של שמואל הירשנברג, המציגה את היהודי הנצחי כזקן, הנמלט חצי עירום בין הצלבים, ועוד תמונות של הנודד הזקן, כשעל גבו התרמיל ובידו מקל – אך הנה לפני אדם צעיר, שפניו

עטורי זקנקן ועל ראשו זר־כתר משובץ אבנים טובות – נסיך יהודי... עמדתי מוקסם לפני התמונה והרהרתי: אילו היה לי כסף, הייתי נותן הכל תמורת התמונה. תלמידי הכיתה היו כבר באולם אחר של התצוגות ואני ניצבתי ליד תמונתו של גוטליב.

באותם הימים ואני בן שלוש עשרה ולאחר סיום הכיתה השביעית, האחרונה, בבית הספר של קרשבסקי. בחופשת הקייץ היינו, כל בני המשפחה, בכפר הנופש מאליובה, ליד העיירה יורדנוב בקרפטים. ימי החופש תמו ואנו ברכבת, בדרך חזרה הביתה. והנה סמוך לקרקוב הופיע פקח הרכבת לבדוק את כרטיסי הנסיעה. הראיתי את שלי. זה היה חצי כרטיס – כדין תלמיד. הוא דרש ממני להראות לו תעודת תלמיד. תעודות כאלה לא ניתנו לתלמידים בבית ספרנו. ממש לפני התחנה הסופית בקרקוב הוא חזר אלי והורה לי ללכת עמו. בלשכה שבתחנה החל לחקור אותי. התברר לי שתפקידו האמיתי אינו דוקא לנקב כרטיסים.

הוא שאל: כמה חברים יש בקבוצת ה־פ.מ.ק. שלך?

מה זה פ.מ.ק.? שאלתי, ואני באמת לא ידעתי אז שכוונתו לארגון־הנוער הפולני הקומוניסטי.

אל תיתמם... אנו עוקבים היטב אחריך ומזמן... באיזו פעולה השתתפת באחד במאי האחרון?

– הייתי בבית הספר, כרגיל... אבל מדוע אתה שואל דוקא על יום אחד במאי?

– מה אתה רוצה לעשות כשתגדל?

– אינני יודע עוד... אולי להמשיך ללמוד...

– מה ללמוד? חייטות? שענות? להיות מעורב ופעיל בתוך הפרולטריון?

– רוצה ללמוד בגימנסיה...

– בגימנסיה? כדי להיות עורך דין ולהגן על הקומוניסטים, הבולשביקים?...

בסוף שיחרר אותי, אך את עיניו הבורקות, המאדימות ומזרות איבה זוכר אני עוד היום.

ור' נחום?

למזלי הוא לא היה בא בחודש מאי לאותו השוק הגדול, שנקרא "סקאלקה" והתקיים מדי שנה בקרבת הכנסיה של סטניסלב – ושם מאות דוכנים עם צעצועים צבעוניים – שבעים צבעים, פנסים צבעוניים, בובות בבגדים עממיים ועוגות ועוגיות צבעוניות – עולם קסום. הוא לא מצא אותי בשבתות אחרי הצהריים מסתכל במשחק כדורגל, בעמדי ליד חור בגדר הקרשים, שמסביב למגרש מכבי. גם לא ראה אותי בפארק יורדן, שבעיבורה של העיר ולא ראה אותי הולך עם חיוך על פנים באותו ערב של מוצאי שבת, היום הארוך בשנה, לקראת ליל הפלאים בסמוך לוואוול ונהר הוויסלה, באשר הושטו מאות זרים, נושאי פנסים דולקים, על פני המים וזיקוקין די־נור במאות צבעים הופרחו לשחור השמים, התנפצו, התרשפו, התפזרו – – –

וזאת לזכר ואנדה, בתו של המלך קראק, בה התאהב הנסיך הגרמני רידיגר, אך היא דחתה אותו. רידיגר פלש אז לפולין בראש צבאותיו. והיא – שלא ליפול לידיו – קפצה למי הוויסלה והתאבדה.

כן, ר' נחום לא היה יוצא מחוץ לרובע היהודי של העיר. יום אחד, כשבאנו ל"חדר" שלו אחרי הצהרים והנה – המנורה, הטיח, קרשי התקרה – הכל על פני השולחן והרצפה. זו הפעם היחידה, שהתלמידים היו מוכנים להסכים לדברי ר' נחום, שהיה רגיל לומר: נסים, הכל נסים...

כך היה אומר בספרו סיפורי חסידים, שאותם היה תמיד מסיים במשפט: ואתם, שקצים, משחקים בכדורגל... זה עולמכם...

פעם העזתי ואמרתי: אבא שלי לא יכול להבין מה הרע בכדורגל... לעזות כזאת של שאלה הוא לא ציפה. אחר שעה קלה השיב: אמור לאבא שלך, שאחד מגדולי ישראל אמר על כגון זה: אם מחוגי שעון מראים זמן בלתי נכון, לא המחוגים אשמים. כנראה, המנגנון בפנים מקולקל...

לפעמים, בשבתות לפני הצהרים היה ר' נחום מבקר בביתנו. הוא אהב כוסית י"ש עם עוגה וגם שיחת ויכוח קל עם אבא. אחרי שעזבתי את החדר שלו, הפסיק את הביקורים האלה.

לאחר שגמרתי שבע כיתות בביה"ס של קרשבסקי, המשכתי בכיתה השמינית בביה"ס ע"ש קזימיז הגדול בקרקוב. גם שם היו כל התלמידים מילדי ישראל, המורים – כמעט כולם נוצרים והמנהל מר שלמה שפיצר – יהודי. היה זה איש זקן, נמוך, קרח ועל ראשו תמיד מגבעת־אבטיח. בעיני התלמידים היה הוא אחד מגדולי המלומדים בחכמת ישראל בפולין. הן פירסם ספרים בתולדות היהודים, מונוגרפיות על גדולי ישראל – הכל בשפה פולנית, לפולנית גם תרגם את סידור התפילה. אותנו לימד ספרות פולנית. יום אחד שאל בכיתה, אם מישהו מהתלמידים, המתגוררים קרוב, יכול להביא לו עתון ישן. אחד התלמידים הלך והביא עתון ביידיש. המנהל שפיצר ביקש שוב: אולי יכול מישהו להביא עתון פולני...

כשהובא העתון המבוקש, ארז בו מר שפיצר ספר וביקש את התלמידים להעביר את הספר למישהו פולני־נוצרי.

רגש הכבוד והגאווה היהודית היה בי מילדותי. סיפורי "מלמדי" על העם שנבחר על ידי בורא עולם והקריאה היום־יומית בעתון הציוני־

הפולני "נובי דזנניק", שהופיע בקרקוב, וביומונים היידים כ"הײנט" ו"מומענט", שהגיעו מוורשה, פיתחו את הרגשות האלה – והנה מר שפיצר, מנהל בית ספר ליהודים, מתבייש ביידיש...

הרגשתי עלבון צורב. הוא מתבייש ומפחד פן יחשוד בו גוי, שלביתו בא עתון בז׳רגון... ואולי צדק ר׳ נחום? ואולי היהודי הקטן, הצנום, השחרחר הזה רואה את הגדולה ביהדות וגאה בה, שעה שאנשים כשפיצר מתביישים ביהדותם ומתלבטים בפני הגויים... אולי השפיצרים במעשיהם, שהם בלי ספק בלתי מכוונים, מוליכים לשמד...

היינו אז שלישיה של חברים קרובים – ואגשאל, שידע כבר אז לדבר עברית שוטפת, דולק ליבסקינד, לימים ממנהיגי הנוער הציוני בעיר ובימי המלחמה – מראשי תנועת ההתנגדות היהודית ואני. כשחזרנו יחד אותו יום מבית הספר, רתח ליבסקינד, אף שבעצמו לא ידע לדבר יידיש. בכל להב לבו שפך אש וגפרית על שפיצר, המתבייש בז׳רגון, אך ואגשאל אמר בשקט:

כנראה, שכך מכתיב לו האינטרס שלו ואין להאשימו... אין לבקש אידיאליסטים, אין כאלה...

...נפגעתי, אך לא ידעתי מה לענות לו על אתר. ברם דבריו הציקו לי. לאחר ימים אחדים של מחשבה והיזכרות, בשובנו מבית הספר היתה כבר תשובה בפי:

אמרת – אין אידיאליסטים... אולי לא פגשת, אבל אספר לך על אנשים אחדים, לא רחוקים, לא מהספרות, אלא מה ששמעתי מפי בני אדם מהימנים, מעדי ראיה...

מפי דודי שמעתי על יעקב קענער, שהיה מדריך ב"יונגד", ארגון נוער בקרקוב. דודי היה חבר בארגון זה. הם היו מתכנסים בחדר שכור. יום אחד נכנס בעל הבית לחדר. היה זה יום קור נורא. בעל

הבית הוציא נייר מכיסו ואמר לקענער: יש לי פסק דין מבית המשפט. לא שילמתם שכר דירה בעד שלושה חדשים – עליכם לפנות את החדר. פחד נפל על כולם. לא היה במה לשלם ולא היה לאן ללכת. פתאום קם קענער, ששלושה ימים בשבוע היה עובד בדפוס ושלושה ימים היה מקדיש להקמת ארגוני "יוגנד" בעיירות הסביבה. הוא לבש את מעילו ויצא. אחר כשעה חזר ללא מעיל וכולו רועד מקור. הוא אמר: נשארים...

התברר, שמכר את מעילו בשוק החפצים הישנים "הטנדטה" ושילם לבעל הבית את החוב...

ועוד מקרה – יוסף פישר, בעל בית הדפוס העברי בקרקוב היה גם חזן בטמפל. המתפללים שם היו עשירי העיר – רופאים, עורכי דין, מהנדסים, תעשיינים, סוחרים גדולים. באירועים כמו חתונות או טקסי אשכבה של מת היה פישר זוכה בתשורות גדולות ואותן היה משקיע בבית הדפוס שלו, כדי לפאר אותו ולהעלותו לרמה מודרנית ביותר ויפה ביותר. הוא היה מדפיס בהקפה, באשראי ספרים ועתונים עבריים, ביודעו מראש, שחלק גדול מהכסף לא יוחזר לו...

השנים הקשיבו, שתקו עד שוואגשאל פלט: משוגעים...

זכרונות ומורים מבית הספר התיכון

פתאום, באחת השבתות, בא ר' נחום אלינו. זוכר אני את השיחה של אותה השבת, בה התבררה סיבת ביקורו.

– שמעתי, ר' לייבוש, פנה לאבי, שהכנסת את מאיר ל"תחכמוני" של המזרחי...

– כן, אמר אבי.

– זה רע, זה רע מאוד... גם אותך לכדו ברשתם...

– מה משמע?

– הם גרועים מהציונים. הללו אינם מעמידים פנים. סתם אפיקורסים... יהודים יודעים להתרחק מהם, אבל המזרחי – כביכול דתיים, אך כוונתם ללכוד נפשות ולהדיחן מתורת ישראל...

– מדוע להדיח? יש רבים, שלמדו בבתי הספר – והם יהודים שומרי מצוות...

– תשווה את מספר אלה שהתרחקו לאלה שנותרו נאמנים... ואף אלה שנותרו נאמנים – לאן ילכו בניהם או בני בניהם?

הלא זה ברור – המשיך ר' נחום – היהודים היום אינם יושבים ברחובות מיוחדים. גרים ברחובות משותפים להם ולגוים ואין לנו שיור רק התורה הזאת, רק המצוות, שנשמור עליהן, הן הנותנות לנו קיום... בלעדיהן לא נתקיים ובתי הספר שלהם הם דרך לשמד, חס וחלילה... ומה, ר' לייבוש, גם אתה רוצה, שבנך יהיה דוקטור?

– ומה רע בזה? ואני מאמין שהוא ישאר יהודי שומר מצוות...

– דוקטורים, פרופסורים... מפי הרבי שלי שמעתי לפני זמן לא רב, שחרד הוא מאוד מהסכנה... שהקנאה היא היצר הרע, הגדול ביותר שבאדם... בגללה רצח קין את הבל, ואנחנו חיים בתוך הגוים, ואנחנו הדוקטורים ואנחנו הפרופסורים, ורבים אצלנו עשירים, בעלי עסקים גדולים ובהם עובדים גוים לאלפים ולרבבות, והגויים, שרבים מהם דלים, אביונים, משרתים, רואים, שהיהודים מושלים בהם... וגדולה שנאתם לכל היהודים... ושירחם השם...

ר' נחום נשאר נאמן לעצמו ולאמיתו עד הסוף. ראיתי אותו בימי מלחמת העולם השניה בגטו של קרקוב. הגרמנים היו תופסים יהודים ברחובות ומכים אותם באכזריות במיוחד התעללו ביהודים מזוקנים. רבים גילחו אז את זקניהם. את ר' נחום ראיתי, כשמטפחת

עוטפת את פניו, כביכול בגלל כאב שיניים. מתחת למטפחת הסתיר את זקנו, שהאפיר כבר. הוא לא גילחו. סיפר, שלא פעם תפסוהו הגרמנים, הסירו את המטפחת מעל פניו, גזזו ברחוב את זקנו במספריים, הוכהו מכות מרדות, אך הוא מוסיף לגדל את הזקן. ואז גם אמר לי:

דע לך, שכל מה שהם אומרים לך לעשות, זה לרעה... עליך לעשות תמיד את ההיפך ממה שהם אומרים...

הם אומרים: לגזוז את הזקן... אבל לנו אמר השם: ופאת זקנם לא יגלחו... האם אני אפר את הצו האלוקי ואישמע להם?

בשומעי את דבריו ראיתי אותו כאחד מאחרוני הלוחמים על האמת שלו, האמת האלוקית שלו... לא מנהיג של ציבור אלא אדם פשוט, אחד מהמון המאמינים, שיש לשמור על הגחלת הקדושה, שלא תכבה, חס וחלילה... ואז גם הרהרתי: הלא אז, בימי ה"חדר", לא חייב אותו איש להקדיש את שעותיו הפנויות לבלוש אחרינו לבל נלך בדרכי הגויים, לבל נלמד מנהגיהם ונשחק במשחקיהם – והוא עשה זאת להניא אותנו מללכת בדרך המרחיקה, לדעתו, מהיהדות שלו.

את שחתנו האחרונה הזאת סיים:

תמיד אמרתי – למי אתם רוצים להדמות? להם? כן, בזמנים של שלום היה עליהם מורא מלכות... היום השלטון בידי מרצחים והכל מותר... ואני לא מתכוון לגרמנים בלבד. ראה, הפולנים, גם אם רק חלק מהם... אינני דורש שיסתירו יהודים... אני יודע שזה מסוכן... אבל שמעתי, שרבים מהם, כשהם מזהים יהודי ברחובות העיר, מסגירים אותו למות בידי הגרמנים... ואילו היה הענין הפוך... יתכן, שגם אנו לא היינו מסתירים אותם מתוך פחד, אבל – להסתובב ברחובות, ללכוד בני אדם מסתתרים ולהסגיר אותם לגרמני זאת

אומרת – למוות כדי לקבל קילו סוכר או ליטר של וודקה – זאת לא היה יהודי עושה...

ההשכלה מגיעה לקרקוב

המנהל מר שלמה־סולומון שפיצר הנ"ל היה אחרון המורים, שפעלו במגמה משכילית – להפיץ את ההשכלה האירופית בקרב ילדי ישראל בקרקוב. האחרונות שלו מעלה את זכר התפשטות האירופאיזציה בקרב הציבור היהודי בעיר, מראשית המאה ה־19. באותה תקופה היתה עוד החברה היהודית בקרקוב פרושה מהתרבות האירופית וסגורה בעולם היהודי שב"עיר היהודים" בקזימיז.

בדרכים שונות חדרה ההשכלה לעיר. הסוחרים, שנסעו בענייניהם לערי גרמניה ואוסטריה, הביאו אתם בשובם את הידיעות על השינויים באורחות חייהם של יהודי מרכז אירופה. מלבד הסחורות החלו להגיע מהמערב עתונים, במות ספרותיות וספרים בעברית ובגרמנית ואתם – רוחות חדשים מאירופה. גם חניכי אוניברסיטאות של אירופה המערבית – מורים ורופאים יהודים – שהתיישבו ופעלו בקרקוב, הדגימו אורחות חיים חדשים. אף שלטונות הרפובליקה הקרקובית (1815–1846) העניקו זכויות מיוחדות בתחום הכלכלה והמגורים ליהודים, הקרובים לתרבות האירופאית וחייבו את המועמדים לנישואים להוכיח את ידיעתם בשפה הפולנית או הגרמנית בכתב ובעל פה. מלמדי "החדרים" נרדפו. השלטונות תכננו להקים בית ספר לילדי ישראל בעיר. בשנת 1830 הוקם המוסד, אך הוא התקיים במצב של וגטאציה, עד שהנהלתו עברה לידי אהרן־אדולף לויצקי (1797–1846).

לויצקי היה יליד העיר ראדום ולמד באוניברסיטאות של וורשה ושל קרקוב. בתחילה השתדל להשיג כהונת מרצה בספרות באוניברסיטת

קרקוב; כשלא זכה בה, עיבד תכנית לימודים לבית הספר לילדי ישראל במקום וקיבל את ניהולו. הוא היה פולונופיל נלהב, פרסם חוברת, המבליטה את הקירבה בין היהודים לפולנים וחוברת על נושאים פדגוגיים. כתב גם שירים סאטיריים בפולנית וגרמנית.

מלבד המקצועות הרגילים לבתי הספר היסודיים־הממלכתיים, נלמדו בבית ספרו של לויצקי, אף כי במידות מזעיריות, מקרא, פירושים לתורה, דקדוק עברי. אם בשנת 1835/6 היה מספר הלומדים במוסד הזה 78 תלמידים ותלמידות, הרי בשנת 1846/7 הגיע המספר ל־291. חלק מבוגרי בית הספר הזה המשיכו בלימודיהם. בשנת 1851/2 למדו 40 נערים יהודיים בגימנסיות של קרקוב ו־14 בבית הספר הריאלי. בשנת 1873 למדו 105 יהודים בגימנסיות ו־69 בבית הספר הריאלי־טכני. 17 – למדו בסמינר למורות. בשנת 1869 הגיע אחוז היהודים בין לומדי המשפטים באוניברסיטה של קרקוב ל־13.3% ול־7.3% בין לומדי רפואה.

הרב מייזלש היה אולי ליברלי ואולי לא היה מודע לסכנה, הצפויה ליהדות האורתודוכסית מבית הספר, שפעל בעיר היהודים בקרקוב. אולי גם הבין, שעם נפילת חומות הגטו לא תיתכן מניעת מגע בין הדור הצעיר של היהודים לבין התרבות האירופית החדשה. עובדה היא, שהיה משתתף בטקסים, שנערכו בבית הספר עם סיום שנת הלימודים. לא כך הרב ר' שמעון סופר (ועל דמותו עוד יורחב הדיבור). בהגיעו לעיר (1861), היה בית הספר בידי המתבולל אדולף לויצקי. במות לויצקי (1864) הצליח ר' שמעון סופר להעביר את הנהלת בית הספר לידי המורה מרדכי וינטר, איש דתי, מזכיר הרבנות בעיר. הנאורים בקרקוב פתחו במאבק נגד המינוי הזה, בטענם שוינטר, איש מורביה, אינו מכיר את השפה הפולנית ולכן אינו מתאים לתפקיד מנהל בבית ספר בקרקוב – והם הצליחו להדיח אותו ממשרתו. אמנם, המודח

ניסה להקים בית ספר מתחרה, בעל תכנית לימודים נרחבת במקצועות היהדות, אך מוסדו לא האריך ימים.

לפני שההשכלה בקרקוב היתה לתנועה רבת היקף, היתה היא נחלת יחידים בודדים, מהם – שלא זו בלבד, שקלטו מערכי התרבות האירופית, אלא גם עשו להפצתם בין היהודים. בקרקוב התגורר ובה נפטר (1821) אחד המשכילים הראשונים והחשובים – ר' פנחס אליהו הורוביץ, שבהסתמכו על הספרות המדעית המעודכנת באירופה, כתב את "ספר הברית" – מעין אנציקלופדיה למדעים שונים כאסטרונומיה, בעיות האקלים, הרי־געש, המצאות טכניות, לחץ אויר, ברומטר, כדורים פורחים, הגאות והשפל שעל שפת הים, מעינות מים, מינרלים וכו' וכו'. ר' פינחס אליהו העריץ את ההשכלה, אך לדעתו – אין האמת נתפסת על ידי הגות ספקולטיבית, כי היא פרי ההשראה האלהית. "ספר הברית" זכה למהדורות רבות ושימש לרבים מקור מידע על חידושי המחקר האירופאי. בספרו הטיף ר' פינחס אליהו בין היתר לפרודוקטיביזציה בין היהודים ולהתקרבות בין העמים.

המורה בבית הספר לילדי ישראל בקרקוב, יוליוס שנבורן (מת 1847) פירסם בשפה גרמנית ספר להוראת דת משה וספר לימוד אריתמטיקה לסוחרים ולמורים.

מזכיר ועד הקהילה בקרקוב ד"ר מאוריצי קשפיצקי (מרדכי היילפרין), עורך־דין ועיתונאי לוחם על זכויות היהודים, פירסם בשפה פולנית ספר להוראת דת משה (מת 1883).

בתחילת שנות העשרים של המאה ה־19 התישב בקרקוב יצחק מיזס, שהיה פעם חסיד ולימים התקרב להשכלה ולפילוסופיה, אך

נשאר כל ימיו יהודי מסורתי. על אף היותו סוחר אמיד, היה שקוע בבעיות תרבות, הגות וספרות. בספרו "צפנת פענח", הכתוב בגרמנית, הסביר נושאים בקבלה, בספרו האחר גם הוא כתוב בגרמנית – "מוסף להערכת המבוכה ביהדות", רצה להוכיח, שיסודה של היהדות הוא האיידיימוניזם – ז"א – הדרך לחיי אושר של האדם עלי אדמות.

מחקר אחר הקדיש מיזס ליחס שבין שפינוזה לקריטיציזם.

בשפה גרמנית פירסם סיפור בשם "דר עילאו" (העילוי) מחיי היהודים בגליציה. הסיפור בא לתאר גורל צעיר יהודי, שהתעתד להיות רב, אך התקרב להשכלה. הדבר גרם לסכסוכים משפחתיים, ברם הכל נגמר בכי טוב והצעיר המשכיל יצא מנצח. למרות פשטנותו תורגם הסיפור לעברית ולהונגרית.

יצחק מיזס נכשל במסחר. הוא היה למורה בבית הספר. כשהוקם היכל הנאורים (הטמפל) בקרקוב (1861) נתמנה מיזס לראשון המטיפים בו. גם בכהונה זו לא מצא את פרנסתו ואז קיבל משרת מטיף בעיר טהורן. בקרקוב היה ביתו למקום מפגש למשכילים ולאנשי תורה, שנטו גם קצת להשכלה. לבית זה היו באים המנהל אדולף לויצקי, הרופא ד"ר אליעזר סיני זיגמונד קירשנבוים, בנו יחידו של שי"ה, דוד רפפורט, אשר גר בקרקוב, מנהל בית החולים היהודי, הד"ר הנריק רוזנצווייג, המורה יוליוס שנבורן, אברהם גומפלוביץ, המשכיל הלוחם, משכילים כד"ר הורוביץ, ד"ר שנגוט, יחיאל מנדלסון, אהרן יודקביץ, אברהם וייצנפלד. באו לשם גם אנשי היהדות המורשתית כגיסיו של הרב ר' דב־בר מייזליש ר' ישראל אהרן בורנשטיין ור' יצחק הלברשטם מח"ס "שיח יצחק", הדיין ואח"כ הראב"ד ר' אברהם ינובר (1805–1876) מח"ס "צלותא דאברהם", ו"ברכת אברהם".

מלבד הנזכרים לעיל פעלו בעיר עוד משכילים.

מנחם מנדל (עמנואל) זילברשטיין היה מורה בבית הספר לבנות יהודיות של הגב׳ שרצקה בקרקוב. בשנת 1830 עיבד זילברשטיין תכנית מקפת ללימודים בבית ספר לילדי ישראל, אך זו נדחתה על ידי השלטונות, בהיותה מרוכזת יותר מדי (לדעת המעריך הגוי) בלימודי היהדות. זילברשטיין עמד בקשר מכתבים עם משכילי גליציה וכתב גם מחזה אלגורי ״צדק ורשע״, שהינו, אולי, המחזה העברי הראשון, שנכתב על אדמת פולין.

דמויות המחזה ״צדק ורשע״ הן אלגוריות. היצירה מספרת מעשה ברשע, שהרג את חסד וחטף מהאלמנה צדקה את ילדה, כדי ללמד אותו שוד וגזל. לשוא תתחנן ותקונן האם, שיחזירו לה את ילדה. ארמונו של הרשע מלא שימחה, הוללות ושכרות. לרשע יש קרובים אדירים – אחיו הוא און, אחותם היא ערפה ומאהבה – כזב. אמנם, אסון מכוון את חיציו אל הרשעים, אך תמיד מחטיא את המטרה. אכן, לצדקה יש עוד ילדים רבים – בטחון, יקרת רוח, חמלה, רחמים, נדיבות לב, בושת פנים, ענוה, חריצות, שנאת־בצע, ברם מה יעשו כל אלה, כאחיה של צדקה – אורך רוח – מסביר שיש וגם צדיק יחטא וקיימת תקוה, שגם רשע יחזור בתשובה ולכן חייבים לסלוח. והנה, בהתפרצות רשעתו הורג הרשע את אורך רוח ואז מופיעים השופטים. הרשע נתפס ונדון ומות, את רכושו מוסרים השופטים לצדקה ומחזירים לה את ילדה המשוחרר.

המורה בבית הספר לילדי ישראל אהרן שמואל וינסברג (יליד קרקוב, 1796) חיבר שירים עבריים לעת מצוא. שלמה יעקובסון, איש קרקוב, פירסם ספר שירים ״שירי שלמה״. בן עיר זו, משה מרגליות, הוציא ספר שירים ״מנחת ביכורים״. במות הרב ר׳ אלכסנדר לנדא

זמן קצר אחרי מות אביו ר' שאול לנדא, מצא נכדו של ר' אלכסנדר – ר' יחיאל לנדא דרך להספיד את סבו ואת אבי סבו לא בצורה המקובלת – דרשת הספד רבנית – אלא בהוצאת ספר "משנה שברון" – שירי קינה בשלושים ושלושה בתים, שכל אחד מהם מורכב משש שורות.

שירים, רשימות, מאמרי מליצות פרסם בעתונות העברית ר' פיבל גולדשטוף (1820–1878), יליד קרקוב ונכדו מצד האם של הרב ר' ברוך פרנקל מח"ס "ברוך טעם" מלייפניק. את פרסומיו האסופים היה מוציא בספרונים. כתב ספר "מגילת דמשק" על הפרעות של שנת 1840 ביהודי דמשק בקשר לעלילת הדם. בספרו "קורות העולם" (שני כרכים) נתפסת ההיסטוריה של האנושות, כשהיא אך ורק מלחמות בין עמים; בספר זה התכוון גולדשטוף להעלות דמויות מפורסמות בתולדות העמים ולהבליט את השגחת הבורא, בהראותו שעמים גדולים בעולם אבדו, בעוד עם ישראל קיים. אף שבראש הספר הדפיס הסמכות מאת דייני הביד"צ של קרקוב, עורר הספר סערה בין החרדים בעיר.

הרציונאליזם החל לחדור גם לחוגי המשכילים המסורתיים האלה והוא בולט בספרו של יעקב גזנג (1798–1886), איש קרקוב, שניסה בספרו, "דברי חכמים וחידותם" להסביר את אגדות התלמוד כאלגוריות.

לסוג זה של משכילים דתיים שייכים ההיסטוריונים – ר' חיים נתן דמביצר (1820–1892), מתתיהו צינץ (נפטר 1882), דב פרידברג, פייבל וטשטיין ומנחם מנדל קרנגל – שכולם חקרו את תולדות היהודים בקרקוב. כאחיו ר' משה יעקב דמביצר (1819–1869) היה גם ר' חיים נתן דיין וראש בי"ד בקרקוב, כאחיו זה, שחיבר את הספר "מימי הדעת" – חידושים בהלכה ואגדה, דרושים והספדים – חיבר גם ר'

חיים נתן ספרים רבניים, אך ר׳ חיים נתן היה גם מגדולי ההיסטוריונים של יהדות פולין. הוא עמד בקשרי מכתבים עם חוקרים כפרופ׳ צבי גרץ, ל. צונץ, קאופמן ואחרים וספרו ״כלילת יופי״ על רבני המדינה והקשרים המשפחתיים והגיניאלוגיים שבניהם הנו מספרי היסוד בתחומו. לפרסום הספר ״כלילת יופי״ קדם פולמוס מדעי־משפחתי. חתן אחותו של ר׳ חיים נתן – שיינדל שטרנברג – היה מתתיהו צינץ, בנו של ר׳ אלימלך איזנטל־חסיד. ר׳ אלימלך זה, בנו של האדמו״ר ר׳ פינחס מגנישוב, היה אחד הקנאים הנלהבים ביותר שבעיר. עם קבוצת חבריו היה הוא מחזר בבתי המדרש שבקרקוב, בודק את ספרי הקודש וגוזר מהם את המלים, המודפסות באותיות לטיניות, לבל ילמדו בחורי בית המדרש קריאה וכתיבה בלשון זרה, היות שלימוד זה עלול לקרבם לעיון בספרות הגויים. ואוי לו לבחור, שנמצא אצלו ספר בלשון זרה... והנה בנו של ר׳ אלימלך חסיד התקרב למשכילי העיר, קיבל מהם ספרים לקריאה ועיון. במיוחד עזר לו בכך והדריך אותו המטיף בהיכל הנאורים (הטמפל) הד״ר שמעון דנקוביץ. מתתיהו צינץ החל לפרסם רשימות ומאמרים בעתונות העברית וכחלוף זמן הוציא את ספרו ״עיר הצדק״ – לתולדות רבני קרקוב וגדולי התורה שבה. זו היתה עבודה ראשונה בנושא זה ומחברה הצליח לאסוף מידע רב בכרונולוגיה של רבני עירו. מטר ביקורות קיבל את פני הספר. הן פורסמו ב״המגיד״, ב״יידישס ליטרטורבלט״ ב״המזכיר״, ב״ארכיב איזראאליט״ – רובן שליליות, אך את הביקורת החריפה והקטלנית ביותר על הספר פרסם אחי חותנתו של המחבר – יואל דמביצר. ביקורת זו, המבליטה את האי־דיוקים והסילופים שבספר, פורסמה ב״השחר״ ויצאה אח״כ בחוברת בשם ״מפלת עיר הצדק״. יש אומרים, שהמחבר האמיתי של הביקורת הזאת היה ר׳ חיים נתן

דמביצר, שאסף במשך שנים רבות חומר עצום בנושא רבני קרקוב והנה – מישהו נכנס לרשותו. תשובה קלושה לביקורת זו פרסם המשכיל הקרקובי יהודה ליב ריטרמן כ"מענה למפלת עיר הצדק" ויש אומרים, שמחברה האמיתי היה מתתיהו צינץ. כל הויכוחים האלה אינם ממעיטים מחשיבותם של "עיר הצדק" בשל ראשוניותו ושל היצירה הגדולה "כלילת יופי" לר' חיים נתן דמביצר.

ויכוח דומה ובנושא דומה התנהל כעבור דור אחד בקרקוב. היסטוריון צעיר אז דב פרידברג (1876–1961), איש קרקוב הוציא את הספר "לוחות זיכרון" – אוסף כתובות שעל גבי המצבות בבית הקברות היהודי בקרקוב בצירוף הערות־הארות. לא עבר זמן רב ותלמידו של ר' חיים נתן דמביצר – פ.ה. וטשטיין (1858–1924), גם הוא היסטוריון של יהודי קרקוב, פרסם ביקורת קטלנית על ספרו של פרידברג בשם "שברי לוחות"...

היתה לי הזדמנות להיפגש פעם עם פ.ה. וטשטיין.

ברחוב שפיטלנה, שבמרכז העיר, היו חנויות רבות לספרים משומשים. בעלי כל החנויות האלה היו יהודים למשפחות טפט, דיאמנד, זיידן ועוד. בתחילת כל שנת לימודים היו מתקהלים ברחוב זה ילדים יהודים ונוצרים למכור ספריהם מהשנה שעברה ולקנות ספרים נחוצים לקראת השנה הבאה. כשאי־אפשר היה להשיג את הספרים מידי התלמידים, היו פונים לאנטיקווריאטים. ברחוב זה היתה גם חנותו של פ.ה. וטשטיין. כשאמרתי לחברים, שאני הולך לחפש אצל וטשטיין את הדרוש לי, הזהירו אותי: לא כדאי...

ובכל זאת הלכתי. החנות היתה מלאה ספרים. ספרים על שולחנות, ספרים על כסאות. לשולחן אחד, עמוס ספרים, ישב מישהו, קרא ורשם. עמדתי בפתח. הוא לא הרים ראשו. השתעלתי. שתק. שאלתי:

אפשר לקבל גאוגרפיה של רדלינסקי?

לא השיב. שאלתי שנית. הרים את ראשו הלבן, החבוש כיפה שחורה, גדולה והתפרץ:

כלך לך מפה!...

רק כחלוף שנים אחדות נודע לי, שהאיש הוא חוקר תולדות היהודים בפולין ובעיקר של יהודי קרקוב. הוא הוציא ספרים רבים ופרסם מחקרים בבמות עבריות שונות. כל ישיבתו בחנות לא לצרכי מסחר היתה, החנות היתה ספרייתו לצרכי מחקר.

ועוד איש קרקוב, שהתמסר לביו־ביבליוגרפיה. היה זה הדיין הקרקובי ר' מנחם מנדל קרנגל (1847–1930), שהוציא את המלון הביו־ביבליוגרפיה מאת חיד"א (אזולאי) "שם הגדולים", בצרפו לו את שמותיהם ושמות ספריהם של גדולי התורה, בני קרקוב. כאישיות רבנית פרסם מ.מ. קרנגל ספרי פירושים לתורה, לשיר השירים ועוד.

בחקר גיניאלוגיה של רבנים עסק גם איש קרקוב ר' שמואל זיינבל כהנא ב"ר משה שמחה, שהוציא בתחום זה את ספרו "ענף עץ אבות". הוא נפטר כאדם צעיר בתרפ"ד. בנושא זה פרסם את מחקריו גם בנו של רב העיר, ר' חיים ליבוש הורוביץ – ר' צבי הורביץ (עליו עוד ברשימת הרבנים, בני קרקוב).

פרופ' מאיר בלבן

בהזכירי את שמותיהם של חוקרי תולדות היהודים בקרקוב אעלה את זכרו של מורי ורבי באוניברסיטה ובמכון לחכמת ישראל בוורשה, את היקר באדם פרופ' מאיר בלבן (1877–1942). הוא היה אמנם יליד לבוב, אך בספריו המונומנטאליים "תולדות היהודים בקרקוב ובקזימיז" (שני כרכים ענקיים), "מדריך בעתיקות קרקוב היהודית" ו"תולדות היהודים בגליציה וברפובליקה הקרקובית" הציב מצבה מפוארת ליהודי העיר קרקוב. היה הראשון שטיפל בנושא הנ"ל

באורח היסטוריון מודרני. לא תולדות הרבנים וקשריהם הגנאלוגיים בלבד אלא מאבקיהם של יהודי קרקוב על זכות המגורים והעבודה, אירגונם הקהילתי, מלחמותיהם הפנימיות על השלטון בקהילה, יצירתם התרבותית לכל גילוייה, והכול – תוך שימוש במסמכי ארכיונים, בתיכתובת הקהילה והעירייה, ולא בחמרים מודפסים בלבד.

איש נמוך קומה היה, עגלגל, סמוק פנים, בעל עינים טובות, מחייכות וזקן, שהיה בימי לבן כשלג, ולראשו הגדול של הפרופסור כובע שחור, רחב תיתורת. כל חייו היו קודש לחקר תולדות היהודים בפולין. בדומה לספריו על יהודי קרקוב פירסם את ספריו על תולדות יהודי לבוב, לובלין, ספר נפלא על התנועה הפרנקיסטית, מונוגרפיות על דמויות מההשכלה היהודית, עיונים באמנות היהודית בעבר ושלושה כרכים על תולדות עם ישראל וספרותו.

הוא לא היה איש הסינתזות ההיסטוריות הגדולות, שהן בדרך כלל פרי ספקולציות כשמחברן בונה על יסוד עובדות אחדות תיזה ואחר־כך, לעתים, נותן פירוש רצוי לו לעובדות, שאינן נכנסות למסגרתה או מתעלם מהן בכלל. הוא התרחק מהפשטות מרחפות באויר והעלה את עובדות החיים, עובדות אמת, מתבוססות על מיסמכים, שאין להכחישן. כל זה העיד על אופיו – אהבת החיים, חדוות החיים לכל גילוייהם. הדבר התבטא גם בצורת הרצאותיו – מסירת אפיזודות, לפעמים אנקדוטות. לפעמים עניינים מאחורי הקלעים, ואז היה מוסיף: על כך לא כותבים בספרי מדע ההיסטוריה, אך זו היתה המציאות לפעמים זה שקבע.

בניגוד לחוקרי תולדות היהודים מהמערב, בלבן לא תיאר בשלילה את חיי היהודים בפרישותם שבגיטו וטען – שיותר ממה שהגויים רצו לסגור את היהודים בגיטאות, רצו היהודים עצמם לחיות קרובים

זה לזה, לחיות לפי מנהגיהם, לפי אורחות חייהם. וזה היה אפשרי רק במגורים במרוכז. אמנם, מטעמי צפיפות במקום המגורים הסגור נאבקו על הרחבת הגיטו, מסיבות כלכליות נלחמו על זכויות עבודה בשביל הגויים וחופש מיסחר איתם, אך לא כדי להיות מפוזרים ביניהם.

בתי דפוס בקרקוב – גורמים להפצת ההשכלה בקרקוב

יוזכרו כאן בתי הדפוס העבריים, שפעלו בקרקוב וסייעו בהפצת ההשכלה בעיר במאה ה־19. בשנת 1803 פתח נפתלי הירש שפירא כ"ץ בית דפוס עברי בקרקוב בו פורסמו – ליד ספרי קודש כספרי המקרא עם פירושים ותרגום ליידיש וספרי רבנות כ"שלמי נזיר" ו"משפט שלום" מאת הדיין בעיר ר' שלום שכנא כ"ץ – גם הספר "ראשית לימודים" בחכמת הטבע, מספרי־היסוד בימי ההשכלה, מאת המשכיל הידוע ברוך לינדא, ויצירות מראשוני המחזאים העבריים – "מלוכת שאול" ליוסף מטרופלוביץ ו"צדק ורשע" למנחם מנדל זילברשטיין (תקפ"ב).

בשנת 1863 הקים בקרקוב הגוי קרל בודוויזר בית דפוס עברי והדפיס בגרמנית עם תוספות עבריות את ספרו של יצחק מיזס "צפנת פענח" על הקבלה, את הספר "נחלת יהודה" מאת ש.י. רפפורט (הובא לדפוס על ידי בנו תושב קרקוב דוד רפפורט) – ביקורת על דרך החסידות ודעותיה ועל האורשריפט של אברהם גיגר, ספר שירים עבריים "מנחת ביכורים" מאת משה מרגלית ועוד.

בשנת 1879 הקים יוסף פישר בשותפות עם וויינדלינג בית דפוס עברי, לאחר שוויינדלינג פרש מהשותפות עם פישר, בא כשותף, לבית הדפוס הזה – דויטשר. בסוף נותר פישר הבעלים היחיד של בית הדפוס והפכו לאחד המפוארים בסוגו באירופה. עד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה פעלו בקרקוב בתי דפוס עבריים של דויטשר, לנקוביץ, זילביגר ועוד.

ועוד גורם להפצת ההשכלה בציבור היהודי בקרקוב – החנויות למכירת ספרים ולהשאלתם. עוד בשנת 1839 הקים הסוחר העשיר, לוחם ההשכלה, אברהם גומפלוביץ, ספריה בתוך הרובע היהודי של קרקוב. לימים הועברה הספריה הזו למרכז העיר, בשמשה את הציבור הכללי בה. עד פרוץ מלחמת העולם השניה פעלה ברובע קזימיז חנות הספרים הגדולה, שנוסדה בשנת 1866 על ידי אהרן פאוסט והתפרסמה בין הקוראים, בהוצאת קטלוגים של ספרים. בתקופה מאוחרת יותר פעלו עוד חנויות של ספרים, שהיו שייכים לעזריאל הרצוג, לבורנשטיין, לגמיינר ועוד. מלבד האנטיקברייטים לספרים, שהיו שייכים ליהודים ופעלו ברחוב שפיטלנה, קיימת היתה במרכז העיר החנות והוצאת הספרים הפולניים של יעקב מנדל הימלבלאו, שהוקמה במחצית המאה ה־19. גם הימלבלאו ישב בחנותו האפלה ולא אהב למכור ספרים. כל היום היה שקוע בקריאה. מפאריס, מווינה, מברלין ולונדון היו פונים אליו להשגת מידע על דברי דפוס ישנים והערכת חשיבותם. הספריה הגדולה והעשירה ביותר, שפעלה בעיר "עזרא", היתה ממוקמת בבית הקהילה ובה אוספים של כרכי עתונות גרמנית־יהודית וספרות עברית מהמאה ה־19 וה־20. קדמה לספריה זו הספריה הציבורית העברית, שנוסדה בשנת 1876 בקרקוב על ידי יצחק מחאוף. ברור, שאוצרות של ספרים רבניים, מאות אלפי ספרים, היו בבתי המדרש הרבים שבעיר. מהספריות הפרטיות להשאלת ספרים מודרניים בשפות שונות יוזכרו כאן – הספריות של האחים פייל, האחיות שור, גב' קנפר, משפ' זיגמן – כולן פעלו ברובע היהודי של העיר. בפלוש הגרמנים לקרקוב הוחרמו חנויות הספרים וספריות היהודים. הספרים נשלחו לבתי חרושת לנייר או ששימשו להסקת תנורים.

משכילים יוצאי קרקוב

ומשהו על המשכילים מיוצאי קרקוב –

היו גם צעירים יהודים בני העיר, שעל אף נאמנותם לתורת ישראל, הביאם חלומם על לימודים למוסדות הוראה מוכרים באירופה המערבית. ר' הירש יוסף דינר (1833–1911) היה תלמידם של שני ראשי בי"ד בקרקוב – ר' משה יעקב דמביצר ור' אברהם ינובר. הוא נרדף קשות על ידי קנאי קרקוב, עבר לגרמניה, למד באוניברסיטאות של בון והיידלברג, זכה בתואר ד"ר, נתמנה למנהל סמינר לרבנים באמסטרדם, נבחר לרב בעיר זו ובהולנד הצפונית. הוא נשאר כל ימיו יהודי חרד ופרסם ספרים בגרמנית על התוספתא, הוציא 5 ספרים – הגהות לתלמוד וכתב גם הערות ל"משנה תורה" של הרמב"ם.

בנו האחד של מגיד מישרים בקרקוב – ר' יהודה ליב בינציצר – ישראל מאיר פריימן (1832–1884) יצא מקרקוב ללמוד בישיבות הונגריה. למד באוניברסיטאות בגרמניה, זכה בתואר ד"ר, נתמנה לרב בפולנאה ואח"כ באוסטראה והוציא לאור הספר "והזהיר" (א–ב). הוא משך אחריו מקרקוב את בן אחיו יעקב פריימן (1866–1937), שהתחיל אח"כ ללמוד מזרחנות ופילוסופיה בברלין. מכיון שהיה גם מוסמך לרבנות, שימש יעקב פריימן בכהונה זו בערים שונות באירופה המרכזית ובסוף נבחר להיות רבה של ברלין. היה מהחוקרים המובהקים של המקרא, ההלכה וההיסטוריה של יהודי גרמניה. ההדיר ספרים רבניים שונים מימי הבינים בתוספת מבואותיו והסבריו. הבן השני של המגיד ר' יהודה ליב בינציצר – יצחק אייזיק פריימן (נפטר 1886), גם הוא עזב את קרקוב ובלייפציג הוציא לאור, בליווי הקדמתו, את הספר "הגיון הנפש העזובה" לר' אברהם ב"ר חייא הנשיא.

יוסף הוצנר (1844–1914), איש קרקוב נתמנה לרב בבלפסט ולמרצה במונטיפיורי קוליג' ברמסגיט. פרסם מחקרים רבים בעברית, גרמנית

ואנגלית, מונוגרפיה על עמנואל הרומי כססטיריקן עברי, עבודות על משוררים עברים מימי הבינים, על ההומור והאירוניה בתנ"ך וכו'.

יאן קרנגל (יליד קרקוב 1872) היה רב בזלצבורג, בבמיש ליפא, ברטיבור והתפרסם במחקריו ההיסטוריים.

צעיר קרקובי אחר, יוסף זינגר (1842–1911) היה לחזן מפורסם ולחוקר המוסיקה באירופה המרכזית. הוא פרסם בגרמנית ספר המוקדש להשוואת שירת בית הכנסת היהודי לזו של הכנסיות הנוצריות.

גם אשר־אדוארד בירנבאום (1855–1920), איש קרקוב לפי מוצאו, היה חזן בגרמניה וחוקר המוסיקה הליטורגית היהודית. פרסם בגרמנית מחקר על ראשית השירה הסינגוגלית, על חלקם של הגאונים בגיבוש התפילות והמנגינות של בתי הכנסת ועבודה לתולדות תפילת "כל נדרי".

לעומת משכילים־מתונים־מסורתיים אלה פעלו בקרקוב גם משכילים לוחמים, הנוטים להתבוללות. אמנם, קטן היה אחוז יהודי קרקוב, שנמשכו במחצית המאה ה־19 לאירופאיזציה. בשנת 1843 היה מספר היהודים ברפובליקה הקרקובית 16,746 אך רק 196 מהם זכו לקבל מעמד של אזרח בשל "נאורותם". על אף מספרם הזעום גילו הנאורים (כך קראו לעצמם) פעילות רבה. עוד בשנת 1840 הקימו אירגון לקידום האינטרסים הרוחניים והחמריים של היהודים ויסדו (1844) בית תפילה שלהם ברוח יהודי המערב. אחת המטרות המוצהרות של הארגון היתה – שחרור הציבור היהודי מרודנותם של הרבנים והחרדים, מינוי מטיף, מדריך רוחני, בלתי תלוי ברב. בשנת 1848 – שנת "אביב העמים" וימי המהפכות והתביעות לזכויות – הגיש הארגון לקידום פטיציה לשלטונות למען ביטול החוקים, הפוגעים בשיוויונם של היהודים, ולמען חיסול המסים,

המיוחדים ליהודים. (מוזריות שונות היו בקרקוב בתחום זה, לדוגמא – מלכות פולין לא היתה כבר קיימת למעלה מחמישים שנה ועם זאת שילמו יהודי קרקוב "מס מחט" שהיה פעם מיועד לאשת המלך. זאת ועוד – בסמוך לרובע היהודי עומדת עד היום הכנסיה על שם "הגוף הקדוש". כשהותקן בכנסיה שעון מצלצל והיה מודיע את השעה לציבור, נתחייבו היהודים לשלם מס על השרות, שקבלו משעון הכנסיה). כמו כן דרשו הנאורים אפשרות השתתפות מלאה בחיים הפוליטיים של הארץ. הנאורים מקרקוב פרסמו קריאה ליהודי פוזנה, שיתמכו במאבק הפולנים בשטחי פולין, הכבושים על ידי הפרוסים (הגרמנים). בבחירות לפרלמנט האוסטרי, שנערכו בקרקוב באותה שנה, היו שני מועמדים יהודים – נציג החרדים, הרב מייזלש, ונציג הנאורים – הד"ר יוסף אטינגר. הנאורים נכשלו והרב מייזלש נבחר לפרלמנט. ברם אותה שנה התקיימו גם בחירות למועצת עיריית קרקוב, בהן השתתפו היהודים בפעם הראשונה. נבחרו אז 12 יהודים לעירייה – כמעט כולם מהנאורים. בעקבות בחירות אלה הוקמה בעיריה המחלקה לענייני היהודים וזו תבעה לפרק את ועד הקהילה היהודית ולהעביר את פעולותיו למחלקה. הסיכסוך בין שתי הנציגויות של יהודי קרקוב התלקח והיה מלווה תלונות והלשנות הדדיות.

המאבק על זכות מגורים ליהודים בקרקוב

באותן השנים, במחצית המאה ה־19, התמקד מאבקם של הנאורים בהשגת זכות מגורים ליהודים ברחוב סטראדום, שהיה כעין גשר בין קזימיז היהודית למרכז העיר קרקוב. בהסתמכם על החוקה האוסטרית ממרץ 1849, שקבעה כי זכויותיו האזרחיות והפוליטיות של אדם, אשר אינו פוגע בחוקי המדינה, אינן מוגבלות בשל אמונתו הדתית, ורשאי הוא לקנות נכסי דלא ניידי, לעבור ולגור בכל מרחב

הקיסרות האוסטרית, התחילו יהודי קזימיז להעביר את מקום מגוריהם לעסקיהם לרחוב הנ"ל, אך אז פתחה המשטרה במאסרם. הדבר גרר אחריו ויכוחים סוערים במועצת העיריה, שהחליטה, בגלל פחד ההתחרות היהודית במסחר ובמלאכה, לגרש את היהודים מסטראדום. הפרשה הגיעה למשרד הפנים בוינה, הועברה לדיון הנציבות הארצית, והאחרונה אישרה את החלטת העיריה. הויכוח התנהל גם בעתונות של קרקוב ובחוברות־פולמוס, הטענות של הצד האנטישמי היו:

היהודים מבודדים את עצמם מהכלל, רואים את עצמם כעם הנבחר, יש להם אירגון משותף במאבקם, מתגעגעים לארץ אחרת, אינם אוהבים את הארץ בה הם יושבים, ולכן גם פוגעים בחובותיהם כלפי ארץ מושבם; מספר היהודים מגיע בארץ ל־10 אחוז והודות לכשרונותיהם עלולים הם להיות אדוני הארץ. מישהו טען, שהיהודים לא יהיו אף פעם אזרחים של ממש, כי דתם מונעת מהם זאת. יש להפריד מחדש בין קזימיז לקרקוב, כפי שהיה לפנים, ואז יוכלו תושבי קרקוב למנוע את בואם של זרים לעירם.

הפרשה עוררה הדים רבים בעתונות המערב, שהאשימה את הפולנים בפגיעה בליברליזם, לו הוקדשו המאבקים של שנת 1848.

אחרים טענו, שעוניים של היהודים מביא אותם להתלכדות מאחדת. התמזגותם עם הפולנים תתבצע רק כשהיהודים יקבלו שוויון זכויות. עוד אחרים טענו, שהיהודים גרו גם בעבר בעיר קרקוב וממיסיהם התרחבה והתפתחה העיר, שעה שבקזימיז לא השקיעה העיריה מהכספים האלה.

אלמוני פירסם חוברות בשם "שתים כפול שתים" ו"תשובה לתשובה" ובהן האשים את הסוחרים ובעלי המלאכה בקרקוב, שכבשו

להם זכויות־מונופולין למסחר ולמלאכה בעיר והודות לכך סוחטים את הצרכנים העניים כאוות־נפשם. הגיע הדבר עד כדי כך – כתב המחבר – שהמומרים, בעלי בתי המרזח בקלאפאז (כיכר מסחרית בעיר), החליטו לא לאפשר למומרים אחרים לפתוח בתי מרזח חדשים במקום. והכל בגלל מה? כי היהודי יסתפק בבצל וימכור בזול... וכתוצאה מכך – העיר נראית כחורבות תדמור...

ושוב שוגרו משלחות של פולנים ושל יהודים לוינה להגנה על זכויות או ביטולן למגורים ועסקים ברחוב סטראדום... פתאום (18.7.1850) פרצה דליקה בקרקוב והשמידה 171 בתים בעיר. רובעים שלמים עלו באש. יהודים מקזימיז התגיסו להצלת העיר ולכיבוי השרפה במעשה, בכלים ובכסף; אך גם המבצע הזה לא גרם לשינוי יחס הפולנים ליהודי קזימיז. בשנת 1852 אסרה העיריה שוב על היהודים לעבור לסטראדום, בהשאירה בכל זאת במקומם את המתגוררים בו. המאבק הזה נמשך עד פירסום החוקה האוסטרית החדשה (1867/8).

מאבק הנאורים ורבני העיר

בשנות השישים הרחיבו הנאורים את מאבקם בחזית שניה. היתה זו המלחמה ברב של קרקוב ר' שמעון סופר וזאת – כפי שהצהירו – לשם שיחרור הציבור היהודי מרודנותו.

הנאורים הצליחו גם להקים את בית התפילה שלהם (היכל הנאורים – הטמפל), אך, כאמור לעיל, המטיף הראשון בו (יצחק מיזס) נאלץ לעזוב את כהונתו שלא פרנסתהו. נתעוררה אז בעית משכורתו למטיף שבטמפל. אמנם, לחסל את ועד הקהילה לא הצליחה "המחלקה", אך הנאורים פתחו במאבק על הכנסת משכורתו של המטיף לתקציב הקהילה. הרב של קרקוב דאז, ר' שמעון סופר, היה בעל מרץ רב ואותו כיוון בעיקר למלחמה

בתנועת ההשכלה והרפורמה. בכך הלך בעקבות אביו המפורסם ר׳ משה, בעל ה״חתם סופר״, הרב מפרשבורג –

אבי־סבי ר׳ ליפא בוסאק התפלל אמנם בבית המדרש של המגלה עמוקות, אך לעתים קרובות היה בא ל״מנין״ שבביתו של ר׳ שמעון סופר. מפי סבי ר׳ זכריה שמעתי, ששמע מאביו ואשר סופר ב״מניינו״ של הרב –

יום אחד באה אל ר׳ משה משלחת וסיפרה, שאם היהודים יצליחו לגייס סכום של מאה אלף פלורינים, יקבלו בניהם אפשרות להתקבל לגימנסיות. ענה ר׳ משה סופר: אני אגייס מאתים אלף פלורינים ובלבד שבתי ספר אלה יהיו סגורים בפני היהודים...

ופעם אמר ר׳ משה: עם לבדד ישכון... כל עוד ״לבדד״ – אנו עם, ובגוים – אם נתקרב לעולמם של הגוים ונחיה כמוהם – לא יתחשב, נחדל להתחשב כעם...

היתה זו מדיניות של פרישות רוחנית, תרבותית מעמי אירופה מחשש של טמיעה בין הגוים. ועוד סיפר סבא:

כשנודע, שהשלטונות העניקו ליהודים זכויות בתחומי כלכלה ומקום מגורים, היתה שמחה גדולה בקרב יהודים רבים, אך הרב ר׳ משה סופר נעשה עצוב מאד. כששאלו את הרב לסיבת עצבונו, סיפר משל:

מעשה במלך שבנו חטא לפניו. גרש המלך את בנו לארץ זרה, בצרפו אליו גם קבוצה קטנה של חברים ומשרתים. ישב שם הבן עם אנשי פמליתו שנים רבות וחלם לחזור לארצו, לעירו. יום אחד הגיעה לארץ גלותו של הבן משלחת פועלים, בנאים, ועמהם חמרי בניה שונים, והאנשים החלו לבנות ארמון. שמחו אנשי פמליתו של בן המלך ורק הוא היה עצוב. כששאלו אותו על מה העצב, ענה: קוויתי כל רגע, שהנה־הנה יסלח לי אבא על חטאי ויחזירני הביתה.

עתה, כשהוא החליט להקים לי כאן ארמון, מי יודע כמה זמן הוא מתכוון להשאיר אותי בגלותי...

באווירה כזאת גדל ר׳ שמעון. סיפרו, שפעם פנה ר׳ חיים הלברשטם, הצדיק מצאנץ, אל ר׳ שמעון בשאלה – מה דעתו בעניין אגדות שונות, ההולכות ונפוצות בעם והן מציגות את הקב״ה בצורה גשמית מאד. השיב ר׳ שמעון – מוטב, שיראו את הקב״ה בצורה גשמית, מאשר ישתקעו בכל מיני פילוסופיות העלולות להרוס בהם הרגשה של מציאות האלקים...

כשהוצעה לר׳ שמעון רבנות קרקוב, לא שש לקבל אותה. עד שנכבדי החרדים בעיר הודיעו לו, שאנשי הרפורמה הולכים ומשתלטים על העיר ואם לא יבוא ״עיר הקודש תהיה לחרפת עולם ושועלים, המחבלים בכרם ה׳ צבאות, ימשלו בה לבלוע נחלת ה׳ ולא רק בעירנו פה, כי אם גם בכל הערים אשר סביבתנו ובכל מחוז גאליציען יתרבו המתפרצים האלה וח״ו יגרום קלקול לדורות עולם והקולר יהיה תלוי בצואר מעכ״ת ואשמת הרבים תהיה בראשו חלילה ואחר שאר פנה אלינו עורף״

ר׳ שמעון היה דמות מיליטנתית. את עצמו ראה מגוייס למלחמת קודש.

בבואו לקרקוב היה עוד יצחק מיזס מטיף בהיכל הנאורים. היחסים בין השנים היו דוקא די טובים ור׳ שמעון סופר השאיל למיזס כתב יד, הדן בנושא הקבלה, עליו בנה מיזס את ספרו ״צפנת פענח״. בעזוב מיזס את קרקוב בחרו ״הנאורים״ בד״ר קראוס כמטיף בטמפל וכשזה עזב את המשרה, כחלוף זמן קצר, נבחר במקומו שמעון דנקוביץ (1841–?). בבואו לקרקוב היה דנקוביץ איש צעיר, בשנות העשרים שלו, פרו־פולני נלהב, שהשתתף במרד הפולנים ובקרבות של שנת 1863. הוא היה חוקר את הפולקלור היהודי, למד בבית המדרש

לרבנים בוורשה, בקרקוב למד באוניברסיטה וזכה בתואר ד"ר. היה גם למורה לדת בגימנסיות של קרקוב, כתב ספר לתולדות ישראל בתקופת המקרא. הנאורים דרשו שמשכורתו של דנקוביץ כמטיף תבוא מתקציב הקהילה. אישור תביעה זו – משמעותו הכרה במוסד רב רפורמי בקרקוב. ר' שמעון סופר התנגד לכך נחרצות. הנאורים העבירו את הפרשה ל"מחלקה" שבעיריה. שם, בדיון על תקציב הקהילה היהודית בקרקוב, הוסיפה "המחלקה" את סעיף משכורתו של דנקוביץ. ר' שמעון סופר לא נרתע. הנאורים רתחו. אחד ממנהיגיהם בעיר – אברהם גומפלוביץ (בנו – הד"ר לודביק גומפלוביץ – (1938–1909) היה מחברו של הספר הרציני הראשון לתולדות יהודי פולין. הספר נכתב על יסוד הדיפלומות המלכותיות ומיסמכים אחרים, שהיו בקהילת קרקוב. הד"ר לודביק ג. השתדל לקבל קתדרה באוניברסיטת קרקוב, אך לא זכה בה. לימים מונה לפרופ' באוניברסיטה של גרץ באוסטריה. היה אחד מגדולי הסוציולוגים של המאה ה־19. התנצר. בנו האחד היה הד"ר מקסימיליאן ארנסט ג. (1864–1897), מחבר ספר "ראשיתה של הדת היהודית בפולין", בו הועלתה התיזה על מוצאם הכוזרי של רוב יהודי פולין, הבן השני של פרופ' לודביק ג. היה ולדיסלב גומפלוביץ, גיאוגרף ופרופ' במכללה של וורשה, מחבר ספרים בתחום הגיאוגרפיה הכלכלית וממנהיגי המפלגה הסוציאליסטית בפולין) פרסם כרוז, בו תבע לגרש את הרב, אשר בא מעולם זר, מהונגריה, ורוצה בשיטות האורתודוכסיה ההונגרית לשבור את אחדות הציבור היהודי בקרקוב. לדעת אברהם גומפלוביץ, יש לבטל את מוסד הרב ולמנות בעיר ששה דיינים ומטיף.

המאבק לא שכך. כשדנקוביץ החל לסדר קידושין, הגיש ר' שמעון סופר מחאה חריפה לנציג נציבות השלטון המרכזי בהוכיחו,

שהמחלקה שעל ידי העיריה פגעה בועד הקהילה, אשר לו בלבד הסמכות בענייני הדת. אך ה"מחלקה" בשלה – בהתאם להחלטת הפרלמנט היא, "המחלקה" קיבלה לידיה את כל ענייני הציבור היהודי וועד הקהילה הינו מיותר לגמרי. הפרשה הגיעה עד לבירה, לוינה. בינתיים קרה משהו חדש – החוקה האוסטרית משנת 1867/8 חיסלה גם את המחלקות היהודיות שעל יד העיריות וגם את ועדי הקהילות והקימה במקומם את "הקהילה הדתית היהודית".

עכשיו התגלתה אבן מחלוקת חדשה – מה תהיה שיטת הבחירות למוסד החדש, בה תלוי היה הרכב המוסד. הנאורים באוסטריה הגישו לשלטון האוסטרי הצעת שיטת בחירות קוריאליות (חלוקת הבוחרים לקוריות – מחלקות, כשלכל אחת מהן יש מספר נבחרים קבוע מראש ובלתי תלוי במספר הבוחרים). השיטה הזאת זיכתה את הנאורים (האינטליגנציה) בשלטון בקהילה היהודית של קרקוב (1870). דנקוביץ נשאר מטיף בטמפל, מונה למנהל בית הספר לילדי ישראל בעיר, אך הוטרד ונרדף על ידי החרדים עד שנאלץ לעזוב את קרקוב. (אח"כ היה לרב באחת העיירות בפרוסיה, משם עבר לבולגריה, באשר נבחר לרב ראשי ראשון, ומשם שוב לרבנות בערים שונות).

כתוצאה משיטת הבחירות הקוריאליות נבחר בקרקוב לראש הקהילה הדתית היהודית המתבולל הד"ר שמעון סמואלזון (1814–1881) – פרו־פולני נלהב, חבר הפרלמנט של גליציה, בו נלחם ביהודים, נציגי גליציה המזרחית, בעלי נטיה פרו־אוסטרית. ברור, שעמידת איש כזה בראש הקהילה היהודית בקרקוב הגבירה את הרוח הפר־פולנית בקרב האינטליגנציה היהודית בעיר. אחד הביטויים לכך היתה פרשת הד"ר מרדכי דושק (1815–1890), המטיף החדש בטמפל. היה זה אחד מגדולי החוקרים בחכמת ישראל, תלמידו של החת"ם

סופר וחבר נעוריו של ר' שמעון סופר. הד"ר דושק פרסם מחקרים על נושאי המשפט היהודי לפי התנ"ך והתלמוד, עיונים בדת ובאמונה היהודית, חיבורים על הבוטניקה של התלמוד, על יוסף בן מתתיהו. על חגי ישראל, השוואה בין מוסר התלמוד למוסר הברית החדשה וכו' וכו'. מספרים, שבשבת הראשונה אחר בואו לקרקוב ביקר אצל ר' שמעון סופר. בשיחה שאלו הרב: עכשיו באת ישר מהרכבת?

כאילו אמר: ברור, שהנך מחלל שבת בפרהסיה...

הד"ר דושק רצה לשמור על יחסים טובים עם האורתודוקסיה. יום־יום בבוקר היה הולך להתפלל ב"מניין", שהקים בטמפל ושק הטלית והתפילין תחת בית שחיו...

הפגיעה בו באה דוקא מצד המתבוללים. הוא ידע יוונית, לטינית, ערבית, איטלקית, גרמנית ועברית – אך לא ידע פולנית. אמנם, בשפתו הגרמנית יכול להסתדר כמורה לדת משה בגימסיות של קרקוב ובשפה זו גם נשא את דרשתיו בטמפל, אך בגבור התנועה הפרו־פולנית בעיר, דרשה האינטליגנציה היהודית, שנאומיו יהיו בשפה הפולנית. הד"ר דושק התחייב ללמוד את השפה, אך, כנראה, בגלל גילו הגבוה, לא יכול לעמוד בהתחייבותו ולאחר שנים של פעילות בעיר, על אף זקנתו, נאלץ לעזוב את משרתו בקרקוב.

האינטליגנציה המתבוללת כיוונה את רוח חינוך ילדי ישראל בעיר, בה היו כבר בתי ספר אחדים. חלק מתלמידיהם למדו גם אחר הצהרים ב"חדרים" קצת חומש, סיפורי נביאים ראשונים ומעט גמרא. אמנם, היו ישיבות ובבתי המדרש בקרקוב ישבו בחורים ולמדו, בערבים נתאסף הקהל הרחב לשמוע את דברי המגידים, המפרשים את פרשת השבוע ולומדים משניות ו"עין יעקב", אך כל זה לא הרגיע את ר' שמעון סופר, שצפה בדאגה למחר, מחרתיים. בעזרת

האדמו״ר מבלז – הרב ר׳ יהושע רוקח, הצליח ר׳ שמעון לארגן את האורתודוכיה מגליציה בארגון ״מחזיקי הדת״ למאבק בתנועת ההשכלה. ר׳ שמעון סופר הצליח אף להבחר לפרלמנט האוסטרי, בו אמור היה להקבע – מי יהיה השליט על יהודי גליציה ומי יכוון את חינוכו של הדור הבא. והנה ר׳ שמעון נפטר. בקרקוב נפתח מאבק על מינוי רב חדש. האורתודוכסים רצו בר׳ עקיבא קורניצר, חתנו ובן אחותו של ר׳ שמעון סופר. הנאורים, שידעו, כי ר׳ עקיבא קורניצר אינו יותר ליברלי מחותנו, התנגדו למועמדותו. חדשים ושנים נמשך המאבק – ר׳ עקיבא קורניצר נאלץ להסתפק בתפקיד ראש ביי״ד. בקהילה שלטו הנאורים ומנהיגם אברהם־אלברט מנדלסבורג (1828–1911). היה זה בנו של אחד מאנשי השרות הדתי בקרקוב ותלמיד מצטיין בבית הספר לילדי ישראל בעיר. בהתבגרו החל לעסוק במסחר ובבנקאות, התעשר מאד והיה לאחד מהנאורים. בכך פתח גם קריירה ציבורית – נבחר ליו״ר הלשכה למסחר ותעשיה בקרקוב ובמחוז, לנשיא הטמפל, לחבר מועצת העיר קרקוב, גם הקיסר האוסטרי העניק לו עיטורים שונים. והנה נודע בקרקוב, שבנו של אלברט מנדלסבורג, יו״ר הקהילה הדתית היהודית בקרקוב – הד״ר לאון מנדלסבורג – התנצר. בין יהודי העיר קמה סערה ומנדלסבורג נאלץ להתפטר מראשות הקהילה. כחלוף שנים אחדות קרה בבית מנדלסבורג, מה שקרה לפני 37 שנים בבית בארוך בפודג׳וז׳ה – קרקוב. אל אלברט מנדלסבורג הובא כומר והכניס את הגוסס לנצרות. אחר כך התנצר גם הבן השני של אלברט – הבנקאי זיגמונד מנדלסבורג ואף אלמנתו של אלברט, בת למשפחת קולישר, התנצרה.

יהודים מומרים

ולא היו המנדלסבורגים משפחת מומרים יחידה בקרקוב. הוזכרו לעיל משפחות המומרים פיינטוך־שארסקי, משפחות הפרופסורים רוזנר

הפרופסורים בלומנשטוק־הלבן, היו עוד פרופסורים באוניברסיטה של קרקוב כווילהלם קרייצנך (בנו של מומר), אלברט אדמקביץ, ולדיסלב נתנזון (אביו של הסופר הפולני וויצך נתנזון), לודביק ברונר (בנו של מומר), פרופ׳ לכימיה, משורר וסופר. מפקד המשטרה בקרקוב היה המומר מיכאל סטניסלב פלאטו. ממשפחה מכובדת קרקובית יצא המומר, הסופר, ההיסטוריון הפולני ארנסט דייכס־לונינסקי, סופר ידוע מאד בזמנו היה המספר והמחזאי, בן לאשה ממוצא יהודי, מיכאל בלוצקי. היו בקרקוב עוד עשרות רופאים ומשפטנים ממוצא יהודי וגם מומרים מפשוטי העם, שהתנצרו לשם קבלת משרות או נישואין.

ועם זאת –

לא כל כניסה לעולם התרבות הפולנית גררה אחריה התנצרות. באוניברסיטה הקרקובית לימדו היהודים הפרופסורים – יוסף אטינגר, פרופ׳ לרפואה, יוסף מיכאל רוזנבלט ויוסף ריינהולד – פרופסורים למשפטים – אך גם שם היה נומרוס קלאוסוס – מספר סגור – לא יותר משני פרופסורים יהודים למשפטים בעת ובעונה אחת.

והיו גם יהודי קרקוב, שפעלו בעיר בתחום הספרות הפולנית ונשארו יהודים. יוזכרו כאן – איגנצי זיסר (1870–1903) שתרגם לפולנית מחזות מאת איבסן, סטרינדברג ואחרים. הוא פרסם גם מאמרים על הלשון והתיאטרון היהודי וחיבר מחקר על טיפוסים יהודיים בדרמה הפולנית. שלמה (סטניסלב) לאק (1876–1909) היה אחד המבקרים המעמיקים בתקופת "פולין הצעירה" ותרגם לפולנית מיצירותיהם של קריקגרד, סטנטל, מונטין, פאטר ואחרים. סופר מקורי יהודי מקרקוב היה לאופולד קאמפף (1880–1912). מחזאי, שזכה לשם עולמי בזמנו. מחזהו "בטרם", שנושאו המאבק ברודנות של הצאר הרוסי והמהפכה של שנת 1905 ברוסיה, תורגם ללשונות

שונות ואף לסינית. הוא הוצג על הבימות הגדולות ביותר בבירות אירופה, במצרים ובסין. בפולין הוצגו מחזותיו "ניניה" ו"החסידה".

בית המדרש ה"מגלה עמוקות"

פעמים רבות הזכרתי את בית המדרש שלנו, ע"ש ה"מגלה עמוקות". כתלי הבניין היו עבים כשל מיבצר. אמרו, שבמרתפי הבניין היה מקווה, בו נהג ר' נתן נטע לטבול. מדרגות הוליכו אל הפלוש וממנו לאולם הגדול, שקירותיו היו מכוסים מדפים עם רבבות ספרים. מנורות נחושת עתיקות היו תלויות מעל לשולחנות ולספסלים הארוכים, עבי הקרשים. באמצע האולם עמדה במה גדולה וגבוהה, רבועה, לקריאה מספרי התורה והיא – מול ארון הקודש. עשרות ספרי תורה עתיקים וחדשים היו בארון וכל אחד מהם לבוש בחלוק של קטיפה צבעונית, שעליה רקום בריקמה של זהב שמו של הנדבן, על ספרי התורה תלויים היו טסים של כסף ועל אחד מהם ראיתי שני שקלים מימי בר־כוכבא. אילו ידעו שקלים אלה לספר על דרכם במשך 1,800 השנים... לא היה כיפי פרוכות הקטיפה, הברוקטים והמשי, שכיסו את פני ארון הקודש – תכלת בהירה כשמים וכחלת כהה כלילה ועליה כוכבים בזהב, אודם כשקיעה וכסף, משי זוהר בלובנו ורקמות אריות ונשרים מצידי כתרי תורה בזהב או שני לוחות הברית. על פרוכת אחת של ברוקאט – עלים באדום־סגול על רקע ורדרד־כספי. סופר, שבדרכו לרוסיה התעכב נפוליון בוורשה והזמין – באמצעות אחד מאצילי המקום – אדרת מלכות. הואיל ונותר לחייט הרבה מהאריג – והאיש לפי מוצאו קרקובאי, שהתפלל בזמנו בבית המדרש של ה"מגלה עמוקות" – מסר את היתרה להתקנת פרוכת ואותה תרם לבית המדרש שלנו. בימי סופר, שגבאי בית המדרש

הביאו את הפרוכת לפני פליכס קופרה, מנהל המוזיאון הלאומי שבקרקוב, וזה אישר, שהברוקאט הוא מראשית המאה ה־19.

המתפללים בבית המדרש הזה היו אנשים ליברליים. קיצוניות גילו הם רק בתחום אחד – בהתנגדות לכל שינוי בנוהגי התפילה ברוח החסידים. מימין לארון הקודש, ליד שולחן ארוך, ישבו זקני המתפללים, כסופי זקן, חובשי שטריימלים ולבושי קפוטות של משי שחור – אלה היו היהודים השמרנים, שהיו באים לתפילה כמעט יום־יום. משמאלו של הארון – ליד שולחן ארוך, ישבו הזקנים "המתמשכלים". הללו, כבר מגולחי פנים, חובשי צילינדרים שחורים ונוצצים במישיים או מגבעות־"אבטיח" קשות, גם הם לובשי בגדים שחורים אך קצרים, באופנת אירופה. הללו באו לתפילה רק בלילות שבת, בימי שבת ובחגים. בניהם, שהיו רופאים, עורכי דין, פקידים וכד' – רובם היו באים לתפילה רק בחגים. ליד השולחנות האחוריים ישבו בני גילים שונים, רובם צעירים מגולחי פנים, לבושים בבגדים שונים. ליד שולחן "המתמשכלים" היו משוחחים לא רק בשעת ההפסקות בתפילה. פה אהבתי לשבת בקצה השולחן, כשהתפנה המקום, ולהאזין לשיחות. ברור, שנושאי השיחות סבבו ברובם על מחלות, על סוחרים פושטי רגל ועל מצליחים במסחרם, לפעמים סיפורי אגדות מקרקוב היהודית שמלפני עשרות או אפילו מאות שנים, סיפורים על קריירות של צעירים שונים בתוך החברה הגויית ועל מומרים. פה שמעתי על וילהלם פלדמן, יוצא עיירה אחת בגליציה המזרחית. בהיותו עוד נער לבוש בגדים יהודיים שחורים, בא מתוך צמאון לתרבות אירופית אל העיר הגדולה לבוב, שם פירסם שירים בעברית ופתח בהפצת ההשכלה בקרב היהודים. לימים התיישב בעירנו קרקוב,

גר בה שנים רבות היה אחד מחשובי הפעילים בספרות הפולנית ואחת הדמויות הבולטות בחיים הציבוריים הפולניים ואף נאבק כעתונאי למען זכויות היהודים, אך בסוף, בהיותו על מיטת חוליו, הוכנס על ידי בנו ואשתו לנצרות...

בשמעו את הסיפור הזה נזכר מישהו מהזקנים במשהו דומה:

יוליאן קלצקו היה נער פלאים בווילנא. עודו ילד פירסם ספר שירים בעברית. בסוף עבר לאירופה המערבית בחפשו השכלה. בפריס נכנס לתוך חברת המהגרים הפולניים. התנצר. היה לאחד מחשובי העתונאים והסופרים באירופה. התיישב בעירנו, בקרקוב. עשרות שנים ישב כאן והיה לאחד ממנהיגי השמרניים הפולניים. לא קיים שום מגע עם היהודים וכמובן מת כגוי...

"הרופא הברלינאי" – ד"ר זיגמונד קירשבוים

כאן, על יד השולחן, שמעתי את התפרצותו של אחד המתמשכלים:

ואני אומר לכם, שהאיש הזה אינו אלא כאותו רופא ברלינאי...

מתוך סקרנות ניגשתי אחרי התפילה אל המתמשכל ושאלתי למיהותו של הרופא הברלינאי. בתשובה לכך אמר הנשאל:

אבא שלי ז"ל, כשרצה לתאר מישהו רמאי, צבוע, היה אומר: הרופא הברלינאי...

לימים, תוך איסוף חומר לתולדות יהודי קרקוב, נודע לי:

את השם ד"ר זיגמונד קירשבוים לא תמצא בספרי תולדות ישראל, תולדות הדתות או תולדות הסוציולוגיה. ומי האיש?

ראשית דרכו בחיים הציבוריים – משורר. אולי הראשון למשוררים דו־לשוניים בעברית – גרמנית. בשנת 1820 הוציא בברלין אוסף שירים בשתי הלשונות בשם – "לקט שירים ומליצות" והשירים ברוח המליצה של תקופת ההשכלה בגרמניה. הוא נולד בשנת 1798 בעיירה שיניאבה בגליציה ולמד רפואה בברלין. שם התקרב לאגודה

"לקידום התרבות והמדע של היהודים", שבין חבריה היו גדול חוקרי חוכמת ישראל לאופולד צונז, המשורר ה. היינה, הפילוסוף אדוארד גנז. אחד הוויכוחים באגודה זו התנהל סביב מאמרו של אליעזר־לזרוס בן־דוד על אמונת היהודים במשיח, העתיד לבוא. בן־דוד טען, שהאמונה במשיח, בעל דמות אי־רציונלית, שיאסוף את פזורי עמו בארצם, אינה מיסודות הדת היהודית. בקשר לדעה זו פירסם קירשבוים חוברת "הלכות ימות המשיח" "...שחיבר וליקט התורני והרבני מוה"ר אליעזר סיני בן הר"ר יהודה ליב יצ"ו. ברלין 1822". החוברת היא אחת מבשורות הציונות את ימות המשיח ראה קירשבוים כתהליך ממושך, שהתפתחותו קרובה לדרך הטבע.

"... הגאולה הטבעית כיצד תהיה? לא שיתקבצו ישראל להילחם עם אומות העולם בחרב ובחנית וברומח ובכלי מלחמה, כי לא באלה חלק יעקב, אלא הקב"ה נותן בלב מלך אומות העולם, כמו שעשה בימי כורש, שיתן לישראל מלכות ונחלה אז בארץ ישראל או בשאר ארצות... וישראל מתקבצים שם אחד אחד... והם מעמידים עליהם מלך מישראל..." המלך הזה לא יהיה אוטוקראט, הוא יפעל רק באישור מועצת שופטים. "ומתנים עמו, שלא יהיו כל מעשיו אלא על פי בית דין..." בשלבים הראשונים של הגאולה מהמצוקה הגלותית ומהצרות, העוברות על העם, יתכן להקים "מדינה יהודית בחו"ל, כמו באפריקה או בשטחי אסיה וכעת קיימת אפשרות להקים מדינה כזאת בארצות הברית". דברים אלה של קירשבוים מקבילים להצעת מרדכי מנואל נח, שקנה באותה תקופה (1820) שטחי אדמה בגרנד־איילנד ליהודים, מבקשי מקום התיישבות ופרנסה.

וכתב קירשבוים "באמריקה הצפונית, במדינה הנקראת המלכויות המחוברות (די פעראיניגטען שטאטען), גמרה המלכות, שכשיבואו

שלושים וחמישה אלפים נפשות מישראל, מותר להם לעשות מדינה ומלכות בצד מדינתם ולשבת עמהם באחוה ורעות. בוא וראה כמה נקל הדבר להעשות. צא וחשוב נפשות אלה למשפחות, תמצאם בכמו שבעת אלפים... וכשיתנדבו ישראל לתת כל איש כסף כפי כוחו, כדי להביא לשם עניים מישראל ולקחת מקנה וכלי עבודה לעשותם איכרים, השאר יבואו מאליהם... ונמצא יש מלכות לישראל בארץ נושבת..." זהו שלב מעבר במדינת המקלט שבחו"ל, עד שלאחר זמן מועט היהודים יתחזקו שם ויווצרו תנאים ואפשרויות "ממתינים עד שישראל פרץ וחזק ולוקחים ארץ ישראל בחזקה עפ"י המלך ובית דינו". זהו השלב השני בתהליך הגאולה. בשלב השלישי יבוא קיבוץ גלויות בארץ ישראל ובשלב הרביעי – ארגון המדינה בארץ ישראל וביסוסה על יסודות חוקי התורה.

באותה שנה – 1822 – פירסם קירשבוים גם את הדיסרטציה שלו, הקשורה בדעות הרמב"ם ברפואה. בקבלו תואר ד"ר לרפואה, התיישב קירשבוים בקרקוב, בירת הרפובליקה הקרקובית, בה פעל כרופא וחי בחברת המשכילים היהודים בעיר.

בשנת 1831 השתוללה מגפת החולירע בקרקוב והד"ר קירשבוים נלחם בה במסירות רבה. כאות תודה העניקה לו הרפובליקה הקרקובית אחוזת אדמה בכפר סנקי, הסמוך לגבול, אך התנאי לקבלת האחוזה היה – התנצרותו של קירשבוים. את האחוזה הוא קיבל וליהודים סיפר, שכומר, ידיד, נתן לו תעודת התנצרות בלי כל טקס של המרת הדת. הדבר נתקבל כאמת והאיש חי כיהודי בין היהודים. עברו שנים. והנה קרה משהו – ועל כך מסופר בביוגרפיה של הפילוסוף פביוס מיזס, שפרסם הד"ר עזריאל גינציג ב"אוצר הספרות" כרך ג. בביוגרפיה זו שילב גינציג פרק מהאוטוביוגרפיה

של פביוס מיזס, אשר הכיר היטב את הד"ר קירשבוים, בהתגוררו שנים אחדות בעירו של הרופא – קרקוב.

ומספר מיזס מעשה בהד"ר קירשבוים, שהיה במסע עם חברו הד"ר גולדשמיד והנה בדרך חלה הד"ר קירשבוים. בחושבו שהוא עומד למות, סיפר לחברו, שאז ב־1831, עבר טקס התנצרות ממש... ומסיים פביוס מיזס סיפורו – "כמעט עשרים שנה אח"כ (אחרי ההמרה) נודע לכולנו החיזיון המוזר הזה בדבר תמורת דתו של קירשבוים, ואשר למרות כל אלה נשארו קירשבוים עם אשתו העבריה יהודים נאמנים וישרים לאלהים ועמם עד יום מותם".

גם בהקדמה לספר "חליפת מכתבים" בין המשכיל א. י. ויצנפלד לבין ידידיו המשכילים־הסופרים, כתב המהדיר פ. ה. וטשטיין על הרושם המחריד, שעשתה בעירו הידיעה על השתמדותו של הד"ר קירשבוים, שכונה בקרקוב "הרופא הברלינאי".

השאלות העולות לפנינו: האם רק למען קבלת האחוזה וללא כל רקע אידיאי התנצר הד"ר קירשבוים? ואם התנצר – מדוע העלים את הדבר מהיהודים? הן כרופא יכול היה על נקלה למצוא את פרנסתו בין אלפי הנוצרים שבעיר? ומדוע גם לאחר התנצרותו המשיך לחיות בין היהודים, וכפי שמספר פביוס מיזס – היה מבקר בטרקלין המשכילים היהודיים שבעיר, שהיה בביתו של הסוחר העשיר, הסופר המסורתי יצחק מיזס?

מעין תשובות לשאלות אלה, המעידות על לבטי נפשו של הד"ר קירשבוים ואולי גם בנפשותיהם של מומרים אחרים, כמו של חברו המשורר ה. היינה, נמצאות בספריו הגרמניים של הרופא, שלא רק רופא היה. כי מלבד עבודתו המקצועית התעניין הד"ר קירשבוים גם בחקר ספרי המקרא ובעיקר – ספרי האפוקריפים. ברם דעותיו על הדת היהודית היו רוויות רעיונות. אנשי הרפורמה של ברלין, בה ישב

קירשבוים שנים אחדות. שם היה גם מקורב לדוד פרידלנדר – ממנהיגי תנועת ההתבוללות, שבאחד המכתבים פנה אל הכומר טלר והציע לו לייסד כת דתית חדשה, אשר חבריה ממוצא יהודי יקבלו חלק מעקרונות הנצרות. לפי זיכרונותיה של רחל ורנהגן הקיפה תנועת ההמרה באותה התקופה בגרמניה את מחצית יהודיהן של קהילות רבות.

קירשבוים חי אמנם בקרקוב, שאוירתה היתה יהודית־מורשתית, אך רעיונות מסוימים, שהביא עמו, קיננו בקרבו והוא אף פיתחם. ספרו הגרמני "צור רליגיונסגשיכטה אונד סוציאלען רפורם" ("תולדות הדת והרפורמה הסוציאלית") מחולק לשניים. בחלק הראשון – "דר יידישע אלכסנדריזמוס" ("האלכסנדריזם היהודי") מסביר קירשבוים, בהתאם לדעותיו, ספרים מסוימים מהמקרא וספרים חיצוניים – אפוקריפים. בנתחו את יצירתו של פילון האלכסנדרוני, שגם בה הוא דן, מראה ד"ר ק. שיש בה סתירות ומכאן – שלא אחד אלא מחברים שונים חיברוה. את הרעיונות שבספרי פילון רואה ק. כקרובים לנצרות, כי היהדות לדבריו של ק. היא מערכת חוקה חברתית־מדינית לסידור חיי חברה, בעוד שבספרים, המיוחסים לפילון, יש הסבר אלגורי לתורה ולחוקיה. המצוות מקבלות הסבר פילוסופי, הפוגע במימושן בחיים היום־יומיים. מכאן מסיק קירשבוים, שאת ספרי פילון, חיברו הנוצרים הראשונים. הם יחסו את ספריהם לפילון, הואיל והיה פופולרי מאד בין היהודים. ועוד טען הד"ר ק. שרק הספרים מכבים א', עזרא ג' והושע בן־סירא נתחברו על ידי יהודים. היתר מספרי האפוקריפים – מחבריהם נוצרים, שרצו להפיץ בהם את רעיונותיהם.

אין עניין מיוחד במחקריו של קירשבוים על הספרים אסתר ודניאל, אך מעניינות הדיגרסיות, המופרזות בתוך דברי מחקרו. לדעתו, היהדות היא דת ולא לאום והיות שהדת הולכת ונחלשת בימינו עד כדי העלמות,

הולך ונעלם גם בסיסו של היהודי לראות את עצמו כיהודי. הפירוד בין הנצרות ליהדות – אומר קירשבוים – נוצר בשל ביטול הפולחן והמצוות המעשיות על ידי הנוצרים. היום – חלק גדול מהיהודים, ובגלל תהליך האירופאיזציה החלק הזה ילך ויגדל, אינו מתחשב עוד בצד הפולחני ובמצוות המעשיות של היהדות. מכאן מתחייבת קבלת הנצרות על ידי היהודים האלה. את הסוברים, שהמונותאיזם של הנצרות אינו טהור, מרגיע ק. בפרשו את דברי חכמי התלמוד על משיח בן יוסף – כאילו כוונתם לישו – והדברים כולם הערצה. ובכן – מה מפריע ליהודים לקבל את הנצרות? מצד אחד מנהגים ופולחנים מסויימים, שאליהם התקשר היהודי, מהצד השני – למשל – פסלים בכנסיות הנוצריות, שאותם יש – לפי קירשבוים – להרחיק, כי הם פוגעים במונותאיזם של היהודי. העיקר – שהיהודים יכירו בישו כמשיח־גואל, שר־שלום ובתורת הנוצרים הראשונים, שהיו יהודים, כאמת טהורה. הכוח העליון נתן ליהודים את האידיאות הנשגבות ביותר בספרי התנ"ך, כדי שיעבירו אותן לנוצרים שבכל העולם. שתי הדתות קשורות זו בזו והנצרות מתאימה יותר – לדבריו – לעידן החדש מאשר היהדות. היהודים מלאו כבר את יעודם ובכן... "אבל – שואל המחבר – היכן היום השליח, שירצה להיות יהודי בתוך היהודים, כדי לקרב אותם? מצד אחד ילעגו לו, מהשני – יענישו. כי ישנן מדינות, בהן מענישים מומר, שבאהבו את אורח חיי היהודים, רוצה להשאר ולחיות בתוכם..." וקשה לעזוב את החיים האלה "רק אנשים גדולים מאד מדלגים מעליהם והקטנים מאד חומקים בצידם. ויש שתוך קלות דעת עושה זאת (המתנצר) ובמאוחר מתברר לו שהוא מבודד".

כאן מתגלה עולמו הנפשי של קירשבוים. ברור, שלהתנצרותו היה גם רקע אידיאי, השקפתי, אך אולי את הדעות, המובאות לעיל, הוא

אימץ לעצמו לאחר ההתנצרות, כדי להרגיע את מצפונו.

את מאמריו בענייני דת לא רצו להדפיס לא יהודים ולא נוצרים. ב"אוריינט", שהופיע בגרמניה, קטל את ספרו הד"ר גרוסמן. את דעותיו בעניין פילון העריך כפלגיאט ואת השקפותיו בדת – כהשקפות של מומר. עורך "אוריינט" הד"ר פירסט לא רצה לפרסם את תשובתו של הד"ר קירשבוים. לא פרסם אותה ההיסטוריון יוסט בשנתונים שלו. כתבי עת אחרים – התעלמו. במהדורה השניה של ספרו התלונן קירשבוים:

"מדוע, על אף הרעיונות והדעות הרבים שהעליתי, לא ענה איש בקול תרועת נצחון או בקול ענות חולשה? האם בריב אני עם כל העולם – עם הנוצרי והיהודי. ומדוע?"

את ספרו (מהדורת לייפציג 1847) מצא כותב השורות האלה בספריה הקהילתית, העתיקה ביותר בקרקוב. והשאלה העיקרית, שהתעוררה בו בשעת הקריאה היתה: איך יסתברו דבריו של פביוס מיזס – "למרות כל אלה, נשארו קירשבויים עם אשתו העבריה יהודים נאמנים וישרים לאלהים ועמם עד יום מותם"?

זאת ועוד: איך יכלו יהודי קרקוב, שהיו מושרשים עמוק־עמוק ביהדותם, לסבול בקרבם את האיש בעל הנטיות המיסיונריות ואף לקבל אותו בטרקלין של נכבדי היהודים ובתוכם – כעדותו של פביוס מיזס – גם הראב"ד ר' אברהם ינובר? והד"ר קירשבוים – לאחר שנכנס לתחום בעיות עולמיות – המשיך את דרכו בו. בחלק השני של ספרו "על הרפורמה הסוציאלית" הוא הציע:

להגביל את מספרם ואת כוחם של אנשי הדת. בתי תפילה יש לקיים רק בערים הגדולות ואנשי הכמורה יהיו פקידי המדינה. בערי השדה יתקהלו האנשים – גם יהודים וגם נוצרים – פעם בשבוע להאזין

לדרשותיהם של פקידי המדינה. במשפט המדינה יש לתת עדיפות לבתי דין של אזרחים. בחיי המשפחה והמין יש לתת זכויות נרחבות לגבר. ההורים יחנכו רק שניים מילדיהם. האחרים יתחנכו במוסדות המדינה. אז לא יהיו ההורים מטופלים במספר רב של ילדים ויוכלו להעניק לאלה שבבתיהם חינוך משופר. הנערים מקבלים חינוכם עד גיל 19, הנערות – עד 15. ילדים מוכשרים במיוחד יקבלו חינוך מיוחד. הנערים, שקיבלו חינוך המדינה, ישרתו בצבא, במשרדים ממשלתיים או פרטיים. גם הנערות חייבות לעבוד. החניכים של המדינה יקימו להם מחסכונותיהם אחר חתונתם בתי מלאכה, חנויות או משקים. המדינה גם היא ביורשים. השלטון הוא בידי הסנט, המורכב מאזרחים בגיל 60–70, שהם חסרי תאוות ויוכלו להתנהג בצדק, ובידי מועצת מציעי הצעות – צעירים יותר.

הד"ר קירשבוים עיבד גם תוכנית לימודים לבתי ספר בכל הרמות. לפיו, אין לחנך את הילדים בדת מסויימת, אך יש לספר להם על משה. ישו וכד' – אנשים גדולים. יוצרי דתות. החיים והלימוד צריכים לגבש את נפשו של הילד.

הספר הנ"ל של קירשבוים, המורכב מחלקים, שהופיעו במהדורות הקודמות בציריך 1841, 1842, 1843, פורסם בלייפציג 1847, והמחבר המשיך להתגורר בקרקוב עד מותו בשנת 1870. מצבו הכלכלי היה, כנראה, מצוין. בספר מפקד האוכלוסין משנת 1860 רשום, שהיה בעל שני בתים ואת השלישי מכר למינהל הרכבת.

הווי בית המדרש ה"מגלה עמוקות"

בבית המדרש של ה"מגלה עמוקות" התפללו אנשי תורה ויהודים פשוטים, בני משפחות לנדא, הורביץ, שפירא, רקובר – שמות שנרשמו בתולדות הקהילה היהודית בקרקוב. לא היתה מחיצה בין עשירים

לעניים, בין סוחרים לבעלי מלאכה – כולם חונכו וגדלו באותו בית המדרש וכולם דיברו זה לזה בלשון נוכח. אך הצעירים היו פונים לזקנים בלשון: "אתם" או "רבי". קופות גמילות חסדים שבבית המדרש היו מגישות לנצרכים מענקים או עזרה כספית – הלוואות.

ועם זאת – ליד שולחנם של אותם האריסטוקרטים – המתמשכלים, חובשי הצילינדרים ומגולחי הפנים שמעתי פעם סיפור: מר יולס היה סוחר יינות עשיר בקרקוב. בחנותו עבד איש צעיר בשם זיסר. לימים הקים לו זיסר חנות יינות משלו והתעשר מאד. הוא היה בעליהם של הבית הגדול ביותר ברחוב הראשי קרקובסקה, שבחצרו הענקית התקיימו אספות־עם המוניות. יום אחד ערך זיסר שמחה משפחתית והזמין גם את מר יולס. הוא העמיד לפני אורחו בקבוק יין. מר יולס, שמומחה גדול ביינות היה, טעם, דחה את הבקבוק ואמר: וויין ווערט מיט דער צייט בעסער און בעסער, אבער יונג בלייבט יונג...

המשמעות של "יונג" היא יין מופק מענבים צעירים, שטרם הבשילו או – בחור משרת.

והכוונה – יין ממש משתבח עם הזמן, אבל המופק מענבי בוסר יישאר תמיד – "יונג" – חמוץ... והרמז – משרת יישאר תמיד משרת ברוחו, גם אם יתעשר...

שמעו הזקנים – האריסטוקרטים, שברובם היו כבר יורדים מבחינה כלכלית, וחיוך על פניהם...

ומאידך – מפי חייט אחד ממתפללי בית המדרש הזה שמעתי: דע לך, שכל הורוביץ הוא רשע, כל שפירא – גנב וכל לנדא – טיפש... ואם תמצא הורוביץ, שאינו רשע, שפירא, שאינו גנב ולנדא, שאינו טיפש, דע לך שזאת מסיבה אחת – הוא ממזר...

שיחות וסיפורים כדלעיל מהעבר הקרוב בעיר, התנהלו בימי שבת על יד שולחן המתמשכלים, בשעת הפסקות בין התפילות וגם בשעת התפילות או בשעת מכירת ה"עליות" לתורה. לפעמים בשבתות אחרי התפילה הושמעו שם מעין שיחות־הרצאות. זה היה לאחר שר' סיני אלכסנדרוביץ היה חוזר מביקורו בארץ ישראל. ר' סיני, איש נאה, בעל זקנקן לבן ובלורית שיבה נוצצת בלבנותה, היה אחד מראשוני הציונים בעיר ופילנטרופ ידוע. בעיקר התמסר הוא למוסד של חינוך יתומים למקצוע. על אף עיסוקיו המסחריים היה בא יום־יום בשעה 12 למשרדו שבמוסד הנ"ל לטפל בעניני החניכים. בנו יחידו זאב התחתן במשפחה מכובדת מאד בארץ ישראל. ר' סיני היה סוחר בנייה, עשיר מאד ובעל פרדס בארץ ישראל. לעתים קרובות היה מבקר בה. בשבתות, בשובו מהארץ, היו יהודים נשארים אחרי התפילה בבית המדרש לשמוע את החדשות, שהביא עמו ר' סיני. כעשרים איש היו יושבים אז מסביב לשולחן וכעשרים, צעירים יותר, היו עומדים ומקשיבים. והיה אור על הפנים ועצבות היתה בעיניים. כולם ראו מה שראו בדמיונם, אך ידעו – הם יישארו. אמנם, הצעירים מארגוני הנוער, החלוצים – מקרבם יש עולים לארץ, אבל המבוגרים יותר, אבות למשפחות... אכן, כולם בעסקיהם, לזה דאגות קטנות, לזה – גדולות, אך פה יש דירה, חנות, בית מלאכה, משרה, מכרים, חברים, משפחה מסועפת ומנין לוקחים את הכוח להיעקר מפה?

ואם בארץ ישראל מדובר – הנה עוד סיפור:

באחת השבתות בא לבית המדרש שלנו יהודי זקן אחד; זקנקן לבן עטר את פניו ומגבעת גדולה לראשו, היה דומה לנדיב הידוע. איש לא הכירו. הוא נקרא לעליה לתורה – עלה, נדב ביד רחבה לכל מיני מוסדות וסכום גדול במיוחד – לקרן קיימת לישראל. במרוצת הזמן

סופר, שר' ח. ב. הגיע מארגנטינה והתיישב בקרקוב, כל ליל שבת וכל יום שבת היה בא לבית המדרש, ונוצרה התקרבות בינו לבין יתר המתפללים. אז נודע, שיש לו בת ומעבר לים היה סוחר פרוות. שנים אחדות התפלל האיש בבית המדרש והיה מנדב כספים לצרכים פילנטרופיים שונים. כחלוף שנים, אמר לאנשים, שיש לו זמן והוא מוכן לכל מיני פעולות למען בית התפילה ואף גילה במרומז, שהיה שמח אילו בחרו בו כלאחד הגבאים. הוא אף תרם את רוב הכסף, שהיה דרוש להתקנת חשמל בבית המדרש; אך לגבאי לא נבחר. המילה ארגנטינה עוררה חשד. היא התקשרה עם "סחורה חיה", עם בתי בושת. אמנם, לא היו שום חשדות ברורים, אף לא רמז, ובכל זאת – יהודי בא מארגנטינה עם הרבה כסף, שהוא יהיה גבאי בבית המדרש של בעל מגלה עמוקות?... והנה הודיע ר' ח. ב. שהוא עולה עם בתו לארץ ישראל. יום אחד הזמינו אותו הגבאים לערב מסויים, שיתקיים בבית המדרש. הוא בא. נערכה מסיבה לכבודו. הושמעו דברי ברכה לחיים ארוכים ובריאות טובה בא"י ולאחר כך בקשוהו לקום וללכת עם הגבאים אל הפלוש של בית המדרש. כולם יצאו עמו והסבא שלי, ר' זכריה בוסאק, שהיה גבאי ראשון בבית המדרש, ניגש אל הלוט, שכיסה על משהו באחד הקירות. אז נתגלה לוח שיש ובו חקוק באותיות זהב:

האלקטריה בבית המדרש הותקנה בתרומתו של ר' ח. ב.

האיש קרא ובכה...

על המושגים ששררו אז – שם, יעיד אולי יחסם של היהודים לבית המדרש –

לקראת כל שנה חדשה היו מוכרים בו "ארנדס" – חכירות של מילוי תפקידים שונים כמו זכות העמידה ליד ספר תורה בשעת

הקריאה בשבתות ובחגים, זכות הוצאת ספר התורה מארון הקודש והכנסתו בחזרה לשם וכד׳. זכויות אלה יכול הקונה לנצל לעצמו או לכבד בהן מישהו אחר. בין היתר היו מוכרים גם את זכות הבאת היין להבדלה בבית המדרש למוצאי שבתות וחגים. האדם שילם, שיינו יתקבל לעשות עליו ברכה במקום הקדוש...

סיפורי משפחת בוסאק לדורותיה, משפחתות בלייכר, ר׳ יחזקאל לנדא, פוגלהוט, צוויג

היינו משפחת מתנגדים בני מתנגדים. סבתא רבקה היתה בת ר׳ מאיר בלייכר, שאביו ר׳ לייבוש היה דיין בקרקוב. ר׳ לייבוש בלייכר היה גם קצת משכיל. הוא ידע גם גרמנית וגם פולנית – דבר נדיר באותם הימים בקרב יהודי קרקוב. כנראה, לא מצא את פרנסתו בדיינות ועל כן התעסק גם בכתיבת בקשות בשביל יהודי העיר למוסדות הקהילה ולשלטונות הפולניים והאוסטריים. גם אביו של ר׳ לייבוש – ר׳ יוסף בלייכר היה דיין בקרקוב. לאחר שהגביר הגדול ר׳ זלמן ברנשטיין, חוכר מכרות המלח מווייליצקה, לקח את ר׳ דב מייזלש כחתן לבתו פיידשיה, בחר בר׳ יוסף בלייכר שיישב עם האברך, בן העשרים וילמדו יחדיו. כך נעשה ר׳ יוסף בלייכר לרבו של ר׳ דב־בר מייזלש. לאחר שר׳ דב־בר נבחר לרבה של קרקוב, צרף את ר׳ יוסף לבית דינו. משפחת בלייכר התייחסה למרים ביילה, אחות הרמ״א, שהיתה אשתו של ר׳ פינחס הורוביץ, נגיד, פרנס ומנהיג בקרקוב, יו״ר ועד ארבע ארצות בשנת שנ״ה. ר׳ פינחס היה מחותנו של ר׳ מאיר ואהל, בן ר׳ שאול ואהל, שלפי האגדה נבחר להיות מלך פולין ליום אחד. בתו של ר׳ מאיר בלייכר, ינטה, נישאה, לר׳ נח בלאזה, שנבחר לימים לרבנות באחת הערים באנגליה. ר׳ דוד, אחי ר׳ מאיר בלייכר, היה אביו של ר׳ משה שמואל בלייכה, הראב״ד של קרקוב.

משפחת בוסאק והנודע ביהודה

רוח המתנגדות עברה לביתנו גם בירושה מצד אמי אסתר הי״ד, שהיתה מצאצאי ר׳ יחזקאל לנדא, בעל ״הנודע ביהודה״, הרב הראשי של פראג ומראשי הלוחמים בחסידות. אמא היתה ילידת הכפר שצ׳ורובה, שעל יד העיירה בריגל. היא היתה יושבת בית, בטפלה בילדים ובדאגה בעזרת משרתת גויה לניהול משק הבית. בשעות הפנויות, היתה קוראת ספרים או רוקמת תמונות, שכל נושאיהן היו נופי כפרים, יערות הקרפטים, היתה אמא מאושרת ופורחת. שם אהבה לשכב בכסא נוח מול זהב התבואות, היער והשמים התכולים. שכבה וחייכה. פעם, בישבנו על יד פלג המים, שזרם בחורשה הסמוכה לבית מגורנו, ואני קורא, לקחה אמי את הספר מידי ואמרה: העיניים לא ניתנו לאדם בשביל האותיות בלבד...

ואז ראיתי – עולם של דממה והמים בזרימתם האיטית, צללי עצים וזהב נוצץ ורחיפת שפיריות שקופות, תכלכלות...

אם אמי, הסבתא רחל ז״ל (לבית לינדברג) פיה היה מלא סיפורים על הסבתא רבה שלה, ליבטשה, אשת ר׳ יחזקאל לנדא, סיפורים ששמעה מפי סבתא שלה – סיפור סיפור ומוסר־השכל שלו (אילו יכולתי לצרף למלים את הנעימה שליוותה אותן...). והנה משהו מסיפוריה:

כידוע בעולם, היתה הסבתא ליבטשה אשה יפה מאד, מאד יפה. פעם חזרה לביתה והיא נרעשת מאד. פנתה לרב ואמר: יחזקאל, אמור לי, האם אני כל כך מכוערת?...

והסבתא ליבטשה היתה מאד יפה...

אמר הרב: מה פתאום?

אמרה לו: עברתי ברחוב: פתאום משער אחד הבתים יצא בריצה יהודי גוץ, מצומק, הביט בי, וכשהוא מורט זקנו, צעק: ברוך שלא עשני אשה...

אמר לה הרב: ליבטשה, יקירה... רוצה את לדעת את האמת? לכי לביתו ותראי את אשתו, שממנה הוא ברח בריצה כזאת... והסבתא רחל היתה מסיימת:

לפעמים אין האמת כל כך על פני השטח...

ועוד היתה הסבתא רחל מספרת: מעשה ששאל הקיסר את הרב – הלא אצלכם כתוב "אחרי רבים להטות" ואנחנו הנוצרים הרבים...

ענה לו הרב: הכוונה באחרי רבים היא רק במקרה של ספק. כשאתה עומד בפני אפשרויות שונות, שכולן מתקבלות על הדעת ואין אתה יודע באיזו לבחור – אז לך אחרי הרבים; אבל אם אתה יודע, שלפניך אמת אחת ויחידה, אז – גם אם הנך אחד ויחיד ונגדך מליון בוחרים בדרך אחרת, עליך לשמור על אמתך...

את הסבתא שלה קראה בשמה הפרטי, אך לר' יחזקאל קראה – הרב...

הוא היה כל גאוותה. כששני בני אחותה, זושה ברגר, זנק ולודביק (השני אקונומיסט ידוע בפולין ולימים פרופ' לעתידנות באוניברסיטת תל־אביב) זכו לפרסום בשל כשרונותיהם היוצאים מן הרגיל, היתה הסבתא רחל מספרת עליהם בהתלהבות ומסיימת: ומה הפלא – צאצאי סב־סבנו הרב מפראג... בעלה, אבי אמי ר' משה זכריה פוגלהוט, חכר אחוזה של 300 מורגים (3,000 דונם) מאחד הפריצים הפולנים בכפר שצ'ורובה. הסבא היה איש שתקן. אמא סיפרה, שהיה מסתובב לבו בשדות, בגן הפירות, או מתבונן בפרותיו הרועות ומדבר רק מה שנחוץ – עם גויי הכפר, שעבדו במשקו, עם יהודי מהכפר, שהיה קונה את חלב הפרות להובילו לעיירה בריגל או להתקין ממנו גבינות, עם יהודי אחר, שהיה קונה את התבואה והפירות. בבוקר ובערב היה הסבא הולך לתפילה בבית המדרש שבכפר, בו התגוררו כשלושים משפחות יהודיות. לפעמים היה הסבא נוסע אל הצדיק

ר׳ חיים מצאנץ. פעם, כשהתלונן לפני הרב על מכת העכברושים, השורצים במחסנו, אמר לו ר׳ חיים: תכניס עז למחסן... מאז הכנסת העז, נעלמו העכברושים.

כשבא הסבא להודות לצדיק על הנס, אמר לו הרב: אין כאן שום נס, פשוט, שמעתי שעכברושים אינם סובלים את ריח העז...

אבי היה מספר על חותנו, שבחג הסוכות היה ישן בסוכה ואהב לעיין שם בימי החג במדרש תנחומא. הוא היה אומר: שבעה ימים תשבו בסוכות... כי בסוכות הושבתי את בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים... תשבו – אין הכוונה לאכילה בלבד. תשבו – משמע – תחיו... יוצאי מצרים לא רק אכלו בסוכות... מי שהסוכה בשבילו רק מקום אכילה, כאילו אמר: החיים הם רק אכילה...

אמא סיפרה, שרק פעם אחת ראתה את אביה בוכה. הדבר היה, כשנודע לו שקיסר אוסטריה פרנץ יוסף מת.

– הוא היה קיסר של חסד... – אמר הסבא – ...היה כאבא טוב... דאג ליהודים... מלבד הכל – נולדנו באותו יום, אלא שהוא היה גדול ממני בעשר שנים...

אהבתי לבוא לביתו בשבתות אחרי הצהרים. באותו זמן גר הסבא ר׳ משה זכריה בלודבינוב שליד קרקוב. אהבתי את העצים שבגן ביתו, את ירקותם. הדבר היה בזקנתו, לאחר שעזב את שצ׳ורובה וקנה לו בית עם גן בכפר לודבינוב, הקרוב לפודגוז׳ה, שצורפה לימים לעיר קרקוב. הוא לא דיבר אתי כמעט. היה רק מוציא את ספר החומש (לימים ירשנו מספריו את חמשת חומשי התורה עם פירוש ״אור החיים״, שהיה מקובל מאד על החסידים) ובוחן אותי מפרשת השבוע. אחר כך היה נותן לי את שני כעכי־ביצים, שהסבתא היתה אופה כל ערב שבת וריח המאפה היה תלוי עוד באויר ביום שבת.

שתי בנותיו, שגרו בעיר בקשוהו, שיעבור לגור בקרבתם בעיר, אך הוא ענה:

פה יש לי כמה עצים, גן ירק ושמים פתוחים. שם, ברחובות הצרים בין הבתים הגבוהים – אחנק. בלודבינוב גר עד סוף ימיו. זוכר אני אותו – יהודי רחב גב, בהיר פנים, זקנו לבן וארוך – היה דומה לטולסטוי הזקן אלא יותר מעודן פנים והרבה יותר יפה. לבש מעיל ארוך, שחור, וחבש מגבעת שחורה. לפעמים היה בא לחנותנו, יושב במשרד, מתבונן, מאזין ושותק. נפטר בן שמונים בשנת תרפ״א. צוואתו בידי ובה – בין היתר ציווה:

לאמי ולאחותה גוסטה האבר – לכל אחת: 2,000 מרקים, למוסדות: לחברת תלמוד תורה בפודוגוז׳ה – 5,000 מרקים, לחברת ביקור חולים בפודוגוז׳ה – 2,000 מרקים, לקהילה של פודוגוז׳ה – 2,000 מרקים, לחברת אספת זקנים – 2,000 מרקים.

יום אחד, בלכתנו ברחובות קרקוב, הצביע אבא על חנות מסויימת ברחוב מוסטובה (הגשר) ואמר: כאן היתה החנות לכלי ברזל של סבי ר׳ ליפא ובסמוך לה – חנות אבי־סבתי ר׳ לייבוש צוויג, שאני נקרא על שמו, גם היא חנות לכלי ברזל, וכאן – הצביע אבא – על חנות הרבה יותר גדולה, מרווחת, – היתה חנות אבא ר׳ זכריה... מכאן עברנו לרחוב קופה...

רחוב מוסטובה היה אמנם שייך לקזימיז, אך היה מחוץ ל״עיר היהודים״. לאורך כל הרחוב הזה היו חנויות לכלי ברזל. אבא לא פירט, אך משיחות, התלחשויות, פליטות פה. משפטים מקוטעים וחיוכים על פני בני המשפחה, ידעתי את נסיבות המעבר הזה –

בשכנות לחנותו של סבר ר' זכריה היתה החנות של הזוג ק.. סבא היה יהודי נאה, בעל עינים זוהרות – כך זוכר אני אותו וכך מעיד תצלומו שבידי. אשתו של מר ק. היתה אשה יפה מאד וסבי התאהב בה, אבל מאז חתונתם עברו שנים אחדות...

ואם הזכרתי את חתונתם, אוסיף: השדכן היה לא פחות ולא יותר אלא יורש העצר של אוסטריה, בנו של הקיסר פרנץ יוזף, הארכידוכס רודולף. ומעשה שהיה, כך היה –

יורש העצר עמד לבקר בקרקוב ובתוכניתו היה גם הביקור בבית הכנסת הישן. הוציא אז ראש העיר הוראה, שעל כל בעלי הבתים בעיר להניף את דגלי המדינה על בתיהם. שלח ר' ליפא את בנו זכריה לקנות בדים בצבעים, הדרושים לתפירת דגל המדינה. הלך הצעיר לאחת החנויות ושם ראה את רבקה'לה לבית בלייכר. ראה והתאהב בה בכל לבו הרגיש של בחור בן עשרים. הוא סיפר לאביו. חקר ר' ליפא ומצא, שהבית אינו בית עשירים, שהאב ר' מאיר מייצר כפפות, אך המשפחה מכובדת בעיר. החופה הועמדה, השניים הקימו משפחה, שלימים היו בה ארבעה בנים וחמש בנות.

עם זאת – סבי ר' זכריה חיבב את מרת ק. יום אחד ביקשה היא אותו, שיחתום כערב על שטרות בעלה. היכול לסרב? אך בבוא יום הפרעון – פשט מר ק. את הרגל וסבי נאלץ לפרוע...

ר' אייזיק ב"ר יעקלש והגשר בפראג

אותו זמן הוצע לסבי, שיקנה מגרש ברחוב קופה, שבשכונה היהודית בקרקוב. אמנם, לאחר כיסוי חובותיו של מר ק. לא נותר כסף רב לסבי, אך הסבתא רבקה לחצה להעביר את החנות לרחוב קופה. סבא דחה־דחה וטען: כאן עוברות יום־יום מאות עגלות בגשר מהכפרים והעיירות שבצד השני של נהר הוויסלה והתנועה רבה. ידוע, שכאן המרכז לסחורות ברזל, אך מי יבוא לאותה סמטא עזובה

– רחוב קופה? הסבתא לא ויתרה – אין אדם יודע היכן נמצא מזלו... – וכקרקובאית מדורי־דורות סיפרה את הסיפור, איך הנגיד הגדול ר׳ אייזיק ב״ר יעקלש, שהקים את בית הכנסת המפואר בעיר, הגיע לעושרו. וכך סיפרה: מעשה בר׳ אייזיק ב״ר יעקלש מקרקוב, שחלם כי על הגשר בפראג נמצא אוצר. נסע ר׳ אייזיק לפראג והחל לחפש על הגשר: ניגש אליו שומר הגשר ושאלו, מה הוא מבקש כאן? סיפר לו ר׳ אייזיק את חלומו. אמר השומר: יהודי טיפש... ואם אני חלמתי, שבתנורו של איזה יהודי בשם אייזיק בקרקוב טמון אוצר, האם אסע לשם?

חזר ר׳ אייזיק לביתו ומצא את האוצר בתנורו.

אמר הסבא: גם אם אמצא את הכסף לקנות את המגרש, הבזה נגמר העיניין? צריך לבנות את החנות ולמלאה בסחורות...

אמרה הסבתא: אמכור את כל תכשיטי, את המתנות, שקיבלתי לחתונה, מהקרובים אקח הלוואות...

לעתים רחוקות בלבד מתנהלים עניינים בקו ישר. הנה – המגרש שברחוב קופה היה רשום בטאבו על שמותיהם של מספר יורשים וכולם היו חייבים לחתום על חוזה המכירה. ובין היורשים היתה גם אשה אחת, שהיתה ידועה בעיר כזונה. והאשה העמידה תנאי לחתימתה:

אני רוצה, שר׳ זכריה בוסאק ישב אתי במסבאה, שבה רגילה אני לשבת עם לקוחותי, וישתה אתי מי־דבש לאור יום ולעיני הציבור...

ומה יעשה אדם, הנחשב בציבור כ״יהודי יפה״ ומזוקן, לובש גלימה שחורה של משי וחובש שטריימל בשבתות והוא אף גבאי בבית מדרשו?

הלך סבי בין כל מכריו בקזימיז, סיפר להם את המעשה ואף אמר: ביום זה וזה, בשעה זו וזו תוכלו לראות אותי עם אשה פלונית במסבאה הידועה...

ומלבד זאת – לקח אתו לאותה פגישה את רבקה׳לה זוגתו...
אף איש לא בא לראות...

והסבתא צדקה. החנות החדשה ברחוב קופה הלכה וגדלה. על יד הכניסה מצד ימין הוקם המשרד. לאורך שני צדי המגרש נבנו גגות על עמודים ומתחת לגגות – מחלקות לסחורות ברזל שונות, בחלק האחורי של המגרש נבנה מחסן דו־קומתי לכלי בית אמאייל, התרחבות זו של החנות לא באה דוקא הודות לכשרונותיהם המסחריים של סבא ובניו, לחריצותם המיוחדת ודמיונם היוזם, אלא בשל גורמים בלתי צפויים, חיצוניים. ומעשה שהיה כך היה:

בעיירה סאנץ החדשה, הנמצאת ממזרח לעיר קרקוב, הצליח הסוחר נ. להקים חנות גדולה עם מחסנים לכלי־מטבח אמאייל. סבא היה קונה אצלו. מר נ. היה בעל אמבציות רבות. הוא לא הסתפק בשיווק סחורותיו בגליציה המערבית והחל לחדור גם לעיירות גליציה המזרחית. בכך עורר את זעמם של סיטונאי בירת גליציה לבוב, שראו את גליציה המזרחית כשטח המונופולין שלהם. יום אחד הופיע בחנותנו סיטונאי מלבוב ואמר לסבא:

למה לך לקנות בסאנץ החדשה. אני אמסור לך את כתובת בית חרושת לכלי־מטבח אמאייל במורביה, הסמוכה לקרקוב, אתן לך גם מכתב המלצה, שבעזרתו תקבל את הסחורה באשראי. אתה תשווק בקרקוב ובעיירות הסביבה. וכך היה. כשנה, שנתיים היה סבא מייבא סחורות ממורביה ומשווק אותן בקרקוב ובגליציה המערבית. ברם הסוחר מסאנץ החדשה רצה להתנקם בתעשיין ממורביה, שעזר בהקמת מתחרהו. הוא הזמין אצלו 10,000 תבניות אמאייל להמלחת בשר – כלי שאך ורק יהודים משתמשים בו – וגם נתן לייצרן סכום מסויים כדמי קדימה. חודש שלם העסיק התעשיין את כל פועליו, מכונותיו בייצור

הממלחים. את כל החמרים, שהיו במחסניו, ניצל למימוש ההזמנה, אך הסוחר מסאנץ החדשה לא קיבל את הסחורה המוזמנת. בגלל הקשיים הכספיים נאלץ הייצרן להפסיק את פעולת בית החרושת שלו. בנתיים נודע לסבא על בית חרושת לכלי אמאייל בבאוואריה. הוא שלח את אבא לקשר קשר מיסחרי עם בית חרושת בגרמניה. לא היתה סחורת אמאייל יפה בגליציה המערבית כתוצרת זו מבבאוואריה. קמעונאים מקרקוב ומערי הסביבה היו ממש צובאים על חנותנו וחוטפים את כלי האמאייל האלה. גם הנדוניה של אמי הי״ד, שהושקעה בחנות, עזרה להרחבתה. החנות ״התפוצצה״ ממש מסחורות. הוכחה להתרחבותה תשמש העובדה, שבשלהי מלחמת העולם הראשונה הצליחו סבא ואבא לשחרר מהחנות 20,000 דולרים (דולרים של אז, שהיו שווים פי כמה יותר מאשר הדולרים של היום!) ולקנות בית גדול ומפואר ברחוב היפה סבאסטיינה. (מלבד הבית הזה היה לסבא עוד אחד בכיכר באבול). הדבר כמעט שלא הורגש במלאי שבחנות.

עם קום פולין קמו בה בתי חרושת לכלי אמאייל בביליץ ואולקוש. הם סיפקו מתוצרתם לחנותנו, ששיווקה אותה לקמעונאים בעיר ובסביבה. מלבד כלי האמאייל הוכנסו לחנות סחורות נוספות למימכר בסיטונאות – כלי ברזל ונחושת, אביזרי בניה וחקלאות ממתכת, מכשירי מסגרות, פחי־אבץ לכיסוי גגות, כלי סכו״ם מאלפקה וכלי מתכות עדינים. שני סוכנים שיווקו את סחורות החנות בעיירות גליציה. בגלל צרות המקום נקנה מגרש נוסף באותו רחוב קופה ובו הוקמו מחסנים נוספים לסחורות. זכור לי הרחוב והוא כולו חסום תמיד בעגלות ומשאיות, שהגיעו מעיירות הסביבה לקבל את הסחורות, אשר הוזמנו על ידי קמעונאים. אבא והדוד יעקב ניהלו את העסק. אבא היה מרכיב את רשימות ההזמנות, שהועברו לסוכני בתי החרושת, הוא היה

עושה את החשבונות בשביל הלקוחות, הדוד יעקב היה מרכיב בעזרת צוות של שכירים את הסחורות לפי רשימות המזמינים, הדודה מינה דונקלבלום ישבה ליד הקופה ובעלה שמעון ניהל את אחד האגפים בחנות, מר הופמן ניהל את הפנקסאות ולידו אחותי אלזה. הוא גם טיפל בתיכתובת עם השלטונות ובתי החרושת שבחוץ לארץ.

והנה אפיזודה ממאבקי הסוחרים באותם הימים. חנותנו, שעיקרה סחר סיטוני בכלי אמייל, לא היתה יחידה בקרקוב. היו עוד שלוש כאלה בעיר והן בבעלותם של יהודים. לשם מניעת התחרות פרועה ביניהם סיכמו הארבעה להעניק לקמעונאים הנחה של שני אחוזים מהמחירון, שנקבע ע"י בתי החרושת, אשר נתנו הנחה של 15 אחוזים לסיטונאים. ומעשה בסוחר יהודי חדש, שהקים לו חנות לכלי אמאייל בעיר ט., הסמוכה לקרקוב והחל להעניק ללקוחותיו 3 אחוזים הנחה ובכך משך אליו את החנוונים מגליציה המערבית, הלכו הסיטונאים מקרקוב ופירסמו מודעה בעתונות, שדרוש בניין עם אולמות פנויים, אשר יתאימו לחנות ולמחסנים לכלי אמייל, העומד להיפתח בעיר ט. הסוחר החדש נבהל. הוא הצליח לגלות במינהלת העתון מי המפרסם, הבין שאיגוד הסיטונאים מקרקוב עומד לפתוח בעירו חנות מתחרה, בא אל האיגוד והתחייב להפחית את מענקו ל–2%.

ר' בעריש בעל־תשובה

לנוף החנות שלנו שייך היה ר' בעריש בעל־תשובה. היה זה איש מופלא, שהתגורר עשרות שנים בעיר. הוא לא נחשב לאדמו"ר, אך אם אפשר לכנות מישהו – אדם קדוש מבחינה דתית־חברתית, הרי הוא האיש. שמו היה ר' דב הורוביץ. בפי כל כונה ר' ברישל. קראו לו בעל תשובה, אך איש לא ידע על מה הוא עשה תשובה, מה היתה דרכו הקודמת. עטוף בטלית ועטור בתפילין, ספר תחת בית שחיו, היה מהלך ברובע היהודי שבעיר. היה נכנס לבתיהם או לחנויותיהם

של יהודים נבחרים, בעורכו מגבית. זקנו צהוב־אפור ועור פניו, הלבן כגיר, היה ממש שקוף. כמעט שלא אכל, רק משבת לשבת טעם משהו. הוא היה הולך ולידו יהודי שני, צעיר ממנו, דק כשחיף עץ, גבוה, ירקרק הפנים, זקנקנו דליל ושתי פאותיו ארוכות ודקות ותמיד רטובות, כאילו זה יצאו מהמקווה. ר׳ ברישל לא היה נוגע בכסף. רק מלווהו קיבל את התרומות. ידוע היה ברובע – ר׳ ברישל מסובב בעיר, סימן שמשפחה זקוקה באופן דחוף לפרנסה, לתרופות לחולה, צריך לעזור למישהו, שיפרע את חובותיו, צריך שמלות לכלה, צריך להשיא כלה עניה. בנות רבות זכו לסיועו, רק את שתי בנותיו לא הצליח להשיא. בביתו היה רעב. כל יום היה טובל בנהר הוויסלה. בחורף היה חוצב את הקרח שעל פני הנהר וטובל. כשהיה בא לחנותנו, היה ברור, שיפנה לסבא וכשפניו נוהרות אור יאמר:

רבי זכריה, מגיע לי מזל־טוב... הצלחתי להשיא יתומה וגם אתה, ר׳ זכריה, תשמח – זכית למצווה...

הוא היה פונה ישר למחסן הכלים, שהיה בחלק האחורי של החנות ובוחר לו את הדרוש למטבח הכלה. כשהביקורים היו תכופים מדי, היה סבא יוצא מהמחסן – שלא יראה... פעם בשבוע, כשלא הזדמנה לו מצווה כזאת, היה ר׳ ברישל בא סתם עם מלווהו לקבל כסף לצרכי מצווה ולעיתים היה מתמקח: היום צריך אני יותר...

ולר׳ ברישל לא מסרבים... על כוח ברכתו היו מספרים ומספרים...

שידוכים וחתונות במשפחת בוסאק

בזקנתו היה סבא רק משוחח בחנות עם הלקוחות ועם סוכני בתי החרושת, בהשאירו את העסקים בידי בניו. הוא התעניין בעיקר בשידוכים, שהוצעו לבנותיו.

סבי נשאר רגיש ליופי כל ימי חייו...

כאמור, היו לו ארבעה בנים וחמש בנות, בילדותי הסתובבתי הרבה בדירת הסבא. ערב אחד ראיתיו חוזר לביתו. כפי שהתברר לי, הוא חזר מפגישה עם צעיר, שהוצע כשידוך לאחת הבנות. ישב סבא לשולחן וכל בני הבית התיישבו סקרנים לידו. אמר סבא: לא... אחר דקה של שתיקה המשיך: נכון, משפחה טובה, עשירה, הצעיר בעל נימוסים, חכם, יודע תורה והוא בן יחיד ומסודר מבחינה כלכלית ובכל זאת...

כולם חיכו לנימוקיו עד שאמר: יסלח לי הבורא, אבל הבחור אינו יפה...

לימים, כשקראתי את "קוצו של יוד" ליל"ג, שבעיניו הבחור, גידול הציבור החרדי, נראה כ"שחיף עץ... לו עיני עגל, לו פאות כזנבות / לו פנים כפני גרוגרת רבי צדוק..." אך אין לכך כל חשיבות, כי העיקר שיהיה עילוי בתורה – ואותה הדמות של יל"ג היא טיפוס מייצג את הכלל, שעה זו זכרתי את האפיזודה הנ"ל בבית סבא.

חמש בנות היו לסבא; בחתונות של ארבע מהן נכחתי. כפי שהנני זוכר ולפי מה ששמעתי מבני המשפחה, קיים היה נוהג מגובש של חתונות אצלנו – ואולי היה זה נוהג החתונות במשפחות יהודים אמידים בקרקוב בכלל.

בשבת לפני החתונה נערכת חגיגת "ההכרזה" (אויפריפין). הקרואים היו באים לבית מדרשו של החתן, כולם נקראו לעליה לתורה, הרימו תרומותיהם לבית המדרש, לחזן, לשמש, למוסדות פילנטרופיים ובסוף הפגין החתן את יכולתו בהשמעת הברכות וההפטרה. לקהל המתפללים הוגשו עוגות "לקח", יי"ש, שקדים וצימוקים. קרובי המשפחה הוזמנו לסעודה בבית החתן.

ביום החתונה היה הסבא לוקח עמו לתפילת שחרית בבית המדרש עוגת "לקח" ובקבוק יי"ש ככיבוד למתפללים. בשובו לביתו היה מוצא

את הסבתא המחכה לו ושניהם היו הולכים לבית הקברות להזמין את הוריהם לחתונה.

אותו יום, משעות הבוקר עבר השלטון במטבח דירת החתונה ליד הסארווער – המארגן והטבח הראשי – מר בלייכר, בן דודה של הסבתא. היה זה יהודי גבוה, קל גוף, בעל זקן לבן וארוך, כיפה שחורה וגבוהה לראשו. היה מהלך כאשף במטבח ליד התנור הבוער והשולחנות העמוסים בכל מיני מצרכים לתבשיל ולמאפה.

בצהריים היו הדודות מחכות בחדר לתורן אצל הספר, שהוזמן הביתה להתקין את תספורותיהן.

המיטות פורקו והוצאו לחצר. מהשכנים הושאלו כסאות ושולחנות, שסודרו בשתי שורות לאורך החדרים. על פני מפות לבנות הוצבו מנורות ובקבוקי משקאות.

הקבצנים, שחזרו על בתי קזימיז, היו מחלקים את "עבודתם" לכל ימות השבוע – כל יום – רחובות אחדים של הרובע. אינני יודע כיצד, אך הם ידעו תמיד מתי ומי מהיהודים האמידים משיא את בתו ואותו יום היו כולם מתדפקים על דלתותיו ומודיעים בפתח:

באנו לברך את ר' פלוני במזל טוב ובהרבה נחת...

ברור, שאז לא הסתפקו בנדבה רגילה. על חלוקת הנדבות היתה ממונה הסבתא. המתרימים לחברות פילנטרופיות כ"הכנסת כלה", "ביקור חולים", "אספת זקנים", "בית יתומים" וכד' היו באים זוגות־זוגות לחנות ביום כזה. חלוקת התרומות היו שם בידי הדודה מינה דונקלבלום, שישבה ליד הקופה ולבה – לב זהב, אותו יום לא היה גם הסבא גוער בה על פזרנותה.

עם רדת הערב היום האורחים מתכנסים. אחות הסבתא, אלה פרטיג, שהתגוררה בעיר הגבול הגרמני ביליץ, היתה באה לכל

השמחות המשפחתיות עם בעלה, וארבע בנותיהם. שלוש אחיות היו לסבא בעיר – חוה גולדברג, אלטה זוננשיין וזלטה שאומר – ואף שכולן גרו בסמוך, ברובע היהודי, היה צריך לשלוח שלוש כרכרות להביאן עם בעליהן לחתונה. הנשים המבוגרות היו מופיעות בדרך כלל בשמלות משי שחור, נוצץ, מקושטות בשלשלאות ובסיכות זהב ומחרוזת פנינים על צואריהן. הצעירות יותר היו לבושות בשמלות חד־צבעיות – כחולות, אפורות או חומות. הנערות – לרוב – בשמלות לבנות.

החדרים נתמלאו אט־אט. הפגישות בין הקרואות היו נרגשות מאד – כאילו אישה לא ראתה את חברתה שנים על שנים – התחבקויות, נשיקות – מזל טוב! מזל טוב! בקרוב אצל בנותייך... בקרוב אצלך חמודה...

הגברים, חלקם מזוקנים בבגדי משי שחור ובשטרימלים בראשיהם וחלקם מגולחי פנים, לבושי חליפות אירופיות. מלבד קרובי המשפחה היו באים לחתונות גם ידידים, מכרים ואף גוים – סוכני בתי חרושת, שספקו תוצרתם לחנותנו.

עם עלטה היו מביאים את החופה. מסדר הקידושין היה תמיד הרב הדיין בן דודה של הסבתא, ר' משה שמואל בלייכר – לימים ראש בית דין בקרקוב. הוא היה נמוך קומה, רחב גוף, זקנו לבן, מצחו גבוה ובראשו כובע קולפק של פרוות שועל. החופה נפרשה. מחדר אחד הובלה הכלה בשמלתה הלבנה, ומחדר שני שממול – החתן בקיטל לבן. הבדחן עלה על כסא ובניגון עצוב, ביידיש ובחרוזים החל להשמיע שיר על אדם, הבא לעולם בלי ששאלו לרצונו, בא לשמחת ילדותו עד הגיעו לעמוד מול גורלו, בהכנסו לעול החיים – אך אם יזכה בברכת השם, יהיו חייו מלאים עושר ואושר, כבוד ושמחה, אמן סלה...

על לחיי הנשים, מחזיקות הנרות הדולקים, זלגו דמעות.

הרב סידר את הקידושין, החתן אמר את ה"הרי את..."', שבר את הכוס... מזל טוב! מזל טוב!... מתחת לחופה נאמרו הברכות.

הבדחן עלה שוב על הכסא והעלה את שמות האנשים שבאו. הוא ברך אותם על רצונם לשמח חתן וכלה ושוב חרז חרוזים מותאמים לשמותיהם של האורחים, בהכריזו על מתנותיהם לזוג הצעיר אלו נקראו "מתנות דרשה", אף שלא שמעתי בשום חתונה דרשה מפי החתן. בהכריזו לא נמנע הבדחן מלפרסם מתנותיהם של האורחים הגוים של ר' בולסלב בן ר' סטניסלב נ"י, של ר' וצלב בן ר' סטפן, שיזכו לאורך ימים.

החתן והכלה הובלו ל"חדר היחוד", באשר הוגש להם "מרק־הזהב" לאחר יום צומם.

הקרואים התיישבו לשולחנות, אנשים לחוד ונשים לחוד. תמיד היה קצת צפוף, אך לאחר שסודרו שולחנות בשביל הילדים בחצר, הסתדרו תמיד העניינים. שרביט המלוכה היה בידי הסארוועה. לא היה מומחה כמוהו בבישול הדגים בתבלינים שונים. דגי קרפיונים, סלמון וזאבי מים – ריחם מלא כל החדרים. ומשקאות – ליקרים, י"ש ומי־דבש, מרק תרנגולות מעודן וסולת דקה בו, בשר עגל, אווזים, תרנגולות, מבושל, מטוגן – לבחירה, פירות מבושלים וטריים – תפוחי עץ, שזיפים, אגסים – כיד המלך...

תזמורת וריקודים לא היו בחתונות שבמשפחתנו. גם מה שמכונה "מחול המצוה" עם הכלה לא היה. לשאלתי השיב פעם אבא:

מסורת במשפחתנו, שאין להסתפק בשבירת הכוס בהעלאת זכר חורבן בית המקדש...

עם זאת – לכל החתונות, שנערכו אצלנו, היה בא חזן בית המדרש שלנו, ר' נפתלי לבנברון – יהודי יפה פנים זוהרות, עטורות זקן

אפרפר – עם שלושת בניו והללו היו ממלאים את הבית שירה ורינה.

על אף המשקאות הרבים, שהוגשו לקרואים, לא היו בני משפחתנו שותים. יין עלה על שולחנם רק לקידוש ולהבדלה. אחת ההאשמות של אבא כלפי החסידים היתה, שהללו המציאו תירוצים שונים לתאוות השתיה שלהם וביום זכרון לנפטר טוענים הם ששתיית י"ש מעלה את נשמת הנפטר בשמים...

ואני ביום כזה – היה אבא אומר – בזכרי את אבא ואמא, קשה לי לשים משהו בפה...

רגשנות וחום הלב במשפחת בוסאק

אמוציונאליות קיצונית ציינה את בני משפחת בוסאק. בשעת ההתרגשות נעלם בהם ההיגיון הקר והם התמסרו לרגשות עד הסוף. לאחות סבא שלי, זלאטה שאומר, לבית בוסאק, היתה בת, דובקה, נערה כבת עשרים. בשעת אחד המשלוחים האחרונים מהגטו בקרקוב קיבלה דובקה רשיון להשאר, אך רשיון כזה לא קיבלה אמה. באותו הזמן היה כבר ידוע, שהמשלוחים הולכים למות. דובקה החליטה להצטרף לאמה. רצו לשכנע אותה: הלא בכך לא תעזרי בכלום לאם... ואת הלא יודעת את האמת...

והיא ההלכה עם האם...

רגישות, ולא ליופי בלבד, ציינה את כל ילדיו של ר' זכריה. הדבר הקטן ביותר החריד את שלוות נפשם, עורר בהם התרגזות או צער, שבקושי השתלטו עליהם. ולהיפך – לא מצאתי אנשים שאהבו כמוהם בדיחה וידעו לצחוק כמוהם מעומק לבם. אבא סיפר כיצד אביו חוזר משולהב ונישא ממש על כנפי ההתלהבות מאספות הציונים הראשונים בעיר. בעיקר הקסימו אותו נאומיו של ר' משה

באדר (אבי הסופר גרשם באדר), מלמד בתלמוד תורה. סבא היה ממש יוקד, אש להבה, אך יום אחד ובנו, אחי אבי, ישעיה, נער כבן שלוש עשרה נעלם מהבית. הוא היה חבר בארגון הנוער הפועלי־ציוני "יוגנד". לא צריך להיות בעל דמיון רב כדי לדעת את מצב הרוח במשפחה, שכולה כאילו רקומה מעצבים. במשך שבועות אחדים לא טעם סבא כמעט דבר. והנה יום אחד הגיע מכתב מארץ ישראל מאת ישעיה. פשוט, הנער ברח לשם. רק האלהים יודע מהיכן מצא את הכסף לנסיעה זו. הדבר לא היה נחשב לכל־כך נורא אילולא... הנה כשנה לפני כן עלו מקרקוב 11 צעירים מ"פועלי ציון" לארץ ישראל ולאחר חודשים אחדים נפוצו ידיעות בעיר, שכולם מתו ממלריה. אולי הופצו הידיעות על ידי ההורים, שפחדו פן צעירים נוספים ילכו בעקבות ה־11. אינני יודע איך הועבר לנער כסף לדמי חזרה, אך בסוף הוא חזר. זו היתה עלייתו וירידתו הראשונה.

ישעיה היה נער יפה, שחור תלתלים ושחור עינים. בנעוריו היה שחקן בתיאטרון היידי, שהוקם בעיר. סופר, ששחקנים מקצועיים בתיאטרון העירוני הפולני, שראו את ההצגה ביידיש – שבחוהו. כשגוייס לצבא האוסטרי בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, שיחק את משחק המשוגע. בהיותו בתא־הסתכלות שבבית חולי הנפש, היה מתרוצץ ומוחא כפיים. כששאלוהו הרופאים מה טעם מחיאות הכפיים, אמר: הממזר הזה, הצאר הרוסי, מרחף כאן בתא, הוא עבר את הגבול ללא רשיון ורוצה לעקוץ את ההקיסר שלנו בישבן... דוקא בישבן הקדוש של פרנץ יוזף... הוא מתחמק מידי, אבל אני אתפוס אותו ואסגירו בידי ה"מלמד" שלי וזה יעשה לו את המות...

פעם, הוא הובל בתוך קבוצת מגוייסים "שהתנהגותם מפוקפקת" דרך הכיכר הראשית של העיר קרקוב, באשר עומד על כן גבוה

פסלו הענקי של גדול משוררי פולין – אדם מיצקביץ. ולאדם מיצקביץ זקנקן, העוטר את פניו. בהגיע הקבוצה המובלת ליד הפסל והנה עבר לצידה צבע נושא סולם. ניגש לפסל, עלה בסולם, הוציא אולר מכיסו ופנה לקצין, שליווה את "המפוקפקים" –

– אדוני הקצין, האין אתה חושב, שצריך לגלח את המסכן?... העמידו אותו פה, לא מרשים לו ללכת לספר וזקנו בינתים צמח...

אמנם, הוא התחמק משרות בצבא האוסטרי, אך זוכר אני – הייתי אז בבית סבי והנה באו וסיפרו, שבבית הכנסת שלנו עומדת להתקיים אספת עם לרגל הבחירות הקרובות לפרלמנט הפולני. המועמד הציוני, הד"ר יהושע טהון, צריך לנאום, אך גוים בריונים מתגודדים ליד בית המדרש, כנראה – כדי להתנפל על הנאספים. אף דקה לא הרהר ישעיה ועמו אחיו יעקב, שרק חזר משרות של ארבע שנים בצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה, ושניהם רצו לבית המדרש להגן על המתאספים. כחלוף זמן־מה עלה ישעיה שנית לארץ. משם היה שולח מדי שנה לקראת חג הסוכות אתרוג מפואר בשביל הסבא. בשנה הראשונה היה האתרוג בתוך קופסא של עץ־זית, שעל דפנותיו היו חרותים הכותל המערבי וקבר רחל. לאמו, שהיתה חולה, שלח חוט משי כחול, בו כרך ח"י פעמים את המצבה של קבר רחל ולנו, ילדי אחיו – אלבומים עם פרחי הארץ מיובשים, שהעלו ריח נפלא.

היינו משפחה מלוכדת מאד. מלבד ישעיה היו לסבא ר' זכריה עוד שלושה בנים, שהביאו את נשותיהם מחוץ לקרקוב, אך הקימו משפחות בעיר זו. חמש בנותיו עם משפחותיהן גרו בקרקוב, ארבע מהן בדירות שבבית הגדול שלנו, בו התגוררו גם הסבא והסבתא.

לכל אחת מחמש הבנות ולבן הצעיר היו שני ילדים. לדוד יעקב היו חמשה ילדים ואצלנו היו ששה. כשחלה אחד הילדים, היתה כל

המשפחה מזדעזעת. הדודה אידה וורטסמן היתה רצה להזעיק את הרופא, הדודה דובקה בארון, שהיתה המומחית במשפחה לענייני רפואה, היתה שומעת להוראותיו ומשגיחה, שחס ושלום לא ישונה משהו מהן. היא גם היתה נותנת לחולה את התרופות ואת הטיפול הנחוץ, הדודה זושה הלפרין היתה רצה להזמין את התרופות בבית המרקחת, הדודה מינה דונקלבלום היתה רצה אל רבי ברישל, שיתפלל והדודה דינה זילברשטיין היתה יושבת עם האם ליד הילד החולה.

מדי ערב, עם סגירת החנות, היו הבנים באים לבית הסבא, לשם היו באות בערבים גם הבנות לשיחות משפחתיות, להן אהבתי להאזין. ברור, שעיקרן נסבו על האקטואליה, אך לעתים קרובות קלטתי גם סיפורים מההווי העממי היהודי. רמיזות, סיפורים, הקשורים תמיד בשמות אותנטיים והמעידים על ההנאות הקטנות של בני המקום, על צחוק לקמצנות עשירים, על חלומות ואכזבות, הגורמים לפעמים להתמוטטות כוחות המחשבה באדם, על עונשים ללעגנים וחשדנים, על "ממזרותם" של המשכילים־החפשים, שביסודו של דבר אינם תמיד אנשים רעים וכו' וכו'.

מעשה ביהודי, שהתפלל בבית המדרש שלנו והוא אדם עשיר, אך קמצן. לחצה עליו אשתו, שיזמין לו מעיל חדש, אך ללא הועיל. יום אחד אמרה האשה: מעיל עולה היום 100 כתרים. אני מצאתי חייט, המוכן לתפור מעיל מבד משובח בשלושים כתרים, הזמנתי אותו והוא יבוא היום. קיבלה האשה מבעלה 30 כתרים והוסיפה 70 מ"קניפל" החסכונות שלה. כשלבש היהודי את המעיל, התפלאו הרואים מיופיו. יום אחד חזר האיש לביתו, והוא ללא מעיל. שאלה האשה: היכן מעילך? – אל תשאלי – השיב בעלה – עשיתי עסק מצויין... שלמה יוסל'ס שילם לי בעדו 50 כתרים, על היד... לכל היותר, אזמין חדש אצל אותו החייט...

פעם סיפר הסבא:

ר׳ ליפא בוסאק והאורח לסעודת שבת או ״טבול ואכול״

הייתי כבר אב למשפחה. בליל שבת אחד בא ״אורח״ לבית המדרש. בשעת התפילה הוא ניגש אלי ואמר: אברך יש לי בקשה אליך... הגבאי אמר לי, שעלי ללכת לסעודת ליל שבת עם ר׳ ליפא בוסאק... יכול אתה לומר לי מה טיבו של אותו היהודי? האמת – השם קצת מוזר – ליפא, קליפה... אני חושש, שאין לצפות לגדולות משולחנו... הצבעתי על אבא ואמרתי: יש לך חוש מצויין, אבל מזל אין לך... נפלת לבור ריק, שאין בו מים... ידוע בעיר, שאצל היהודי הזה אוכלים בסעודת ליל שבת רק מנה אחת – קצת דגים בציר... אני מייעץ לך – אם אינך רוצה לצאת רעב מהסעודה, כשתקבל את הדגים, תבקש עוד ועוד ציר ולתוכו תשים עוד ועוד חלה – אז, לכל הפחות תהיה שבע...

הלך האיש עם אבא לסעודת ליל שבת ומלא את בטנו בחלה. כמעט שרוקן את השולחן ממנה. והנה מגישים מרק־עוף עם סולת. האורח אכל עוד, אך כנראה שהציקה לו בטנו. הוא נאנח, אכל, מחה את הזיעה מעל פניו ולא יכול עוד... לא יכול... והנה מגישים בשר אווז מטוגן, ריחני ממולא בשום... האיש מביט, מביט על צלחתו, נושם ונושף ולאכול אינו יכול... ואבא מזרזו: אכול ר׳ יהודי, אכול... אל תבייש את השולחן... אל תבייש את בעלת הבית... ואולי אתה מעיר, שבה לא אוכלים אווזים?... מגישים תרגימא – תפוחי עץ ושזיפים והאורח אינו יכול לקחת דבר לפיו...

את הסיפור הזה שמעתי גם מפי יהודים אחרים בבית המדרש שלנו ותמיד קשור בשם סבי ואביו, לימים קראתי סיפור דומה אצל עגנון ב״והיה העקוב למישור״, כפי שקראתי ב״בדמי ימיה״ משהו דומה לאשר סופר בקרקוב על משפחת פיינטוך המשומדת...

סיפורי ד"ר יונתן ורשאואר

ועוד סיפורים על הד"ר יונתן וארשאואר, רופא מקובל ואהוב מאוד בציבור היהודי בקרקוב. בימי נקרא רחוב קטן ברובע היהודי על שמו. הוא היה ממשתתפי המרד הפולני נגד האוסטרים בשנת 1846, מראשי הנאורים בעיר ונבחר למועצת העיריה. כעתונאי נלחם על זכויותיהם של היהודים.

בבתיהם של היהודים סופר בעיקר על טובו ו"ממזרותו" – הוא היה מרפא חולים עניים חינם. לפעמים היה גם קונה להם תרופות מכספו. מעשה בד"ר וארשואר שבא לבית אשה ענייה וחולה. בביקורו השני הביא עמו תרנגולת, באומרו: אשתי קנתה, אך נאלצה לנסוע אל אחותה ואני אינני יכול להחזיק את הבשר בביתי. קבלי את התרנגולת... בדקה האשה את קרביה ומצאה משהו חשוד במעי־התרנגולת. אמרה לילדתה: לכי עם התרנגולת אל הווארשואר ושאלי אם היא כשרה? האשה התכוונה לדיין הרב גרינפלד, שמוצאו היה מוורשה ונקרא בפי היהודים "הווארשואר", אך הילדה חשבה, שהכוונה לרופא הד"ר וארשואר. ראה הרופא את מעי־התרנגולת, לקח חפיסת חמאה, נתן לילדה ואמר: התרנגולת כשרה בתנאי, שאמא תטגן אותה על החמאה הזאת...

ומעשה באשה זקנה מהמתעשרים, שהתפנקה מאד וחשבה שהתלונויותיה על מצב בריאותה יעשו אותה לגברת עדינה ומכובדת. היא החלה לגלות בגופה כל מיני מיחושים. שלוש פעמים בשבוע קראה לד"ר וארשואר – יש לי כאבים בראש, בידים, ברגלים, לפעמים גם הגב כואב ובכלל אינני מרגישה טוב... בסוף נמאס הדבר לרופא ואמר לה:

גברתי, זהו לפני הנשיאה (ביידיש – טראָגען – לשאת וגם להרות)...

הסמיקה האשה: אדוני הרופא... אבל בגילי?

ענה לה הד"ר וארשואר: אין אני מתכוון, שאת תשאי... אלא שישאו אותך...

סיפורים, סיפורים. לעתים קרובות היה הסבא חוזר ומזכיר את בנו האהוב ישעיה. לאחר שזה ירד מארץ ישראל בשנת תרפ"ז לאמריקה, לא יכול לו הסבא לסלוח ואמר:

אכן, עזב את ביתי, אבל נסע לארץ ישראל, ברם משם, אם לא חוזרים לבית המשפחה, לא נוסעים לגלות חדשה...

אמרתי שהתרחבות החנות המשפחתית לא באה הודות לכשרונותיהם המסחריים וחריצותם המיוחדת של הסבא, של אבא והדודים אלא בעקבות גורמים חיצוניים ובלתי צפויים. הדבר קרה בהעברת החנות מרחוב מוסטובה לרחוב קופה, במעבר מסחר קמעוני לסחר סיטוני וגם במקרה שלישי –

אברהם בוסאק

אברהם היה צעיר בניו של הסבא ר' זכריה. הוא ניסה את מזלו בכל מיני דרכים. הקים בית חרושת למחליקיים – ולא הצליח, הקים בית חרושת ליצור מקררי־קרח – ולא הצליח...

והנה –

קיימת היתה בקרקוב חברה אוסטרית – "קרן" – לסחר במתכות. רוטשילד היה שותף בה. בקום פולין, חתרה חברת "קרן" לפרוש את רשתותיה גם בחלק המרכזי והצפוני של המדינה והקימה את סוכנותה ומחסניה בבירת פולין – וורשה. עד אותו הזמן היה מלך סוחרי המתכות ובעיקר הברזל – גלאס שבוורשה. ברצותו לפגוע במתחרה החדש שלו, פנה גלאס לאבא והציע לו להקים בקרקוב מחסן וחנות לסוגים שונים של חומרי ברזל. הוא הבטיח לספק

לאבא את הסחורות במחירים זולים ממחירי הכורים, וזאת תוך ויתור על חלק מהבונוס, שקיבלו הלקוחות הגדולים מאד. הלך אבא וקנה מגרש ברחוב ואוזינצה, שיכנע את אחיו אברהם, שיחסל את יצור מקררי־הקרח. בכספים משותפים פתחו הם מחסן וחנות־ברזל לבניה ותעשיה. ניהול החנות נמסר לאברהם. כחלוף זמן מה פנתה חברת קרן לאבא, הציעה לו אותם התנאים, שהציע גלאס, מלבד זאת – במקום תשלומים במזומנים, מוכנים היו המציעים לספק את הסחורות באשראי של שבועיים. הדבר היה בשנות השלושים. האנטישמיות הלכה וגברה בפולין. את הדבר ניצלו פולנים שונים והקימו חברות פיקטיביות. הם היו מקבלים את ההזמנות לבניות ממלכתיות, לבתי חרושת גדולים ואת ההזמנות היו מעבירים בחלקן הגדול לחנויות־מחסנים של יהודים. הללו היו מעבירים את המוזמן ישר למקומות המיועדים. הספק הרשמי, מגיש החשבון, היה הפולני, בעל הפירמה הפיקטיבית, הספק האמיתי היה יהודי. כך היה גם בחנותנו החדשה לברזל. החנות סיפקה מסחורותיה ישירות לבתי חרושת, למסגריות, לבניינים. התפתחותה היתה מהירה מאד ותוך זמן קצר הגיעה לפדיון שנתי שווה לזה של החנות הוותיקה ברחוב קופה.

וזאת על אף העובדה, שגם בשטח זה לא היתה חנותנו היחידה בשוק המקומי. מהפעילות ממש בתחום זה היתה בעיר עוד חנות גדולה לחמרי ברזל של האחים לבקוביץ. למרות התחרות המסחרית היו היחסים בין משפחת לבקוביץ לבין משפחתנו – מצויינים.

על אף הפעילות המסחרית הענפה שלו מצא אבא זמן גם לעניינים אחרים. ראשית כל – יום־יום מדי בוקר, בקיץ ובחורף היה הולך לבית המדרש שלנו לתפילה ובשובו הביתה היה מביא יום־יום שני עתונים – אחד ביידיש ואחד בשפה פולנית. את שניהם

היה קורא. כגבאי בבית המדרש פעל להגשת סיוע כלכלי לנצרכים מבין המתפללים. בבית המדרש הזה של המגלה עמוקות התפלל, כמסופר לעיל, גם העשיר הגדול והפילנטרופ הידוע בעיר ר׳ סיני אלכסנדרוביץ, ידידו של אבא. בין השניים הוסכם, שאבא יוסיף תמיד את החצי מהסכום שר׳ סיני יתרום לטובת עניי בית המדרש.

דודי אברהם, היה בחור יפה מאד – תמיר, שחור עינים ושחמחם, ספורטאי מקבוצת הכדורגל ״קדימה״, חבר האירגון הציוני ״מרכז הצעירים״. הוא הופיע בתיאטרון חובבים ביידיש ואף ניסה לשלוח ידו בכתיבה ספרותית. במחנה פלאשוב כתב יומן והסתירו באדמה. אחרי המלחמה נמצא היומן על ידי אחי יוסף ופורסם ב״ילקוט מורשת״ חוב׳ ל״ח, ואח״כ בספרו של אחי יוסף – ״והאיל לא נאחז בסבך״.

בבואי יום אחד ממחנה יול״ג לגטו קרקוב, דיברתי עם אברהם. הוא סיפר לי על מבוכתו הרבה – הנה כומר אחד מוכן לקחת את שני ילדיו ולהצילם במנזר ולו, לאברהם, יש כל מיני מעצורים נפשיים. אמרתי, שעליו למסור את הילדים להצלה.

– אין לי כוח להפרד מהם... – השיב.

אותה שעה זכרתי – לפני 17 שנים והוא, אברהם, רצה לעלות לארץ. היה בן 20. בבית לא הרשו לו. סבא וסבתא התחננו לפניו, שלא יצא מהבית. הוא ברח ל״הכשרה״ לקראת עליה. כשלושה שבועות היה שם. אבי, אחיו הבכור, נסע אליו להחזירו ולא הצליח. והנה הסבתא חלתה. נתגלתה אצלה סוכרת. סבא נסע אל בנו הצעיר שב״הכשרה״. גילה לו, שלפי הרופאים מחלת הסבתא באה מצער. אברהם חזר. בשומעי אז בגטו את דבריו ולבטיו זכרתי וחשבתי – אילו יכלו הוריו להפרד ממנו, לא היה הוא עתה בתוך הגיהנום. לא גיליתי לו מחשבותי רק חזרתי:

עליך להוציא את הילדים מהגטו...

ואז אמר: אבל זה למנזר... ואם לא אשאר בחיים ולא יישארו גם אחרים ממשפחתנו, אז הם – גויים...

לא מסר את הילדים. כל משפחתו נספתה.

אשה וחמשה ילדים היו לדוד יעקב. כולם נספו בשואה. הוא איכשהו עבר מחנות גרמניים שונים ונשאר בחיים. באחד הימים אחרי המלחמה ישבנו יחד, קבוצת שרידים. מישהו סיפר שצעירים יהודיים רבים, שנותרו לבדם אחרי המלחמה, נשאו בחורות פולניות או גרמניות. פני יעקב האדימו. פתאום התפרץ:

הלא יודעים אתם – מאז שנודע לי, שאשתי וכל ילדי נספו, אינני מקיים מצוות. אינני הולך לבית הכנסת, אינני שומר על כשרות, מחלל שבת אני וכו׳, אבל – אם בני ובנותי היו אמורים להתחתן עם גויים, אז מוטב שלא נשארו בחיים...

כאמור, ישעיה עלה לארץ ישראל, אך בשנת המשבר תרפ״ז, ירד לארצות־הברית. בדרך התעכב באי קובה. שם הקים תיאטרון יידיש. מקובה הגיע לארצות־הברית בניירות של אחד ברנדשטטר. בארץ מגוריו הקים משפחה וחנות נעלים.

אחרי מלחמת העולם השניה, הגיע מארצות הברית לקרקוב והקים מצבות חדשות על קברי אביו ואמו, במקום אלה שנעקרו בימי השואה על ידי פולנים־גנבים. על המצבות החדשות נחרתו שמות כל בני המשפחה, שנספו בשואה. ואז הקים ישעיה מחדש את מצבתו של ר׳ ברישל בעל־תשובה, שהושחתה ונעקרה ממקומה על ידי בריונים. וכך סיפר הדוד ישעיה:

אחרי מלחמת העולם הראשונה, פגש אותי ר׳ ברישל בחנותו של אבא. תוך שיחה הביט עמוק בעיני ואמר: מדוע אין אתה נוסע מפה?

– מדוע לנסוע? שאלתי.

– שמעתי שצעירים רבים נוסעים לארץ ישראל – מדוע לא תסע אתה?

– מאז אותו מבט בעיני לא ידעתי מנוחה. נסעתי. ואני מאמין שר׳ ברישל ידע, מה שצפוי ליהודים באירופה...

ר׳ יהודה אריה בוסאק והרהוריו בשעת המלחמה

באחד מימי המלחמה, בהיותנו במחנה הריכוז, ספרתי לאבא את דברי ר׳ נחמן מברצלב על השטן, הרץ בין אנשים, כשידו מורמת, מאוגרפת וכולם רצים אחריו בהאמינם, שביד זו נמצא מה שכל אחד מבקש בחיים: והנה יום אחד נפתחת היד ומתברר שהיא ריקה...

אבא שתק. למחרת אמר:

אכן, תרמתי לקרן קיימת, לקרן היסוד, מאד שמחתי על התפתחות היישוב בארץ ישראל, אבל לעזוב פה הכל ולעלות... הוא סינוור את עינינו, לכד אותנו ברשתו וכל רכושי אינו שווה עתה קליפת השום... ידידי סיני אלכסנדרוביץ חכם ממני. הוא קנה פרדס בארץ ישראל, בנו נשא את בתו של משה שלוש מתל־אביב ועל כן, ערב פרוץ המלחמה ידע לאן לברוח... וברח... תמיד היה אומר: לייבוש, אש נוראה יכולה להתלקח פה, אל תחזיק פה הכל, קנה משהו בארץ ישראל. לא כך נהגתי. הכל השקעתי בחנות... וגם, אילו היה לי משהו בארץ ישראל, האם יכולתי לעזוב וסביבי אחים, אחיות ומשפחותיהם – ואני כבכור במשפחה נחשב בעיניהם כאבי המשפחה הרחבה? ולסגור את עסקי – חנות, רכוש, להעקר מכאן ולעלות?...

ד"ר מארישה גרינוואלד טורק

אכן, היינו מדורי דורות משפחה דתית, שומרת מצוות ומושרשת ברובע היהודי של קרקוב. ועם זאת – גם מתוכנו תבעה אירופה קרבנה. הייתי במחנה יול"ג. יום אחד נכנסתי לאחד הצריפים. עובדים, שחזרו זה עתה ממקום עבודתם באחת הנקודות שבעיר, התפזרו בצריף, התיישבו על יצועיהם לרגע, לפני שיצאו לעמוד בתור לקבלת כף המרק, אך אחד מהם הוציא מכיסו חפיסה גדולה של לחם בסנדביץ' עם פרוסה עבה של גבינה והחל לאכול. כשראה אותי עומד ותוהה, סיפר: יום־יום, כשאנו חוזרים מהעבודה, ניגשת אלינו באחד הרחובות של קרקוב אשה אחת, פולניה, הרופאה ד"ר טורק (יש בפלוגה שלנו אחדים, המכירים אותה מלפני המלחמה) ועל אף משמר האוקראינים, המלווה אותנו, מגישה כבדרך גנבה, לאחד היהודים חפיסה כזו. היום זכיתי אני...

שמעתי ונחרדתי. ד"ר מארישה טורק... ידעתי. לסבא ר' ליפא היה אח בשם אברהם בוסאק, שגר מעבר לנהר הוויסלה, בפודגוז'ה. הוא השיא את בתו לאיש אחד – גרינוואלד. לזוג זה היתה בת בשם מארישה־מרים גרינוואלד. היא למדה רפואה, התאהבה בצייר פרנצישק טורק ונישאה לו. פרנצישק טורק היה אוהב ישראל וצייר הרבה תמונות מנופי הרובע היהודי בקרקוב. והנה אשתו הרופאה, הד"ר מארישה טורק, שבהיותה בת יהודים, היתה חייבת להכנס לגטו ככולם, לא זו בלבד שלא נכנסה לשם וגם לא הסתתרה, כפי שעשו אחרים במצבה, אלא הסתכנה והסתובבה בעיר לעיני גרמנים ופולנים, שרבים מהם ידעו, בלי ספק, על מוצאה – וזאת כדי שתוכל להגיש חפיסת מאכל ליהודי. כששמעתי על הדבר הזה, נזכרתי בתגובתו של ואגשאל לפגי שנים רבות: משוגעים... אחרי המלחמה נודע לי, שהיא גם הסתירה יהודים בימי המלחמה בביתה – למשל את בני משפחת גרוס, שאחד מהם הוא הסופר נתן גרוס.

היא זכתה להשאר בחיים ומתה אחרי המלחמה, בהשאירה גם בנים, שאחד מהם הוא פרופסור באוניברסיטה של קרקוב והשני – גלח...

ומשהו דומה ולא דומה – שני אחיה של סבתא רבקה בוסאק היגרו לאנגליה. אחד מהם – משה, היה סוחר, השני – אלתר, היה שם חזן וסוחר. אחותה ינטה היתה נשואה לנח בלאזר, שהיה רב ומטיף באנגליה, אחותה חוה היתה באמריקה והצעירה שבבנות, אלה, נישאה לסוחר אליעזר פרטיג והתגוררה בעיר הגבול בין פולין לגרמניה, ביליץ, ואח"כ בביטום־בויטן. ארבע בנות היו לאלה פרטיג. הצעירה בהן – מרתה מלכה עלתה במסגרת תנועת הנוער הציוני בראשית שנות השלושים לארץ ישראל והצטרפה לקיבוץ עין חרוד, באשר נישאה לוורנר שום והקימה משפחה. לשם הגיעו גם הוריה. הגדולה בבנות, מלמה, נשואה לשטיינהאואר, עלתה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה לארץ ישראל, השניה, יטי, נשואה לליאו ברונר, עברה עם בעלה את כל אימי השואה, אך השנים שרדו והגיעו לארץ. אחת הבנות היתה סטלה. כאן עיקרו של הסיפור. היא למדה בבית הספר יחד עם צעיר גרמני בשם לורנץ. קרה מה שיכול לקרות – השנים התאהבו זה בזו ונישאו נישואים אזרחיים. בבית פרטיג היתה טראגדיה. אמא אלה לא יכלה לשכוח: "סבי היה רב־דיין בקרקוב וגם בנו של רב־דיין בעיר זו..." היטלר שלט בגרמניה והזוג לורנץ הצעירים היגרו לאמריקה. בימים הטראגיים של המלחמה והשואה נוצרה התקרבות מחודשת גם בין בני משפחה, שמטעמים שונים הוקם חיץ ביניהם. בין ההורים והאחיות שבארץ ישראל לבין סטלה לורנץ קיים היה קשר מכתבים. עברו שנים. אביו של לורנץ מת. עברו עוד שנים ובאחד הימים קיבלה המשפחה בארץ מכתב מסטלה ובו – לאחר מחלה ממושכת מתה חמותי. לפני מותה, בהיותה בבית

החולים ואנו ליד מיטתה, סיפרה: דעו ילדים, אתם לא הכרתם את הורי ואני לא סיפרתי לכם עליהם. גם אבא לא נגע בנושא זה. עכשיו אגלה לכם את האמת. שם הורי היה – הורוביץ. אני לא התנצרתי ובקשתי – קיברו אותי בבית הקברות היהודי...

אחר כשנתיים קיבלו האחיות תצלום מסטלה – והנה הבת שלה עומדת מתחת לחופה ורב מסדר קידושין כדת משה וישראל...

ד"ר חיים הילפשטין

המושל בעולם הפוליטיקה הפנימית של הציבור היהודי בקרקוב היה הד"ר חיים הילפשטין.

פגשתי אותו אחרי המלחמה בשדרות רוטשילד שבת"א, כשהוא הולך אט ומבטו מחליק על פני הסביבה. היה כבר למעלה מבן שבעים, אך עשה רושם של אדם מוצק, בריא וחזק. זכרתיו משם – צעדיו קצרים, הילוכו מהיר והוא עף ברחובות קרקוב סוקר ורואה הכל, יודע הכל מהנעשה ב"מדינתו". כן – במדינתו. עמד בראש הועד הפועל של ההסתדרות הציונית בגליציה המערבית ושלזיה וריכז בידו את חוטי החיים הציבוריים של יהודי המחוז. בחירות לקהילה, מאחוריהן – הילפשטין, בחירות לפרלמנט המדינה – הילפשטין, פעולות לטובת קרנות לאומיות – הילפשטין, פיתוח מוסדות פילנטרופיים – הילפשטין. שנים רבות היה נשיא מוסד חינוכי גדול, בית הספר העברי העממי והתיכון – 1,300 חניכים למדו בו כל שנה – והקים את בנייניו הענקיים בעיר. ביד חזקה משל, בעקשנות ידע להגשים את תכניותיו. היה הכוח המניע, רוח החיים בפעולה הפוליטית־הציונית בקרקוב ובכל המחוז, שגדלו עלה על גודל מדינת ישראל. דבר לא נעשה שם בלי

הסכמתו. לא אידיאולוג של התנועה, לא נואם – איש המעשה היה, בעל יד הברזל. בעתונים ציירו קריקאטורות – הוא, דומה למוסוליני, רוכב על סוס ומחזיק בידו שרביט המלוכה.

ישבנו על ספסל. ידעתי שלא נכנס בארץ לחיים הצבוריים, החברתיים והפוליטיים. רציתי לדעת איך מרגיש הוא בפרישותו, הוא, שהיה כל ימי חייו עסקן ציבורי ומנהיג. עבד אמנם כרופא, אך ברור היה שאינו מועסק הרבה, בשבתו בתוך אוכלוסיה שאינה מכירה אותו, וגם גילו אינו מושך את קהל החולים. שאלתיו אם מרוצה הוא מבואו הנה – הביט עלי משתומם ונעלב. הושיט ידו – ראה! ראה! – והצביע על הבתים הגבוהים־לבנים, על האוטובוסים הממהרים, על העצים הירוקים, על התינוקות המשחקים – ראה, זה שלנו, זה הכל שלנו... וטוב לאדם, בהביטו לאחור בערוב יומו ובראותו כי חייו לא עלו בתוהו וחלק לו בכל מה שנעשה פה...

בקשתיו שיכתוב זכרונות. הללו ישמשו חומר היסטורי חשוב לתולדות התנועה בפולין ובמיוחד היום, לאחר השואה, בה אבדו גם תעודות ומיסמכים ואלפים מאלה, שיכלו לספר דבר־מה, ניספו.

– למה? אין צורך... זה לא חשוב... היסטוריה... מה לנו לחטט באדמה ולחפש שרשים. העיקר שיש גזע, צמרת ופירות...

ובכל זאת... אחרי מותו נמצאו בין ניירותיו רשימות לתולדות חייו. רק על עשרים שנות חייו הראשונות כתב – המות הוציא את העט מידו.

רשימות, והנה במקום המנהיג הדגול, שהבטנו עליו תחילה כילדים ביראת הכבוד ואחר כך בהוקרה ובסוף, בהיותנו עמו במחנה הריכוז וההשמדה, בעצבות של נידונים למות – מופיע ילד, נער שמח שמחת חיים, צעיר הרואה הרבה, בחור קורא, חושב, ובלבו לבטים של מחפש דרך בחיים – התגבשותו הרוחנית של אדם.

מוצא הוריו מכפר במחוז ודוביצה. משפחת חקלאים זעירים ובעלי בתי מרזח. היה במשפחה גם דייג, והיה אחד שהשתתף במרד הפולנים בשנת 1863. חלק מבני המשפחה נשאר בכפרים, חלקם נדד לאירופה המערבית וחלקם לאמריקה. הוריו של חיים הילפשטין עברו לקרקוב. האב עסק בסחר־סוסים. לרגל עסקיו זה היה נוסע עד לקיוב שברוסיה ועד לברלין שבגרמניה. סיפק סוסים לתחבורה העירונית לפני התקנת החשמליות וסוסי רכיבה סיפק לאצילים הפולניים. חיים נולד בקרקוב בשנת 1876. היות שהאב היה תמיד בנסיעות, נאלצה האם לבדה לדאוג לחינוך הילדים וחיים היה הצעיר שבהם. אחיו הבכור אהרן־אדולף נסע לאמריקה בהיותו בן 15, האחר ליבל־לאופולד הפסיק את לימודיו בבית הספר למסחר, היות שנדרש לכתוב בשבת. האחות בילה־ברטה היתה כתבנית אצל עורך־דין. המשפחה גרה ברחוב קרקובסקה, בקרבת הנהר ויסלה והנער חיים, כפי שהוא מעיד על עצמו, היה ילד הרחוב. מגיל שבע עישן סיגריות, ובהיותו בן עשר חצה בפעם הראשונה את הויסלה בשחיה. אכן, למד ב"חדר" אצל מלמדים שונים שבשכונה היהודית, אבל לא התלהב מלימודים אלה. הויסלה משכה אותו ופעם – כמעט שטבע בגליה. ברם, על אף היותו שקוע במשחקים ובמעשי שובבות, פקוחה היתה עינו מילדותו. בן שבע היה, כשדרך העיר קרקוב החל לעבור גל של פליטי רוסיה, קרבנות הפרעות. בשכנות ביתו היה מוסד לעניים על שם "האח אלברט" ושם שוכנו פליטים יהודים רבים. הילד היה רגיל להסתובב ביניהם ולהתבונן לחלוקת המזון הדל, כף המרק, לפליטים. הפעם הראשונה החלה מבצבצת בלבו השאלה – הם ברחו מרוסיה כי שם רצו לרצוח אותם, ורצו לרצוח אותם כי הם יהודים – כמוני...

למד בבית הספר העממי. התחיל לקרוא. סיפורי המקרא גילו לו עולם חדש. הוקסם, אבות האומה, יציאת מצרים, כיבוש כנען, מלכי ישראל, מלחמת ישראל, שריפת בית המקדש... אחר כך קרא ספרי קיצור תולדות ישראל ובצדם – היסטוריה פולנית. ההיסטוריה כבשה את לבו, אנשים גדולים הקסימו אותו. בן שבעים ושתים רשם בזכרונותיו דרך־אגב: "את נפוליון מעריץ אני מאד־מאד" – הלא היתה דמות זו חלום נעוריו?

את בית הספר היסודי גמר בהיותו בן 11. בן 12 נכנס לגמנסיה על־שם "אננה הקדושה" ואז התחיל להרגיש בבשרו את אשר ראה באחרים ועל אשר קרא – אנטישמיות. שלוש כיתות ראשונות היו בגימנסיה זו. בכל אחת משתים שבהן היו שלושה ילדים יהודיים, בשלישית – רובם יהודים. על יחס בית הספר לתלמידים היהודיים תעיד העובדה שמכל הילדים היהודיים, שנכנסו לבית הספר עם חיים הילפשטין, גמרו את הגימנסיה רק שנים – הילפשטין ועוד אחד. הספסלים, שבהם ישבו הילדים היהודיים, נקראו בפי התלמידים הנוצרים והמורים – פלשתינה. אך התרבות האירופית, הספרות, עשו רושם חזק על חיים הצעיר. למד בחריצות. השתקע בקריאת יצירות מופת של סופרי אירופה ובמיוחד – בקריאת המחזות של שילר. הקסימו אותו האינדיבידואליסטים, הגיבורים הלוחמים במחזותיו של המשורר הגרמני.

אט־אט נפקחו עיניו. החל להבין את אשר ראה. הוא הבין את מעמדם של היהודים בתוך הפולנים. הוא ידע שהיהודים, היושבים כמעט כולם בשכונה היהודית, מאורגנים בקהילה ובה – יהודים שמרנים ויהודים מתבוללים־חפשים. הוא ידע שהמתבוללים הם המיעוט ובכל זאת עומד בראש הקהילה המתבולל, הבנקאי אלברט

מנדלסבורג. ואחר כך נודע לו שמנדלסבורג נאלץ להתפטר מראשות הקהילה לאחר שבנו, שופט בוינה, המיר את דתו. חיים החל להבין את המאבק המתנהל בין החפשים לאדוקים. לאחר פטירתו של מנהיג החרדים ומארגנם הרב ר' שמעון סופר, בנו של ה"חתם סופר", רצו האדוקים למסור את כסא הרבנות לחתן הנפטר ר' עקיבא קורניצר, אך החופשים, שכל ענין הרבנות היה זר להם, התנגדו לכך ומנעו זאת. הוא ידע, אך הדברים האלה לא ענינו אותו.

היה כולו שקוע בעניני בית־הספר שלו, בעולם חבריו הגמנסיסטים, בקריאת ספרים ובהכרת בעיות העולם הרחב. "לא ידענו כלל על תנועת "חובבי ציון", על "אהבת ציון" בלי לדבר כבר על כינוס "חובבי ציון" בקטוביציה, ואת הספרות (העברית) בכלל לא הכרנו אעפ"י שבקרקוב היה בית הדפוס היחיד העברי של יוסף פישר והוא שהדפיס עתונים וספרים בשביל גליציה. הספרים הוגנבו אח"כ לפולין הרוסית. אנו, הנוער הלומד בגימנסיה, היינו כבר מגיל 15 שייכים לחוגים ספרותיים שונים בעלי צביון רדיקלי. ספרים כמו "הניהיליסטים" של זוריה קובלסקי או מחקרים על "הקפיטל", על קרופוטקין וכד' היו לנו ספרי קדש".

בחוג הספרותי־סוציאליסטי של הילפשטין היו קוראים מאמרים מבטאונים סוציאליסטיים, שהובאו מוורשה לקרקוב, שם היו מתווכחים על תקון מצבו של הפועל המנוצל, הנרדף בלי לשים לב לבעית היהודים.

אך מאורעות הזמן הכריחו את הצעיר החושב להפנות את לבו לעתים קרובות למצבו המיוחד של היהודי. הנה באחד הכפרים סמוך לקרקוב נאשם היהודי ריטנר בעלילת הדם ומשפטו זעזע את יהודי המדינה. בשנת 1894 פרצו פרעות בקרקוב. רגילים היו היהודים לערוך כל שנה

ברחובות שכונתם חגיגות פורים תוך התחפשויות, שנמשכו ממוצאי השבת שלפני פורים עד לאחר פורים. אותה שנה התחפש חברו של חיים – מוריצי גרטלר – בבגדי כומר ובידו החזיק פעמון כדרך הכומר ההולך אל שכיב־מרע. השוטר הנוצרי, שראה אותו, כרע לפניו כנוהג הנוצרים, אך אחר־כך נראה לו "הכומר" חשוד והשוטר אסר אותו. במשפט נידון גרטלר לשנה מאסר – העונש הנמוך ביותר במקרים אלה, אך המאורע גרם לפרעות ביהודים.

והנה הידיעות מצרפת על משפט דריפוס.

במקרה הגיעו לידי הילפשטין שני ספרים – אחד של פיליפסון על האנוסים והשני של לרמאה דה בואלו "על שאלת היהודים". הזדעזע. לראשונה קרא בהם על עם יהודי. "שעה שהייתי בטוח שאני הנני אך ורק פולני, כמו שפיליפסון הוא גרמני ודריפוס צרפתי, ויהודי רק לפי הדת". "... דבר־מה התהפך בלבו של אדם. פתאום הרגיש האדם ריקנות מצד אחד ומצד שני – צמאון לדבר־מה".

והחיים התנהלו כמנהגם. הסטודנט ללא פרוטה חפש כל מיני דרכים לראות את ההצגות בתיאטרון העירוני ובתאטרון היהודי שביקר בקרקוב, בהציגו בקיץ במלון "לונדרס" שברחוב סטראדום ובחורף במסעדה שברחוב סטארובישלנה (שעברה אח"כ לידי ויסברוט). יחד עם צעירים אחרים הקים תיאטרון חובבים בו הוצגה יצירה של מחבר הקומדיות הפולני פרדרו וקטעים מהמחזה של סלובצקי "קורדיאן", כשהילפשטין ממלא בו תפקיד הגיבור הראשי.

אך קימים היו כבר באותו הזמן בקרקוב ארגונים לאומיים יהודיים. הציונים הראשונים התארגנו ב"שפת אמת", ב"חובבי ארץ ישראל". בארגונים אלה פעלו: העורך והסופר ש. י. פוכס, הסופר והסוחר אהרן מרקוס, מיכאל פרנקל, ישראל קרוסצקי ועוד.

בחגיגות הפולניות, שנערכו על ידי היהודים המתבוללים בהיכלם, שר החזן הראשי, המדפיס יוסף פישר, לאחר השיר "האל, ששמרת על פולין", גם את השיר "האל, ששמרת על יהודה". פישר זה היה הרוח החיה בתנועה הציונית שבעיר והוא שארגן עוד בשנת 1891 נשף חנוכה לכבוד המכבים בהיכל הנאורים על אפם ועל חמתם של המתבוללים, ששלטו בהיכל, וגם שיתף בו את המטיף שבהיכל – הד"ר לנדאו. פעם ביקר הילפשטין הצעיר באספה של "שפת אמת". שם מצא אנשים מבוגרים, רציניים ונכבדי הקהילה, אך לא הבין הרבה מההרצאות ומהוויכוחים, היות שחברי הארגון התאמצו לדבר עברית והוא לא הבין את השפה. בן תשע עשרה היה בהודע לו על קיום ארגון ציוני "לבנון", בו פעלו תלמידי גימנסיה ואוניברסיטה וגם אנשי האינטליגנציה המקצועית ובראשם ד"ר רודולף פריילינג, ד"ר לאופולד באדר, ד"ר יעקב להרפרוינה, ד"ר אברהם קורנהויזר, יוליוס שנבטטר ואחרים.

והנה בא לידו הספר של הד"ר הרצל "מדינת היהודים". "ספרו של הרצל פקח לנו את העינים. זוכר אני את העליה ברחוב סטראדום, בבית מגוריו של הח' טיפל, שם היינו רגילים להתכנס לעתים ושם התנהל הויכוח על "מדינת היהודים" של הרצל... הספר נמצא פתאום בידי הנוער היהודי הלומה, המושפע והמתבולל בתוך מפלגות רדיקליות שונות... הנוער היהודי התעורר, עיניו נפקחו, פעמים אחדות קרא כל דף מהספר...".

אך לרגל מתן זכויות הבחירה לפרלמנט האוסטרי לשכבות הרחבות של העם, פתחו באותו הזמן התנועות הסוציאליסטיות הפולניות במסע תעמולה בתוך החברה היהודית שבעיר. מנהיגי הפ.פ.ס. הפולני ארגנו אספות המוניות לשם משיכת קולות היהודים.

אל השכונה היהודית היו באים ראשי התנועה הסוציאליסטית כאיגנצי דאשינסקי, ד"ר ב. דרובנר, וילהלם פלדמן. וויכוחים סוערים התנהלו בין הציונים הראשונים לבין הסוציאליסטים. האחרונים הוכיחו שפתרון השאלה היהודית יבוא רק עם שלטון הסוציאליזם, והראשונים תבעו אי־תלות בחסד לאומים. בתמונה הכללית הזו מתאר הילפשטין את מצבו ומצב חבריו – "בין הפטיש והסדן".

בשנת 1897 עמד חיים הילפשטין בבחינת הבגרות. נרשם ללמוד משפטים ולאחר 24 שעות של לימוד מקצוע זה החליט להרשם ללימוד רפואה.

באוקטובר של אותה השנה, שנת הקונגרס הראשון, נוסד בקראקא ארגון האקדמאים היהודיים שבאוניברסיטה הקראקאית – "השחר" והוא כולו חדור רוח לאומית. הארגון הוציא כרוז ליהודים ולפולנים בבקשו הכרה והבנה. האקדמאים היהודיים למדו מחבריהם הפולנים לשאוף לעצמאות, לחופש, לכבוד לאומי. הם רצו להכיר ולחקור את תרבותם ושפתם הלאומית ולעמוד בצד האקדמאים הפולנים כשוה בצד שוה.

לארגון זה, שמתוכו יצאו מנהיגי הציונות בעיר ובמחוז, הצטרף גם חיים הילפשטין, בעשותו בזה את הצעד הראשון לפעולתו הלאומית, שהביאתהו עד לראשות התנועה בגליציה המערבית ושלזיה.

הד"ר הילפשטין עם אשתו (בת הדיין מקרקוב ר' יקותיאל זלמן דמביצר) עברו את גטו קרקוב, את מחנה הריכוז פלאשוב, מחנה עבודה ברינליץ ונותרו בחיים. אחרי השואה התיישבו בארץ ישראל. הד"ר הילפשטין מת בתל־אביב בשנת 1953.

הציונים הראשונים בקרקוב, ר׳ אהרן מרקוס

אם הד״ר חיים הילפשטין צמח מתור הדור הצעיר של העסקנים הציוניים – תלמידי האוניברסיטה שבעיר, הרי לאלה קדמו בקרקוב ציונים, ששרשיהם בעולם היהדות המסורתית. הבולט בהם היה ר׳ אהרן מרקוס. נכדו, שנקרא על שמו, היה חברי. בבקרי בביתו, שמעתי מפיו ומפי אביו ר׳ יהודה מרקוס כיצד ר׳ אהרן היה מתבטל לפני הרבי מרדומסק והרבי מטשורטקוב, אף שעלה עליהם בידיעותיו בתורה, שלא לדבר על ידיעותיו בפילוסופיה המודרנית, על הכרותו של ר׳ אהרן עם הד״ר הרצל, הנערץ עליו – אף שהמנהיג הדגול לא יכול לסבול מישהו שיכול להיות שני לו, ועל התרחקותו של ר׳ אהרן מהתנועה הציונית בשל צביונה החילוני. הם הראו לי כרך גדול של ״קראקאואר יידישה צייטונג״, שהקים ר׳ אהרן, הוציא ומלא אותו במאמריו. על מותו של אהרן מרקוס הנכד בימי השואה יחד עם הרבנים ר׳ שבתי רפפורט, ר׳ שמלקה קורניצר ואיש היודנרט שמלקה מאיר – דובר בתחילת הספר הזה. זמן מה לפני פרוץ המלחמה הראה לי אהרן מרקוס הנכד את מצבת סבו. העתקתי את החקוק עליה:

״פ.נ. חד מבני עליה הה״ג בתורה וביראה, אביר הרועים פאר הדור אספקלרי״ המאירה שר התורה והחכמה עמוד החסידות חוקר ומקובל בלשון וספר בעמ״ח קדמוניות ברזילי והחסידות ועוד ספרים רבים, כמוה״ר אהרן מרקוס במו״ה מאיר זללה״ה נאסף לעמו מוצש״ק ויקרא ל׳ אדר א׳ בפרנקפורט והובל לבמלכה יום ה׳ ויקרא ד׳ אדר ב׳ תרע״ו בשנת ע״ד לימי חייו.

״אבי החכמים ראש נבונים כליל המדעים הוד עמו לוחם מלחמתו מלחמת ד׳ בגבורים, רכב ישראל ופרשיו שר צבאו ומובחר שלישיו נאמנה אל רוחו יגיד עליו שיחו. בן ט״ז עזב את בית אביו לחפש דבר ד׳ כאבוקה נדד למקום תורה להישיבה בבוסקוביץ ובקראקא. מהר

להשתלם בגפ"ת וחקירה וסתרי תורה. אור החסידות תעטפנו ויכתת רגליו למצא מורה יגיד על גדלות נשמתו מהתנאים ואמוראים רבו בעהמ"ח תפארת שלמה (הרבי מרדומסק) זכרו לנצחים. מדת ענותנותו גודל צדקתו רוממות חסידות אמונתו השלמה יראתו הטהורה, תורתו התמימה רוב שקידתו בלימודים צדקת פזרונו לעניים קדושתו ומסירות נפשו על כל מצוה קלה ויתר גדולת חכמתו וידיעתו בשפות ולשונות הקדומים ספריו הרבים והגדולים יעידו וירימו שמו למעלה תנצב"ה."

הרבה מספרת המצבה על האיש ופעלו, אך אין בה זכר לפעילותו בתנועה הציונית. כנראה, לא הוא בלבד התרחק ממנה, אלא גם את משפחתו הרחיק. אך יש אמיתות שאין להשכיחן.

ביום 8 במאי 1896 רשם הרצל ביומנו: "החסיד אהרון מרקוס מפודגוז'ה כתב אלי שוב מכתב יפה, שבו הוא מעלה לפני את האפשרות, ששלושת מליונים חסידי פולין יצטרפו לתנועתי. עניתי לו, שהשתתפותם של האורטודוקסים רצויה מאד, אך תיאוקרטיה אינה באה בחשבון".

המנהיג הציוני מאיר עבנער מספר בזכרונותיו:

"בימי הקונגרס נפגשתי בחשמלית עם נורדאו. לאחר החלפת מלים אחדות שאל אותי נורדאו פתאום, מי לדעתי הוא האיש החריף ביותר בתנועה הציונית. השאלה הביכה אותי – למה הוא מתכוון? האם הוא מצפה לשמוע מפי מחמאה כה זולה? גמגמתי לא לכאן ולא לכאן. אז הוא ענה על שאלתו כהאי לישנא:

אינני רוצה להקטין את דמותו של הרצל ידידי, אך לדעתי – אהרן מרקוס הוא האישיות החשובה ביותר.

לאחר שקיבל את ספרו של מרקוס על הפילוסופיה האינדוקטיבית של הרטמן בחסידות, כתב נורדאו למחבר:

אני מתפעל מהקף ידיעותיך והארודיציה שלך... מהרהר אני – בפודגוזיה הנידחת הנך יושב – וכיצד אתה "הלב היחיד המרגיש בין התולעים", הנך מכיר את ההישגים המעודכנים ביותר של הפילוסופיה, המדע והספרות היפה..."

בספרו "הרצל – חיים וחזון" כותב נ.א. שוראקי על אהרון מרקוס – "פילוסוף ומנהיג רוחני, שנולד ומת בגרמניה. את רוב ימי חייו בילה בפודגוז׳ה, מקום שם נעשה רבם של חסידים. במעמדו זה היתה לו השפעה גדולה על החסידים בפולין. מלבד השכלתו הרבנית הוסיף וקנה לו השכלה פילוסופית מערבית. במחקרים הפילוסופיים שפרסם, הוא מצטייר כתלמידם של קנט והרטמן.

ברם, אהרון מרקוס לא היה רבם של חסידים ואף לא היה פילוסוף וממילא לא היה תלמידם של הנ"ל.

הד"ר אלכס ביין כתב עליו – "אישיות יקרה בימים ההם בתוך החסידות של גליציה". המושג "אישיות יקרה" מעלה לפני הקורא דמות נוחה לבריות, כובשת לבבות בהליכותיה ובשלוות רוחה. על אהרון מרקוס אפשר לומר הרבה – אך לא זאת. הוא היה בעל עצמיות חזקה, איש הפולמוס העוקצני, הרוצה לשים ללעג את הפוגע בדעותיו.

הוא נולד בשנת תר"ג בהמבורג שבגרמניה, שם למד בתלמוד תורה ובישיבה. בהשפעת רבו ר׳ ברוך יצחק ב"ר ישראל ליפשיץ מח"ס "תפארת ישראל" (פירוש למשנה) פנה למזרח אירופה, באשר קיים היה ישוב צפוף של יהודים חרדים, לבש בגדים מקובלים על היהדות האדוקה ולמד בישיבת בוסקוביץ שבמורביה. משם עבר והתיישב בפודגוז׳ה, הסמוכה לקרקוב, ונעשה חסידם של ר׳ שלמה רבינוביץ, בעל "תפארת שלמה", הרבי מרדומסק, ושל ר׳ דוד משה פרידמן, הרבי מטשורטקוב. ועם זאת לא הפסיק לקיים מגע הדוק

עם חיי התרבות של אירופה המערבית. כתב בעברית ובגרמנית ושונים היו נושאי התענינותו. הוציא את הקונטרוס "שאלות ותשובות מן השמים" לר' יעקב הלוי עם פירוש "קסת הסופר" (1895) וחוברת מוקדשת לויכוח סוער עם משנתו של דרווין "די מודרנה אנטוויקלונגסטאורי אין דר יידישן ויסנשפט". כתב בעברית ספר "קדמוניות" (1896), המוקדש לגילויים הארכאולוגיים שבאשור, בבל ופרס וספר "דר חסידיזמוס" בגרמנית (1901). את הספר הזה (תורגם לעברית ע"י מ. שנפלד בשנת תשי"ד) דן ש. דובנוב ברותחין – "שיבוש מעשים היסטוריים ופטפוטים פילוסופיים" והפרופ' מ. בלבן כתב עליו – "מונוגרפיה גדולה אבל חסרת סדר ומלאה המון מעשי נסים ונפלאות של צדיקים". וכך העריך את הספר הפרופ' גרשם שלום – "משנתו אינה סדורה ומחשבתו מבולבלת והמלים הגבוהות מצלצלות ורוח אין בקרבן. ובכל זאת – זהו ספר נפלא ומלא ענין... באיזו חיוניות נכתב... אין זה ספר מדעי כלל, ולא יבין אותו כראוי אלא מי שיקראנו כספר חסידי מקורי... כמקור הנובע מבפנים ולא כמחקר היסטורי. נודעת לו חשיבות מרובה. ומי יכחיש, שהוא כמעין הנובע ודבריו עשירים ומגוונים... אך גם עם נפילת ערכו כמקור אינפורמציה מדעית, לא סר חינו בעיני כעדות חיה על האמונה של החסידות... בספר זה, כמו בשאר חיבוריו – כל פרט ופרט טעון בדיקה. תאריכים שהוא קובע – אינם נכונים, מסורות שהוא מוסר – ספק אם הן מדויקות וספק אם לא נסתלפו, כשעברו את מזגו הסוער... הוא מתלהב מכל אלה, שהרב מרדומסק שיבח אותם, וכחסיד אמיתי הוא נוקם ונוטר באלו שעוררו חמתו. סובייקטיביות קיצונית זו בהערכת אישים וזרמים שלמים מוסיפה הרבה על חיוניותו של הספר".

בגרמנית פרסם מרקוס גם את ספרו "הרטמנס אינדוקטיבה פילוסופי אם חסידיזמוס" (1889) וספר "ברזילי", המוקדש לחקר השפה בכלל והעברית בפרט. בספר זה מעלה מרקוס את הרעיון, שבשפה העברית יש משום התגלות הבורא. הלשון היא כעין כתב נפשו של האדם וקיים תיאום בין צליל ההיגוי לבין צורתו בכתב. מרקוס השתדל לחדור לפסיכולוגיה של הלשון ולהוכיח, שבדברי חכמי ישראל נרמזו כבר החידושים, שהועלו בשטח זה על ידי החוקרים המודרניים. בתחום השפה העברית הורה, שהשורש העברי היה בצורתו המקורית מורכב משתי אותיות ולא משלוש. לבעית הלשון העברית הקדיש גם חוברת בגרמנית "גשיכטה דר יידישן טרדיציונסלרה" (1903), שבה רצה להוכיח את המקוריות המוחלטת של תורת היהדות ואת היסוד, הטמון בלשון העברית והוא – מחאת היהדות נגד האלילות והבלטת התרחקותה מכל מיתולוגיה. והנה דוגמאות אחדות להוכחותיו: השמש, שהיא גם שם של אליל, קיבלה בעברית גם משמעות של משמש־משרת. בגרמי השמים, שנחשבו בעיני עובדי עבודה זרה כאלילים, הובלטו ביהדות התכונות הפיסיות ולא הכוחות העילאיים־האלקיים. הירח נקרא לפי צבעו – לבנה, השמש – בגלל חומו – חמה. על רקע זה מובנת גם התקפת מרקוס בחוברתו הגרמנית "צווישן צווי שטילו" (1905) על פרידריך דליטש, שבספרו "ביבל אונד בבל" רצה להוכיח, שתורת משה שאבה מתרבות בבל העתיקה. בספרו "קדמוניות" טען מרקוס, שבל החפירות הארכאולוגיות בארצות המזרח הקרוב מוכיחות את אמיתו של המקרא, ודברי מבקריו הינם חסרי יסוד, אך בסובייקטיביות שלו התעלם המחבר ממסקנות הארכאולוגים, הסוטות מהאמת התנ"כית. בהתלהבותו הפולמוסית לא נמנע מהטלת דברי חירוף וגידוף ביריביו.

בצורה כזאת דן את משנתו של דרווין, שלפי דעתו אין לקבלה, נוכח המרחק העצום והשוני האיכותי בין היצורים הפרימיטיביים לבין הגאון האנושי. כאמור, הקדיש מרקוס ספר לפילוסופיה האינדוקטיבית של הארטמן, אך לא בא הספר אלא להוכיח, שרעיונותיו של הארטמן והרבה מדעותיו של שופנהאואר נמצאים כבר בחסידות.

ב"קראקאור יידישה צייטונג" שלו פרסם מרקוס את עבודתו על הפסיכולוגיה של הרגשות בהשתקפותה במשנתו של ר' דב־בר ב"ר שניאור זלמן, אבי תנועת חב"ד.

מאות מאמרים פרסם אהרון מרקוס בבמות שונות. ב"קראקאור יידישה צייטונג" הדפיס בליל של רשימות וכתבות בנושאי הציונות ליד תרגומים מקונטרסי חב"ד והשגות בפרשות שונות שבפילוסופיה, אך הפעולה הספרותית לא נתנה סיפוק מלא לבעל הטמפרמנט הסוער והרותח. בהיותו מעורה בחיי החברה היהודית, תפס מרקוס גם מקום נכבד בתנועת התחיה הלאומית. כבר בשנת 1883 ייסד, בתמיכת הרב של קרקוב ר' שמעון סופר, את החברה הראשונה לישוב ארץ ישראל בשם "ראש פינה". אח"כ, בשנת 1892, כשהד"ר נתן בירנבאום סייר בגליציה במטרת חיזוק התנועה הלאומית ואיחוד אירגוניה במדינה, הופיע אהרון מרקוס בצדו וכדמות מרכזית של התנועה בקרקוב קיבל את נשיאות "חברת ישוב ארץ ישראל", שהוקמה אז בעיר. הוא פעל בעיקר בתוך היהדות החרדית, אך השתדל למשוך לתנועה גם את התלמידים היהודיים של האוניברסיטה הקרקובית. בהופיע הרצל, היה מרקוס ממעריציו הנלהבים ביותר. הוא השתתף בקונגרס הציוני הראשון, ובועידה הציונית הארצית של גליציה (1897) נבחר לועד הארצי. כשהתארגנה האופוזיציה להרצל, שתקפה את המנהיג על התמסרותו לפעולה

הפוליטית על חשבון התמיכה בישוב שבארץ, פנה אחד מראשי האופוזיציה (1898) – הרב ד"ר א. קמינקה – אל מנהיגי הציונים – ובתוכם גם אל מרקוס – במטרה למשוך אותם לאופוזיציה בקונגרס השני, שעמד להתכנס, ואולי אף לקרוא לוועידה, שתהיה מכוונת נגד הרצל. בידעו, שמרקוס הוא אדם דתי, הבליט קמינקה במכתבו אליו את העובדה, שהרצל הוא אדם חפשי. מרקוס ענה, שאין בדעתו לפגוע בתנועה הציונית בשל אי־דתיותם של מנהיגיה. "נעזוב את הענינים לעצמם. הציונות הפוליטית תוכל ליהפך מבלי משים מכשיר בידי ה'... כנציגי עמנו יהיו נורדאו והרצל מחוסנים לגבי כל החששות הדתיים ככרמיה ודישראלי. היזהר על כן מפני ד"ר הרצל. הוא עומד מעל כל המפלגות ומסמל אידיאה יקרה מאד".

בקונגרס הציוני השני גילה מרקוס פעילות רבה ובויכוחים יצא נגד התישבות בארגנטינה ונגד תומכיה הציונים. הוא דרש ריכוז כל הכוחות במפעל ארץ ישראל וקרא לפני הצירים פטיציה של 7,000 מתישבים יהודיים מארגנטינה, שבקשו להעבירם לא"י. מרקוס תבע להקדיש מרץ וכסף לשבירת התנגדותם של שלטונות טורקיה להתיישבות היהודית בא"י. בקונגרס זה הוא נבחר לוועדות התרבות וההתיישבות.

בקונגרס השלישי (1899) עמד מרקוס בצדו של דוד טריטש, שנתקל בהתנגדות רבה, בהעלותו את רעיון ההתיישבות היהודית בקפריסין. בשיחתו עם הרצל הוכיח מרקוס, שלפי התלמוד קפריסין הנה חלק מארץ ישראל. בבמתו "קרקאור יידישה צייטונג" הקדיש מאמר גדול לבעיה הנ"ל. הוא הצביע על הקשיים העצומים, שבהם נתקלת ההתיישבות בא"י, קשיים שלא יעלמו גם לאחר קבלת הצ'רטר. ההתגברות עליהם תדרוש לבל הפחות דור שלם. בינתיים אפשר ליישב בקפריסין, שהיא, לדבריו, חלק מא"י, כ־100,000 יהודים.

הוא, מרקוס, האמין, שבעזרת כסף אנגלי אפשר יהיה לקיים את היישוב היהודי בקפריסין, שיתעסק במסחר ובתחבורה־ימית. היהודים האלה בקפריסין יהיו אזרחים אנגליים ובתור כאלה יוכלו גם להתיישב בארץ ישראל. ההתיישבות בקפריסין תחליש גם את גלי ההגירה לאמריקה, באשר היהודים צפויים להתבוללות. הרצל התנגד לתכנית זו בחששו מפני הטרור, המהומות וההפגנות של הסטודנטים הקפריסאים.

בחסידיו של ר׳ דוד משה פרידמן, הרבי מטשורטקוב, הכיר מרקוס את עוצמת השפעתו של האדמו״ר בקרב היהדות החרדית. הוא השתדל להשפיע על הרצל, שימשוך את מנהיגי החסידים לתנועתו. הרצל שלח מכתב ע״י הרב ליבוש מנדל לנדא מפשמישל אל הרבי מטשורטקוב ובו דברים על רצונו לבקר אצל הרבי לשם שיחה על בעיות היהודים. מטעמים שונים לא יצאה פגישה זו אל הפועל. כדי לעשות נפשות לתנועה, אסף מרקוס חוות־דעת של רבנים לטובת הציונות ובהסכמתו של הרצל נסע לטשורטקוב לקבל אישור מהרבי לקריאה לאספת גדולי הרבנים למען ארץ ישראל. הרבי הסכים, שמרקוס יתקשר עם ר׳ בנימין וייס, הרב הראשי של טשרנוביץ, שיזמין לישיבה את הרבנים מלבוב, מקרקוב, מסטדי, מבז׳ז׳ני ומבנדין, כדי ליצור מגע עם הוועד הפועל הציוני במטרת קיום דיונים על העזרה, שתגיש היהדות החרדית ל״אוצר ההתיישבות״. תכניתו של מרקוס היתה להפיץ בין היהודים החרדים 130,000 מניות של ״אוצר ההתיישבות״ ובדרך זו לזכות בתמיכתם הכלכלית ב״בנק הציוני״ ובשיתופם בפעילות הציונית. הוא תיכנן גם ריכוז כספי ״החלוקה״ ב״אוצר ההתיישבות״ וחלוקה צודקת בין הנצרכים שבישוב הישן בארץ.

בפעילות זו עורר מרקוס חליפת מכתבים ערה בין רבנים בגליציה, רומניה ורוסיה בעניני התנועה הציונית (1900) ורבים מהרבנים הצטרפו

לתנועת התחיה. לשם זירוז התעניינות החרדים בתנועה, פנה מרקוס במכתב לד"ר הרצל וביקש ממנו לשלוח משלחת ציונים לאספת הרבנים, שעמדה להתכנס אז בוילנה. בענין זה הוא כתב גם אל הועד הפועל הציוני, ברם לא קיבל תשובה. חוסר היענות זו זיעזעה אדם אימפולסיבי כאהרון מרקוס ובמכתבו לד"ר הרצל כתב (1900):

"... להלן הודעתי, שמטשורטקוב נמסרה לי חליפת מכתבים מקיפה עם ראשי הרבנים הרוסיים, שהביעו את נכונותם, אחרי שיקבלו תשובה לשאלות רבות, לתת יד לשיתוף פעולה ואיסוף סכומים גדולים יותר מאשר דורשים מהם. היות שמכתבי נשארו ללא תשובה וגם המסמכים לא הוחזרו לי, ואני וכל תעמולתי הוכשלו על ידי שתיקה זו, והועד הפועל הציוני, בלי ידיעת המצב האמיתי, חושב, שאין כבר מן הנחוץ להחשיב את כוחם של הרבנים ברוסיה יותר מאשר את אישיותי הבלתי חשובה, אינני יודע אם עוד רצוי שאשלח את חליפת המכתבים הנ"ל ואם מעוניינים עוד בהשכנת השלום לשם עיכוב מלחמה חותרת תחת קיום הציונות. הרי הזלזול היחיד בערך המתנגדים הוא רעת ירושה ותיקה של האינטליגנציה הצעירה שלנו. אנשים בעלי תבונה כגון פרופ' מנדלשטם, ד"ר אבינוביציקי ואפילו ראובן בריינין, המכירים את הארץ ואנשיה, דעתם על תוצאות מלחמה במנהיגי ההמונים היא אמנם אחרת לגמרי".

אחר שליחת המכתב הזה פרש אהרון מרקוס מהפעילות בתנועה הציונית ובשנת 1912 השתתף כאורח באספת היסוד של "האגודה". בימי מלחמת העולם הראשונה שהה מרקוס בגרמניה ומת בפרנקפורט ענ"מ בשנת 1916. הוא הובא למנוחות, לפי בקשתו, בקרקוב.

פעילותו של הד״ר הילפשטין התרכזה בקרקוב. לעומתו – ר׳ אהרן מרקוס, מלבד פעילותו בקרקוב, קשר קשרים עם מרכזי התנועה הציונית באירופה. יהדות קרקוב הוציאה מתוכה גם אדם, שתרם לגיבוש המפנה בחיי החברה היהודית ברעיון ובמעשה. ראשית עשייתו בקרקוב, המשכה באמריקה ובארץ ישראל. היה זה שמעון ברמן (תק״פ–תרמ״ד).

שמעון ברמן

הוא לא היה הראשון, שתוך העלאת אושרו של האדם היוצר והעובד את אדמתו, הטיח בחברה היהודית להתיישבות חקלאית כפתרון לבעיה הכלכלית והחברתית של המוני היהודים העניים, אך היה אחד הראשונים. עשרות שנים לפני א. ד. גורדון הצביע ברמן על ברכת הקשר בין האיכר לאדמה, לטבע. הוא לא היה הראשון שפעל למען ישוב ארץ ישראל, אך שנים לפני תנועת הביל״ויים ולפני פרסום ״מדינת היהודים״ של הרצל הדפיס את ספרו ״מסעות שמעון״ (הופיע לאחרונה בהוצאת י. בן־צבי במהדורת ג. קרסל ובתרגומו של דוד ניב מיידיש־גרמנית), שתיאר, בשילוב מוטיבים אוטוביוגרפיים, את מאמציו וניסוייו להקים מושבה־גרעין, שתהיה מופת לרבות כאלה בארץ ישראל. גישתו היתה פראגמתית, מעשית, הוא חיפש פתרון למצוקתם הפוליטית, החברתית והכלכלית של היהודים, הזקוקים לכך.

והנה קטעים מספרו:

״העולם אינו רגוע וכל האשמה מוטחת כלפי היהודים... שכבות העם הנמוכות נתונות להסתה והאדונים האצילים ירגזון על כך, שבני הנוער היהודים משקיעים את עצמם בלימודים... ועלולים לדחוק רגליהם... מכמה משרות נכבדות. חומר הדלק המצטבר עתיד להידלק ולהתפוצץ באחד הימים ותוצאות חמורות עלולות לבוא... ניטל מאתנו חלק ניכר מענף הפרנסה... עדיין אין אנו יכולים ליהנות

מעבודת אדמה... היהודי אינו רגיל אליה והריהו נרתע ממנה... לענף הפקידות לא היתה לנו גישה. אנו עדיין מוגבלים למסחר ולמלאכה, ועתה גם חלק ניכר מכך נשמט מידינו... והרי הבטוח בענפי הפרנסה הוא עבודת השדה".

ברמן לא הסתפק בהרהורים. הוא החל לפעול להגשמת חלומו – ישוב יהודים מחוסרי פרנסה על האדמה. ראשית פעולתו היתה בעירו קרקוב־קרקא. שם מצא איש כלבבו, את מנהל בית הספר לילדי ישראל שבעיר – אהרן־אדולף לויצקי. הם קראו לאספת הציבור היהודי. כ־400 איש הגיעו אליה. "לויצקי תאר לפני שומעיו את האושר שבחיי הכפר, כיצד יגיל איש האדמה במלאכתו בחדשי הקיץ, והדאגה ממנו והלאה בחודשי החורף, שאפשר לנצלם למטרות מועילות. אין עליו עול של מיסי העיר הגדולה, לא ייָרא מפני זמנים קשים וכיוצא באלה". כ־300 איש מהשומעים נרשמו להתיישבות החקלאית על אדמות הונגריה. המתארגנים הגישו לממשלה שבוינה בקשה, שזו תקצה אדמות בשביל יהודים עניים, הרוצים לשקם את עצמם בעבודת אדמה, אך הבקשה נדחתה.

בשנת 1852 נסע ברמן לאמריקה. שם חיפש את פרנסתו ברוכלות, ברם את רעיונו לא זנח. הוא הצליח לארגן בניו־יורק 63 יהודים מיוצאי עירו, שהיו מוכנים להקים מושבה חקלאית, אף גייס אחדים מנכבדי היהודים בניו־יורק לעזרה במימוש תוכניתו, שהתבססה על הוצאת מניות למימון ההתיישבות.

בבקשו פרנסה בא ברמן לסינסינטי, לסנט־לואיס, שם עסק במסחר, אך אותה שעה היה גם חזן ומוהל. 18 שנים ישב באמריקה והיה מפרסם קולות־קוראים להתארגנות יהודים לשם התיישבות חקלאית. במאמריו בעתונות האנגלית היתווה תכנית מפורטת להתיישבות

זו ולפיה הוקמו בארצות הברית מושבות של מהגרים גרמניים ושווייציים – אך לא יהודיים.

אסונות אישיים רבים (מות אשתו וילדיו) פקדוהו ותוכניותיו לא התממשו באמריקה ואז –

"גמרתי אומר לעזוב את אמריקה לעולמים. רק אל ארץ הקודש כלתה נפשי, שם ארכוש לעצמי כמה אקרים אדמה, אבנה בית קטן ואקנה כמה עזים וכבשים, בעזרתו של שכיר אוכל לעבד 4–5 אקרים אדמה וכך אוציא בשלווה ובבדידות את שארית ימי" (ע' 32).

אבל ברמן לא חשב רק על עצמו. הוא קשר קשרי מכתבים עם הרבנים ר' צ.ה. קלישר ור' אליהו גוטמכר והכניסם בסוד תוכניותיו להקמת מושבה חקלאית בארץ ישראל. בשנת 1870 הגיע לארץ ועל הפגישה עם הארץ כתב בספרו:

"רק משדורכת רגלך על אדמת־הקודש, אתה חש שבקדושה אתה מהלך... אני משתוחח ונושק את אמא־אדמה... היפה, המקודשת; למענך עמלתי ואסבול בהרי הקארפטים של גליציה, בערבות הונגריה ובמישורים, במדינות הצפון והמערב של אמריקה – רק בך הגיתי... את ערגון נעורי, חלומי בגיל העמידה, ועתה, כשאני עובר לשנות השיבה, עדיין ילהט לבי בתשוקה לנחול ולהנחילך לבניך ולבנותיך... לא יהא אז מאושר ממני על אדמות, כי סייעתי בגאולת מולדתי ובהשבת אחי הדלים והרעבים לגבולם. כן, כאשר תזרח שמשו של אותו יום נפלא, אז אוכל לומר לעצמי: לא, לא לשוא היו חיי".

ופתאום נדמה לו: "ואפשר שיד ההשגחה העליונה בכך, שטולטלתי ברחבי תבל לאסוף נסיון ודעת, כדי להועיל למפעל הנעלה. שכן סבור אני, כי יד רבה לי בניהולה של מושבה ובפיתוח עבודת־האדמה

באמצעות הכלים והמתקנים המתאימים. כך ייתן לסייע לקשי־יום בארץ ישראל למצוא פרנסתם וגם אושרם בעבודת השדה.

בארץ ישראל הוא נפגש עם קרל נטר, שעמד אז בשלביו הראשונים של ביסוס מקוה־ישראל. ברמן רצה לשכנע את נטר, שבית ספר חקלאי, אשר יקים מדריכים חקלאיים אחדים, לא יושיע את עניינֵי העם, טרם יקומו ישובים חקלאיים בארץ. הוא ביקש מנטר, שיקצה מאדמות מקוה־ישראל להקמת מושבה חקלאית של ממש והמתישבים בה ילמדו אחר כך את עבודת האדמה ואף ישמשו מופת לאלף נוספים לעתיד לבוא. הוא לא הסתפק בהקמת מושבה אחת. ברמן האמין, שזו שלו, תהיה דוגמא לעשרות אחרות.

"אני משוכנע, שמיד עם ייסוד החברה הראשונה ליישוב הארץ הקדושה – עם הנהגה נכונה של בני־אדם מנוסים ובעלי השפעה בראש, יצטרפו אליה אלפי יהודים... הם יעבדו את האדמה ויחיו בארץ הקודש חיי שלווה. היהדות כולה, ממדינות אוסטריה ורוסיה, מאנגליה ואמריקה, תושיט תמיכה כספית רחבה לחברות כאלה. מושבה יהודית בארץ הקודש... תהא גם אתחלתא לתקומה יהודית... מובן הדבר מאליו, שיהודים עשירים, בעלי רכוש, לא יניחו כל אשר להם בחוץ לארץ ויברחו משם. ואולם בכספם תמוך יתמכו בחברות לישוב הארץ הקדושה".

אך קרל נטר לא הקצה אדמה למושבתו של ברמן משטחי מקוה־ישראל. ברמן עבר לאורכה ולרוחבה של הארץ. היה בירושלים, בחברון, בחיפה, בטבריה והצליח לשכנע יהודים מקומיים בנחיצות ההתיישבות החקלאית בארץ לשם עזרה להמוני היהודים באשר הם נצרכים ללחם.

כי "יש ויש אפשרות למצוא פרנסה בארץ־הקודש. אלפים רבים מקרב יהודי חוץ לארץ אין להם אמצעי מחיה ובארץ הקודש ניתן להם להבטיח קיום לעצמם" ועם ישראל כולו חייב להגיש עזרה לכך ובמיוחד לעזור לעניי ארץ ישראל להתיישב על אדמת הארץ. "נפקוד את עניי ארץ־הקודש, קודם שאנו פוקדים את עניי חוץ לארץ... הללו, בנוכחותם כאן, מקיימים את זכות ישיבתנו בארץ". ובהעלותו את נימוקיו לפירסום ספרו, כתב ברמן בהקדמה ל"מסעות שמעון" – "הרגש האנושי והאהבה כלפי אחינו בארץ־הקודש, המתענים שם ברעב ובמצוקה ואף על פי כן דבקים הם באדמת הקודש של אבותינו. כך מקיימים הם שם את חזקתנו, שלא יאמרו: הנה נטשנו כליל את ארצנו וקיפחנו זכותנו לרשתה" – להם חייבים היהודים שבכל העולם לעזור. בסביבות טבריה מצא ברמן שטחים של אדמה פוריה ומתאימה להתיישבות יהודית. הוא עיבד תכנית של ישוב חקלאי ומצא תומכים בתוכניתו. אף יהודים רבים מבני המקום מוכנים היו לצאת להתיישבות. "קיוויתי כי היהדות כולה תתמוך בנו. אנשי טבריה היו מלאי תקוה, שעזרה תבוא עדיהם".

התוכנית המפורטת התבססה על הענקת הלוואות למתיישבים והכספים יבואו ממניות, שיוצאו. המושבה תכלול גם בעלי מלאכה לצורך המתיישבים ובתי ספר לחינוך ילדיהם. אך דרוש היה הכסף הראשוני להתחלת הפעולה. הארגון, שברמן הקים, ביקש מהממשלה התורכית אדמות להתיישבות ולהקמת מושבה יהודית. על בקשה זו המליץ גם הקונסול האמריקני. בתשובתם הבטיחו השלטונות התורכיים, שאם היהודים ירצו לקנות אדמה, תגיש להם הממשלה את העזרה והחסות. הארגון שלח מכתבי בקשה לסיוע ל"ג'ואיש מסנג'ר" בניו־יורק, למשה מוטפיורי, לועד שליחי הקהילות באנגליה, לברלין,

לפרנקפורט, אל הרבנים צ.ה. קלישר ור' אליהו גוטמכר מגריידיץ. ברמן האמין, שעם הקמת הישוב הראשון יתפרסם הדבר בעולם. "תחילה נקנה רק כמה מאות אקרים (אקר = 10 דונם), נבנה עליהם בתים, נשתול כרמים. הדבר יעשה כנפים בעולם אחינו היהודיים... ובבואם לכאן, רכושם עמם, ויצטרפו אל אגודתנו".

הוא היה מלא תקוה, כי הדבר היה כל כך הגיוני בעיניו. "כל הבא עם משפחתו ועם רכושו למושבה בארץ הקודש לעבוד את אדמתה, הוא מבטיח לעצמו פרנסה בכבוד ללא דאגה... נדיבי־לב, התורמים סכומים גדולים לצרכי־צדקה בני־חלוף, ראוי לכם, שתפנו תמיכתכם למעשה בר־קיימא".

ברמן בא בקשרים עם יהודים משכבות שונות בארץ ישראל, תעמולתו עוררה הדים רבים, אך העזרה הכספית מחוץ לארץ לא הגיעה. ועם זאת קיווה. מכתביו בדבר ישוב ארץ ישראל פורסמו ב"המגיד". באחד מהם כתב – "כבר קרובה שעת־הגאולה... אבל הכרחית לכך פעולה מצד בני ישראל. יש לשאוף ולקנות אחיזה בארץ הקודש... אחינו החרדים בחוץ לארץ – הללו יצפו לבואו של משיח... רבים מאחינו בעלי היכולת מאמינים, שפדות תבוא להם משוויון זכויות. הללו שכחו את מה שאירע לנו בספרד ובפורטוגל, באנגליה ובצרפת ובגרמניה מראשית המאה ה־11".

ובאכזבתו כתב – "אין להם, ליהודים, רגש של פטריוטיות לארץ הקודש. ואין איש מהם נותן דעתו לכך, שהכרח לעשות מעשה" ושוב – "כל שליטי אירופה קנו חלקות־אדמה בירושלים ומסביב לה... ואנו, היהודים, היורשים האמיתיים לארץ־הקודש... האם לא נשאף לכונן כאן מפעל לאומי משלנו? וכי נוכל להעמיד גלעד לאומי טוב יותר מאשר מושבה יהודית, בה יוכלו אחינו הרעבים לקיים את

עצמם בעמל כפיהם?" ובהרהור שני – "ושמא אין אני ראוי להגשים מפעל נעלה זה... ואולי הקדמתי לעשות. ודאי אין זה מפעל ליחיד או לשנה אחת. אבל נסיון המעשים שלי, תוכניתי... יהיו לתועלת מרובה. וכבר יימצאו בני אדם שיראו זאת מתפקידם למען ציון וארץ הקודש. הללו ייסדו חברה לישוב הארץ הקדושה... הם יווכחו לדעת, כי הדבר לטובתם... זו אפוא נחמתי..."

ברמן נתאכזב, אך לא נואש. "לפני עדיין מלאכה מרובה וחשובה... תכלית הפעולה היא חומרית, שיוכלו היהודים, שאין פרנסתם מצויה בארצות אירופה, למוצאה בארץ־הקודש... וכן... מבחינה דתית, חובה קדושה עלינו לפעול למען ארץ ישראל... אנו נתונים בזמן הגאולה..."

הוא יצא לאירופה לעשות נפשות לרעיונו ואמצעים למימושו. במטרה זו כתב את ספרו "מסעות שמעון", אותו הוציא בעיר מוצאו קרקוב־קראקא בשנת 1879. צורת פעולתו בגולה למען ההתיישבות בארץ ישראל אינה ידועה, אך בזכרונותיו של איש קרקוב, הסופר גרשם באדר, שנתפרסמו ב"וולט" הציוני־גרמני (את הדבר הזה העלה ג. קרסל במאמרו המצויין על ברמן בקתדרה 14). מסופר, שבהיות בעל הזכרונות בן 11, בא עם אביו לבית הכנסת שבעירו בליל הושענא רבה ושם שמע שיחה, שהתנהלה בין יהודי זקן (אחר כך נתברר לו, שזה היה שמעון ברמן) לבין קבוצת יהודים. בדבריו הוכיח הזקן, שאין עתיד לקיומם של היהודים בגולה, כי על אף כל הליברליזם של הגויים לא תתבטל שנאתם ליהודים. עתידם היחיד של היהודים הוא בארץ ישראל ובעבודה חקלאית.

לא ידוע אם הדבר נעשה בעקבות פעילותו של ברמן בעירו, אך בשנת 1883 הוקמה בקרקוב לראשונה חברה לישוב ארץ ישראל ביוזמת רב העיר ר' שמעון סופר, אשר העניק גם את הסכמתו

ל"מסעות שמעון". ברמן חזר לארץ ישראל, שם נפטר ונטמן בטבריה בכ"ח בטבת תרמ"ד.

עולה השאלה: מהיכן באה לברמן אותה אהבת עבודת־אדמה והאידיאליזציה של החיים בטבע? ברור, שמעל לכל פעלה כאן רגישותו ליפי הטבע, אך גם זו דורשת תנאים חיצוניים להתפתחותה. כאמור, הוא נולד בקרקוב. שם למד בבית ספרו של אהרן־אדולף לויצקי. אפשר להניח, שאותו המנהל, אשר דבריו הלהיבו כ־300 שומעים עד שהללו היו מוכנים לעזוב את עיר הולדתם ולהתיישב על האדמה במרחקי הונגריה, החדיר את אהבתו לעבודה חקלאית בלב תלמידו. מלבד זאת – אביו של שמעון ברמן, בהיותו סוכן בעסקי היערות של ר' דב מייזלש, שהיה רב בקרקוב וגם בנקאי עשיר, ישב עם בני ביתו ביערות הסמוכים לעיר ואח"כ ביערות ניימרק־נובי טארג, שבהרי הטטרה. על חייו ביער כתב ברמן – "הישיבה והקריאה ביער, מרוחק משאר הילדים, או הטיול וההקשבה לצפצוף העפרוני או לשירת הזמיר המלבבת – זה היה הגדול בתענוגותי. כשנשבה הרוח ועצי האורן האדירים רשרשו ורעשו והתנועעו לכל עבר, באה ריגשה ללבי... חשבתי אז: מה יאמרו העצים זה לזה? ומה שישמע העוף יספר לעץ היער. כך למדתי בבדידותי החרישית, לחבב את הטבע ולשנוא את שאונה של הקריה הגדולה". זאת ועוד – שלטונות הרפובליקה הקרקובית, בה חי ברמן וברוחה חינך לויצקי את חניכיו, השתדלו ליישב את היהודים על הקרקע כעובדי אדמה. ובאמת, בכפרים שמסביב לעיר התגוררו מאות משפחות יהודיות, מהן מיספר ניכר של עובדי אדמה.

כפי שהקרבה לטבע השפיעה על עיצוב חייו הנפשיים של ברמן ועל גיבוש דעותיו, כך השפיע עליהם גם מגעו עם החיים היום־יומיים שבעירו קרקוב. בעיר זו הוא נתקל ביהודים מחוסרי פרנסה רבים.

כבעל תחושת אחריות ציבורית, ביקש פתרון למצוקה זו. בספרו רשם כמה אפיזודות, שהיה להן עד ראיה בעירו. מעשה בגוי־עגלון שבא לקזימיז ופגע בנערה יהודיה, שהחזיקה תינוק בזרועותיה, אך לא הועמד על כך לדין; מעשה בחנוונית יהודיה, שנענשה קשות, כשהואשמה על ידי אשה־גויה במכירת מצרך מסוים. ההאשמה באה כחלוף זמן וללא כל הוכחה, ומעשה ביהודי שקנה בגד משומש מגוי והובל על כך למשטרה.

המגע עם המציאות היום־יומית של יהודי עירו ושלטונו האנטישמי של ראש הרפובליקה הקרקובית, הכומר שינדלר ואולי גם מקרים אחרים בחייו, גיבשו בו את דעתו על האנטישמיות שבגויים, שלא תחלוף אף פעם מהעולם. מכאן גם הדעה, שעתידם של היהודים הוא רק בארץ ישראל, כדבריו:

"אני משוכנע, שבארץ ישראל ניתן לשבת בטח על אדמתה יותר מאשר בכל מדינה מאירופה".

אולי אלה גורמי החיים, שעיצבו את נפשו של ברמן, אך אפשר שהיתה אצלו גם השפעה ספרותית והיא קשורה גם בנסיונותיו להקים ישובים של יהודים בארצות הגולה כשלב קודם להתיישבות בארץ ישראל. אשר לישובים יהודיים באמריקה – היה מישהו מאנשי קרקוב, שהעלה את הרעיון הזה לפניו. היה זה הד"ר זיגמונד קירשבוים בחוברתו "הלכות ימות המשיח" (1822). בחוברת זו, שהוזכרה כבר לעיל, דובר, בין היתר, על השלבים הטבעיים של הגאולה, כשבשלב הראשון "יקומו מלכות ונחלה או בארץ ישראל

או בשאר ארצות... וישראל מתקבצים שם אחד אחד... באמריקה הצפונית... גמרה המלכות, שכשיבואו שלושים וחמשה אלפים נפשות מישראל, מותר להם לעשות מדינה ומלכות בצד מדינתם ולשבת עמהם באחוה ורעות... וכשיתנדבו ישראל לתת כל איש כסף כפי כחו, כדי להביא לשם עניים מישראל ולקחת מקנה וכלי עבודה לעשותם אכרים... ונמצא יש מלכות לישראל בארץ נושבת".

וזה, כאמור, כשלב ראשון, שלב מעבר, כי העיקר:

"ממתינים עד שישראל פרץ וחזק ולוקחים ארץ ישראל בחזקה".

קהילת המתבוללים של קרקוב

שלהי המאה ה־19 בקרקוב היהודית. חומות הגטו נהרסו מזמן ובאבניהן רוצפה הכיכר המרכזית של הרובע היהודי. יהודים התגוררו כבר בכל רחובות העיר בקרב האוכלוסיה הנוצרית ובחלקם אף התדמו אליה חיצונית ופנימית. רק בין סמטאות שכונתם העתיקה – קזימיז – התרכזו היהודים האדוקים, לבושים בבגדיהם המיוחדים. כאן פעלו כבעבר "חדרים", תלמוד תורה וישיבות, בהם למדו מאות מילדי ומבחורי ישראל. אך גם הנה הגיעו הדי המתרחש בעולם הגדול – הרחוק והקרוב. הרב ר' שמעון סופר לא היה כבר בחיים. אחרי פטירתו כתב בטאונם של המתבוללים "אויצ'יזנה" (מולדת): "הלך לעולמו אדם, אויב קנאי לכל קידמה, התגלמות עקרון הבדלנות היהודית". המתבוללים לא הצטערו על מותו של המנהיג הזה, אשר הצליח לארגן את היהודים החרדים בגליציה במפלגה לוחמת, שרצתה למנוע את השתלטות הנאורים על הקהילה היהודית במדינה. במאבקו הגיע הרב, כצירם של יהודי גליציה, לפרלמנט האוסטרי בווינה. לצורך מלחמתו הקים את כתבי העת, שהופיעו בקרקוב "מחזיקי

הדת" בעריכת יצחק משה באדר (עליו – להלן). ו"קול מחזיקי הדת" בעריכת אברהם גינצלר (1910–1940). יליד הונגריה, מנהל בית דפוס בקולומיה. עבר לקרקוב וחי בה עד לפטירתו. בקרקוב הוציא את השבועון "התור" (1881). בגלל הביקורת, שמתח על שלטונות רוסיה אחרי הפרעות ביהודים, נאסרה תפוצת שבועונו ברוסיה והעתון נסגר. אח"כ היה לעורכו של "קול מחזיקי הדת". החרדים הקיצונים ראו פגם בעברית המשובחת של גינצלר והדיחוהו מהעריכה). היהודים הדתיים היוו רוב מכריע בקרקוב, אך –

בלב הרובע היהודי בקרקוב פעל והתרחב, בניהולו של המתבולל מאיר מונק, בית הספר הממלכתי, בו נלמדו מקצועות היהדות רק בצורה מזערית. החיים אילצו את היהודים לשלוח את הילדים לבית ספר זה, כדי שיקבלו את הידיעות, הדרושות לחיי יום־יום. חלק מחניכי בית הספר המשיכו ללמוד בגימנסיות ובבית הספר הטכני שבקרקוב וברור, שהחינוך במוסדות האלה קירב חלק מהחניכים להתבוללות ולפעמים גם לשמד. לפי הסטטיסטיקה התנצרו בשנים 1887–1900 בקרקוב 379 יהודים. אמנם, רק חלק מהם היו בני או בנות קרקוב. היו זמנים, בהם מינזר הפליציאנות בעיר היה מלא נערות יהודיות, שהוכנו לשמד. שונים היו המניעים להתנצרות – יש שראו את הסיבה לכך בחוסר החדרת ערכים יהודיים־מורשתיים בלב הצעירים – ובעיקר בחינוך הנערות – לפעמים היה הרקע רומנטי, לחלק מצעירי היהודים בקרקוב קרצו מקרוב דמויות של מומרים, שהגיעו לגדולות בעולם הגוים. היו שהתחנכו רחוק מהתרבות השרשית היהודית והוקסמו מאורות אירופה, הושפעו מהרציונליזם האירופי, שהביאם לניהיליזם דתי. הם לא רצו להיות מקופחים בשל מוצאם ודתם, שלא האמינו בה, כפי שלא האמינו בשום דת.

פחד ההתנצרות נפל על רבים מיהודי העיר. היה ברור, שעם התמוטטות חומות הפרישות היהודית, נעלמה אפשרות ההסתגרות וההתבדלות מהעולם הגדול ותרבותו. עוד בשנת 1872 ניסה מרדכי וינטר (מי שהיה זמן מסוים מנהל בית הספר לילדי ישראל בקרקוב והודח על ידי האסימילטורים, בשל היותו אדם דתי ועושה דברו של הרב ר' שמעון סופר) יחד עם זלמן פישר להקים בית ספר, בעל תכנית לימודים, שכללה מקצועות היהדות בהקף רחב, אך הנסיון לא הצליח. לא הצליח גם נסיון חברת "שוחרי טוב ותושיה" שבראשה עמד מי שנבחר אחר כך לרב העיר – ר' חיים אריה הורוביץ – ואשר הקימה "תלמוד תורה כללי" (1876), שבתכנית לימודיו היו גם מקצועות כלליים אחדים. החרדים הקיצוניים מנעו את התפתחותו של המוסד החדש מחשש – פן יהיה לגשר אל ההשכלה. כשיצאה פקודת הממשלה של חינוך חובה, חלשה קצת מלחמתם ב"תלמוד תורה כללי", שהלימודים בו שחררו את ההורים משליחת הילדים לבתי ספר ממלכתיים. בשנת 1879 למדו במוסד זה כ־150 תלמידים בגיל 6–12 את המקצועות הבאים: מקרא, משנה, גמרא, דקדוק עברי, לשון פולנית, גרמנית, חשבון, היסטוריה וגיאוגרפיה. כשר' חיים אריה הורביץ נבחר לרב בזולקיב והחרדים התעודדו מההלם הראשון של חינוך חובה – נסגר המוסד. ואז נותרו בקרקוב היהודית מכאן – מוסדות חינוך כ"חדרים", תלמוד תורה וישיבות, שתלמידיהם למדו, אם למדו, בדרכים שונות קריאה, כתיבה בפולנית או גרמנית וחשבון, ולעומתם בתי ספר ממלכתיים, שרק חלק קטן מתלמידיהם למדו גם בחדרים או באורח פרטי את מקצועות היהדות. על אווירת ההתבוללות, ששררה בבתי הספר לילדי ישראל בקרקוב תעיד

העובדה, שאלברט מגדלסבורג, ראש הקהילה היהודית בעיר, אשר בידיה היה הפיקוח על בית הספר, הציע בועד הקהילה לאשר את הוראת ועד החינוך המחוזי למען ביטול לימוד השפה העברית במסגרת שעורי הדת בבתי הספר היהודיים, הואיל והשפה הזאת היא בשימוש ליטורגי בלבד – בדומה ללטינית בכנסיה הקטולית – והתנ״ך וסידור התפילות קיימים בתרגום לפולנית (1893).

כדי להעניק לנוער קצת ידיעות ביהדות נעשו פעולות שונות על ידי אנשים פרטיים בעיר. ייזכר כאן בעל החנות לספרים ר׳ עזריאל צבי הרצוג (נפטר 1913), שהיה מכנס בביתו נערים יהודיים, תלמידי בתי ספר תיכוניים, ומלמדם משהו מהיהדות.

ארגוני המתבוללים פעלו בגליציה בשני זרמים עיקריים. האחד פרו־אוסטרי, בכיוון התרבות הגרמנית, היה מאורגן במפלגה ״שומר ישראל״, שבראשה עמד ד״ר אמיל ביק ובטאונה היה ״דר אישראליט״ הגרמני, והשני פרו־פולני התארגן ב״אגודת אחים״, מפלגה שבראשה עמדו ד״ר בלומנפלד וד״ר ברנרד גולדמן ובטאונה היה ״אויצ׳יזנה״ (מולדת). בתקנונה קבעה ״אגודת אחים״ כמטרתה – להפיץ בין היהודים את תודעת ההכרח של טמיעה בתוך הציבור הפולני... והפניית היהודים לחקלאות ולמלאכה.

גם בקרקוב הוקם סניף של ״אגודת אחים״. חברי הסניף היו יהודים ופולנים ובתוכם ראשי האסימילטורים – ד״ר יונתן ורשאואר, פרופ׳ יוסף אטינגר, ד״ר ל. הורוביץ (לימים ראש הקהילה של קרקוב), מאיר מונק (מנהל בית הספר), ד״ר יוסף רוזנבלט וגם היהודי המסורתי שלמה דיכס והפולנים – ד״ר ו. סמולקה, הסופר ול. אנצ׳יץ, המשורר אדם אסניק, ד״ר הנריק יורדן, ראש העיר פרדיננד ויגל, פרופ׳ אובלינסקי, ד״ר אדמקביץ.

הכיוון הפרו־פולני היה חזק בקרב היהודים הנאורים בקרקוב עד כדי כך, שהמטיף בטמפל – היכל התפילה של הנאורים – ש. לנדא נאלץ לעזוב את כהונתו בשל חוסר ידיעה מספקת של השפה הפולנית וראש העיר פ. ויגל קרא בנאומו בטמפל ליהודים להתמזג התמזגות מוחלטת עם הציבור הפולני.

על עמדת "אגודת אחים" בנושא זה מעיד המוטטו, שנקבע בראש כתבה ב"אויצ'יזנה" מהעיר פשמישל בגליציה

עיר ציון עתיקה מתה בשבילנו,
ירושלים אינה מולדתנו עוד,
הארץ – לאדמתה שותפים אנחנו,
הארץ – עימנו בלשונה תדבר,
הארץ – על ערש ילדנו תגן
היא לנו מולדת

מהמחזה של מ. מוזנטל – "דבורה"

ועם זאת הופיע כתב העת "אויציז'נה" רק במחציתו בשפה הפולנית ומחציתו השניה היתה עברית. כנראה, התעמולה בשפה הפולנית לא היתה תמיד מובנת לקורא היהודי. חברת "אגודת אחים", שמגמתה היתה התאחות עם הפולנים, הקימה בעירות גליציה חוגים ובתי ספר להפצת השפה הפולנית. היא תמכה בתלמידים, חילקה ספרים ללימוד השפה ושאפה להשתלט על האירגון הקהילתי היהודי. החרדים נלחמו בדורשי עזיבת אורח החיים היהודי ומינהגיו לשם הליכה בדרכי זרים. הם טענו:

אם בחרתם באותן הדרכים לעצמכם ובשם החופש אתם רוצים לחיות וללכת בהן "למה זה רציתם למשול עלינו בכח, עלינו ועל ילדינו, על התורה והדת, ולהרחיקם מדתנו? למה תאמרו בשקר, כי

אחים אתם לעם הפולני והייתם כמוהם? האם לא התלוננו הפולנים על הצאר הרוסי, כשזה רצה להמיר את דתם בדת היוונית־קטולית, אף ששתי הדתות (היוונית־קטולית והרומית־קטולית) קרובות זו לזו, ממקור אחד נובעות ושונות רק במנהגיהן... ואתם, הפושעים... במנהגיכם, בחגיכם, בחגיגותיכם, באכילתכם ובשתייתכם הנכם אחים לעם אחר, אך לפני השלטונות הנכם מופיעים כבני יעקב וזאת – כדי למשול בכח על נאמני התורה ועל אמונתם".

והאנטישמיות, שבגלל סיסמאות הליברליזם האופנתי, היתה רדומה תקופה מסוימת, התעוררה שוב בגליציה. באספה ה־13 של החוג לחינוך במחוז טרנוב יצא הד"ר פכניק נגד ביטול ה"חדרים" – פן יציפו היהודים את בתי הספר הציבוריים. העתונות חרקה שיניים מזעם, כשפליטי הפרעות ברוסיה הגיעו לקרקוב, וקלינקה הסופר, החוקר, איש קרקוב כתב: "היהודי, כל עוד הוא מחזיק בדתו, ללא הבדל מה לשונו ומה העם שבתוכו הוא יושב – מהווה עם בתוך עם". כמוזכר לעיל, בנאום הפתיחה של שנת הלימודים באקדמיה לאמנויות בקרקוב, פנה הרקטור שלה, הצייר הנערץ על הפולנים, יאן מטייקו, אל התלמידים היהודיים ואמר: "הסתלקו מהארץ הזאת ולכו אל אשר אין כל מולדת". ושוב – משפט בני הזוג ריטנר, שהואשמו בעלילת הדם ונדונו פעמיים (ברזשוב ובקרקוב) למוות. הסופר מ. ייז', איש קרקוב, היה מפרסם ספריו כמו "הסודות היהודיים", הרוויים רעל אנטישמי, ונוסף על כך – תרגומי ספריהם של בראפמן, רולינג ואחרים, שהופצו בגליציה ושילהבו את היצרים. מפלגות פוליטיות שונות בגליציה קבעו במצעיהן סעיפים, התובעים בויקוט – חירום כלכלי – על היהודים. ואז, אפילו "אויצ'זנה", כתב העת האסימילטורי, התלונן:

לפני שנים אחדות בלבד... טענו שרק בגלל זה יוצאים נגד היהודים בגליציה, כי אלה, חרף, שיוויון הזכויות (שזכו בו) לא עזבו את המסחר וההלוואה בריבית... והיום? היום היהודים עוסקים במלאכה. בערים מסויימות מספר בעלי המלאכה היהודים עולה על זה של הנוצרים פי שלושה ובכל זאת הם נחשבים לאלמנט בלתי ידידותי... היום היהודים לומדים בבתי הספר... היהודים עובדים גם בחקלאות... ועם זאת ההסתה לא רק שאינה חדלה אלא להפך – היא עוד הולכת וגוברת..."

ובאותו גליון מסופר ב"אויצ'זגה" על פרעות ביהודים בעיר בוריסלב שבגליציה.

הציונות והשפעתה על המתבוללים

והנה החלו להתפשט בגליציה ידיעות על תנועת חובבי־ציון ברוסיה, על הביל"ויים, על ד"ר פינסקר ו"האוטומנציפציה" שלו, על הישובים הראשונים בארץ ישראל. וב"אויצ'יזנה" האסימילטורית הופיע מאמר של שמעון ברנפלד, המתייחס לתנועת האנטישמיות בווינה ולפרעות ביהודי וורשה, ובו השאלה:

"מדוע עד כה ראו העמים בנו עם אחד ופתאום נצהיר לפניהם, שהננו מפורדים ומפוזרים ללא תחושת אחדות. עכשיו, בשעת האסון, חובתנו להתאחד ולהתגונן באחווה מפני האויב החיצוני". ובאותו כתב העת כתב הילל בן שכר (הוא ד"ר יהודה ליב לנדא 1886–1942. פובליציסט, משורר, מחזאי, לימים – רב ראשי ביוהניסבורג): "אלפיים שנה עברו מאז יצאנו לגולה... דמנו נשפך ותקוותנו טרם נתממשה. כאלפיים שנה אנו בין עמים זרים. רבים מהם התייחסו אלינו באהדה ואיפשרו לנו לחיות ועם זאת הננו מחכים למשיח בן דוד. את ארצנו הקדושה לא שכחנו ועינינו נשואות אליה... שם יאיר עוד שמשנו".

למאמר הזה צרף העורך הערה: "השאלה הזאת, שהיא רצינית מאד מנקודת ראות יהודית, לא תיפתר במלים ספורות אלה. אנו מקווים לחזור עוד אליה ולהסבירה לקוראים".

וכשהד"ר י. ורשאואר פנה לעורר "אויצ'יזנה" והציע להפסיק את הוצאת החלק העברי של עתונו, השיב לו העורך, שמספר החתומים על עתונו בשל חלקו העברי בלבד שווה למספר החתומים היהודיים המתקדמים והנוצרים גם יחד.

וגם בצד השני של המתרס נשמע הקול. בעתונם של החרדים "מחזיקי הדת" בקרקוב נאמר:

"ועוד היום רועדים הנימים וקול ציון וירושלים מתנגן בלבנו בכל תפלה ותחינה. לא יישכחו הימים, עת היינו עם אחד בעמים, עם שאליו נהרו רבים אחרים ולאורו הלכו. עלינו לאהוב את הארץ, בה אנו חיים, לכבד את שכנינו ולהתפלל לשלומם, להלחם למען מלכינו ולהקריב את עצמנו למען אושרם, להכיר את לשון המדינה ולכבדה, אך אל נא נשכח, שאנו הננו ונהיה עם של תורת צדק ומצוות".

גם סטודנטים, שחזרו לערי גליציה מלימודיהם בווינה, הביאו אתם ידיעות על התארגנות סטודנטים יהודיים באיגוד, שמגמתו – תחיית הלשון העברית, הכרת ספרותה, פיתוח רגש הכבוד היהודי בנפש הסטודנטים, עריכת חגיגות לציון הגבורה היהודית וההתרכזות סביב הגשמת רעיון הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל. והדברים נתקבלו באהדה – כל עוד היו רחוקים, אך הנה קרה משהו ועל כך מסופר ב"אויצ'יזנה" (1884).

"רעשנים אחדים, המנודים על ידי כל פלגי קהילתנו וכמעט מוקעים כאצבע, ערכו בכרך שלנו (לבוב) הפגנה פטריוטית – פלסטינית".

ושוב, בהסתמכו על הרב ד"ר יילינק, טען כתב העת הזה, שהנוער

חילל את חג החנוכה, בהפכו את החג הדתי לחג גבורה לאומית. עכשיו ימצאו האנטישמים ראיה לטענתם, שהיהודים הם עם. לעזרת "אויצ'יזנה" בא מתחרהו "דר אישראליט" וכתב באותו ענין: "נותני העצות הללו (ברוח תחיה לאומית וארץ ישראל) הם אנשי דמיון, שאין להם הבנה לדברים בלתי משתנים, היסטוריים".

בחברת "מקרא קודש" שבלבוב, באשר התקיימו הרצאות על נושאי התרבות, הספרות העברית וספרות יידיש, וויכוחים בנושאים פוליטיים – חברתיים, החלו להתווכח גם על תנועת התחיה ברוסיה, על פרץ סמולנסקין ו"השחר" שלו. האנשים המרכזיים בחיי הרוח של החברה הזאת היו הרב ד"ר קובק, הד"ר בירר והסופר ראובן אשר בראודס. המפנה, שחל ב"מקרא קודש" משתקף בשינוי שם החברה ל"ציון". גם תלמידי בתי הספר התיכוניים ובחורי בית המדרש החלו להתארגן באירגוני נוער ציוני.

הזעזוע, שעבר על הציבור היהודי בגליציה, בולט בכתבי העת של אותה התקופה. העורך דאז של "אויצ'יזנה" – אלפרד נוסיג – ממארגני "אגודת אחים" בגליציה – קבע באחד ממאמריו, שבשביל היהודים יש כעת רק שתי אפשרויות – ארץ ישראל או התבוללות מוחלטת, המובילה לשמד. בשנת 1886 פירסם אלפרד נוסיג מאמר ב"פשגלונד ספולצני" (המיסקר החברתי) בשם "נסיון פתרון השאלה היהודית" ובו צפה, שבעתיד יקים הרוב של היהודים איחוד לאומי ומדינה בארץ ישראל ובאשר לדת – היא תסתגל לתקופה החדשה. באותה במה פורסם גם מאמרו של הסופר־החוקר האוקראיני איבן פרנקו, שדרש הכרה ביהודים כלאום וזאת בשל מוצאם, מסורתם והשקפת עולמם. יש לאפשר ליהודים לפתח את לאומיותם ולהעניק להם אוטונומיה, כפי שיש לפולנים ולרותנים.

התמורות בחיי היהודים הכו גלים בעתונות. ב"פשגלונד טיגודניובי" (המיסקר השבועי) הודפס מאמר בשם "המלכות הנפולה" ומחברו טען, שתרופתו של נוסיג מצטיינת בתכונת כל האמצעות הפלאיות – אין להן יישום בחיים. על הקשיים בישוב ארץ ישראל אין להתגבר ומלבד זאת – היהודים לא ירצו לנסוע לשם. ה"קורייר של לבוב" רצה להוכיח, שהיהודים אינם מתאימים לעבודה פרודוקטיבית בחקלאות ובמלאכה וספק גדול אם טורקיה תרצה למכור את ארץ ישראל; והעיקר – אי הרצון, שבו נתקבלה תכניתו של נוסיג על ידי רובם של היהודים. "היהודים ויתרו אחת ולתמיד על חלום בנייתה של יהודה". פתרון שאלת היהודים הוא בהפצת התרבות האירופית ביניהם ובהגירה לארצות הברית – זה מה שיביא להתבוללות של יהודים ולהעלמם". "דר אישראליט" כתב – "להמוני היהודים אין כל צל של תחושה יהודית־לאומית. אין בהם מישהו שנדבק במחלת תקופתנו – מגפת הלאומיות. אין מישהו בהמוניהם, שישאף וירצה לשקם עצמאות פוליטית יהודית".

ווילהלם פלדמן (1868–1919. יליד זבארז. את דרכו הספרותית החל ב"אויצ'יזנה". עבד כמזכיר בתי הספר בגליציה מטעם קרן הבארון הירש. למד בלבוב, ברלין, היידלברג, אך עיקר ידיעותיו מלימודים אוטודידקטיים. בשנים 1896–1897 ערך בקרקוב את העתון הליברלי – אופוזיציוני "היומון הקרקובי". ב־1901 יסד בקרקוב את הבמה הספרותית, המרכזית בפולין "קריטיקה", שריכזה את גדולי הסופרים וחוקרי הספרות הפולניים. במלחמת העולם הראשונה ישב בברלין כתועמלן פרו־פולני. זאת עשה בכתב העת הגרמני שהוציא "פולנישה בלטר" (דפים פולניים) ובחוברות שפירסם. היה אחד מגדולי חוקרי הספרות הפולנית. ספרו "הספרות הפולנית

שבימינו" זכה ל־8 הדפסות והיה לספר יסוד בסוגו. כתב סקיצות, סיורים, מחזות – מהם רבים על נושאים יהודיים כ"היהודיה היפה", "היהודון", "היהודיה". גם בחיבוריו בנושאים פוליטיים־חברתיים כ"האסימילטורים, הציונים, הפולנים" דן בנושא היהודי. בראשית דרכו תבע התבוללות שלמה של יהודי פולין בקרב הפולנים. אח"כ ראה גם בציונות אפשרות של פתרון חלקי לשאלה היהודית, כשההתבוללות היא פתרון ליחידים. רצה להתבולל, אך כל ימיו נשא בקרבו את העולם היהודי. הפולנים הזכירו לו תמיד את יהדותו. במות הצייר ש. הירשנברג, הספידו פלדמן: חיי אדם עמוס סבל משולש – סבל היהדות, סבל הפולניות וסבל האמן... שלום לך רעי־אחי. בהיותו חולה אנוש הוכנס לנצרות) לוחמה הצעיר של האסימילציה, שכחלוף שנים אחדות התישב בקרקוב ושם ניהל את מלחמתם של המתבוללים, כתב באותו "מיסקר חברתי", שהיהודים מילאו את תפקידם בהיסטוריה כעם וכדת, בהוציאם מתוכם את משה ואת ישו ועתה אין להם עוד זכות הקיום. הם אינם צריכים גם לשאוף לעצמאות מדינית משלהם, כי המדינה היא אירגון אמצעים לאושרם של תושביה, וזאת ימצאו היהודים, כשהתנאים הכלכליים ושיטת הייצור יתארגנו ברוח הקולקטיביזם, שתמנע כל לחץ, כל ניצול כלכלי וטפילות, ואז תעלם הנקודה הכלכלית־חברתית של השאלה היהודית. בדיקת השאלה היהודית מבחינה דתית היא אנכרוניזם".

עברו שנים אחדות וכתב־העת "אויציזנה" (1892), שפלדמן היה אחד ממשתתפיו החשובים, כתב ב"מלה האחרונה" עם סגירתו:

"חשבנו וכך חושבים אנו גם עכשיו, שלהפוך את היהודים לאזרחים מלאים אפשר רק בשיתוף פעולה עם הציבור הפולני. נדמה היה לנו, שהציבור הפולני יושיט לנו יד לתועלת משותפת... התאכזבנו... והיום

מתגלה התמונה בצורה אחרת מאשר לפני 10 שנים. אצל הנוצרים – אדישות, אצל היהודים – האנשים המצטיינים באינטליגנציה ובמעמדם והם בעלי כבוד עצמי, שאינו נותן להם להדחף, כפי שהם אומרים, לתור החברה הפולנית, המרחיקה אותם, והנוער, שנפגע ונעלב, מפנים את מרצם לכיוון אחר". ואף פלדמן כתב בחיבורו "האסימילטורים, הציונים והפולנים" (1903) – העירונים הפולניים המתארגנים רוצים לחסל את המיסחר היהודי, את הבנקים היהודיים, את בעלי המלאכה היהודיים... והיו מרוצים ביותר, אילו הצליחו בצורה קיצונית לא רק את האינטרסים אלא את היהודים עצמם להשמיד... במלוא הכרתנו רוצים אנו בהתפתחות הכח והחיוניות של העם הפולני... אך אל נא יקום הבנין הזה על עוולתם ודמעותיהם של מאות אלפי אזרחים..." ובהמשך "אנו רוצים לטפח בבתינו את האמונות שלנו, כל מה שיפה במסורת שלנו, אך מחוץ לבית, בציבור, בעבודה – לחיות יחד, תמיד לחוש יחד ולשאוף במשותף ברוח הסיסמאות של הטוב הכללי".

ההתבוללות עמדה מבחינה אידיאית על סף פשיטת הרגל. בשנת סגירת "אויצ'יזנה" הופיעה בלבוב החוברת "מה התכנית הרצויה לנוער היהודי?", שבה הגיעו להתבטאות עצמית צעירי הציונים בלבוב – דוד מאלץ, ציפר ואברהם קורקיס. ואלו היו סיסמאותיהם:

בוז לנוחות המסוה האסימילטורי! הציונים דורשים בשביל היהודים: לחם, תרבות, שיוויון זכויות וכל זאת על ידי כיבוש הקהילות, נציגות בפרלמנט לשם מאבק על הזכויות, המגיעות לנו כלעם, הקמת שותפויות של בעלי מלאכה, פרודוקטיביזציה של הציבור היהודי, ביטול המסים, הקשורים בדת, הפצת ידיעת התרבות היהודית בקרב היהודים, הקמת סמינר לרבנים, הגברת ההכרה העצמית, הגברת

תחושת הכבוד והסולידריות בין היהודים. את ההגירה של היהודים יש לכוון לארץ ישראל, כמו כן יש להשליט את השפה העברית בין היהודים העולים לארץ. יש להקים בתי ספר מקצועיים ואקדמיה עברית ולייסד באירופה חברות למען יישוב ארץ ישראל.

ההתעוררות הציונית בקרקוב

מלבד החוברת הנ"ל הופיעו אחרות כ"המעורר", "שמים וארץ", "ליל סדר ציוני" וכד' כתעמולה להפצת רעיון התחיה. התועמלנים הציוניים סבבו בערים ובעיירות של גליציה והקימו ארגונים ציוניים. כך, למשל, נוסדו – "דורשי טוב ודעת" בפשמישל, "אחדות" בדרוהוביץ, "חכמה והשכלה" בזלוצוב, "קרוא מקרא" בקוסוב, "שוחרי תושיה" ו"אדמת ישראל" בסטרי, "אהבת ציון" בטרנוב, "חובבי ציון" ברזשוב ובוריסלב וכו' וכו'. בארגונים אלה הוחל בהפצת הרעיון הציוני והשפה העברית.

גם התיאטרונים האידיים, שהציגו מחזות כ"בר־כוכבא", "שולמית", "עקדת יצחק", "געגועים לציון", "ימות המשיח", "אלכסנדר הנסיך של ירושלים" וכו' עוררו את הלבבות, בהעלותם הווי ותמונות מהארץ הרחוקה־קרובה. בערי גליציה שונות הופיעו כתבי עת ציוניים, למשל – "יידישע פאלקסצייטונג" ביידיש ו"פשישלושץ'" (העתיד) בפולנית.

ובקרקוב?

כאמור, בשנת 1883 הוקם בקרקוב, ביוזמת הרב ר' שמעון סופר והסופר אהרן מרקוס, האירגון הציוני הראשון בשם "ראש פינה" ומטרתו – תמיכה ביישוב ארץ ישראל. זמן קצר אחר יסוד החברה נפטר הרב ר' שמעון סופר, אך כנראה, נסיונו עשה רושם בעיר וכתבו של "המגיד" מצא לנכון להדגיש ברשימת ההספד, שהקדיש לרב, שהוא היה "הראשון שהשפיע על נכבדי היהודים בעיר להקים חברה לישוב ארץ ישראל". במות ר' שמעון סופר לא גילתה החברה

פעילות בעיר, אך נעשו נסיונות לייסד אירגון ציוני בקרקוב. כך, למשל, בבוא ד"ר נתן בירנבוים בשנת 1892 לעיר במטרת הקמת סניף לאגודת "ציון" הווינאית, התקיימה אספת הציונים בקרקוב. בשנת 1893 נוסדה בקרקוב "חברת חובבי ארץ ישראל" ובראשה עמדו אהרן מרקוס, יהושע שאואר, ישראל קרסוצקי וב. שפירא. לאחר חדשים אחדים נבחר ועד חדש לחברה בהרכב: מנדל פרנקל, יוליוס שנווטר, משה הורוביץ, אהרן מרקוס, אנטוני־אלתר שודמק, בנימין שפירא, יואחים אאוארבך, יעקב בירנבוים, ד"ר יעקב להרפרוינד, סיני פלץ, דוד שטרנברג וי. בירנבוים. האירגון מנה כ־120 חברים. פעולתו התרכזה בעיקר בגיוס תמיכה לישוב החדש. לפי דין וחשבון על פעולה זו בשנת 1894 נתקבלו בקופת החברה דמי 96 חברים. את הכספים בסך 180 פלורין חילקה הנהלתה כדלהלן: 50 להתאחדות חברות ישוב ארץ ישראל "ציון" בוינה, 22 – תמיכה לפועלים שנסעו לא"י. 5 – לגן שמואל בא"י. השאר – הוצאות – 70 פלורין.

אחת מפעולות החברה היתה – שיווק אתרוגים ויינות א"י בין יהודי קרקוב. אשר לפעולות־חוץ של החברה כדאי לציין את הפגנת חבריה נגד ועד הקהילה, שאישר את החלטת הועד המחוזי לחינוך ממלכתי להפסיק את הוראת השפה העברית בבתי הספר היסודיים לילדי ישראל בקרקוב.

מאיזו סביבה חברתית באו הציונים הראשונים בקרקוב?

ברור, שסיסמאות השיבה לציון היו קרובות ללב אותם היהודים, אשר התפללו שלוש פעמים ביום: "... וקבצנו יחד מהרה מארבע כנפות הארץ לארצנו... ולירושלים עירך ברחמים תשוב... ותחזינה עינינו בשובך לציון..."

גם המתמשכלים שבין יהודי קרקוב ידעו מהעתונות העברית על התארגנות קבוצות חובבי ציון ברוסיה ועל הקמת מושבות ראשונות בארץ ישראל.

אף בקרב היהודים המתבוללים שבקרקוב התגלו נטיות להתפקחות ולהכרת האמת על יחס רבים מהאינטליגנציה הפולנית אליהם. אמנם, רבים מהמתבוללים עשו ככל יכולתם להידמות לפולנים. השפה הפולנית היתה שלטת בבתיהם, מנהיגיהם לבשו בחגי הלאום הפולני בגדים מסורתיים של האצולה הפולנית (מעיל "קונטוש") וחרב "קרבלה" חגורה בצד. אך הציבור הפולני דחה אותם. רק יחידים מבין היהודים זכו לפרופסורה באוניברסיטה הקרקובית. אחדים הפגינו את התבוללותם הגמורה בתור החברה הפולנית בהמרת הדת ורק זו פתחה להם את הדרך לקתדרה.

בשנת 1894 הוקמה בקרקוב אגודת האינטליגנציה הציונית – סטודנטים ותלמידי האוניברסיטה הייגלונית בקרקוב – בשם "לבנון". בראש האגודה עמדו ד"ר רודולף פריילינג, ד"ר שאמה, ד"ר יעקב להרפרוינד וד"ר שאול רפאל לנדא (יליד קרקוב. 1843–1870). עתונאי ועורך דין. מצאצאי הרב בקרקוב, שעל שמו הוא נקרא מרצה לתולדות היהודים בפולין בבית המדרש לרבנים בווינה. מראשוני המנהיגים הציוניים. היה העורך הראשי של "די ולט" – כתב העת הציוני המרכזי. לוחם קנאי במתבוללים. בתחום זה פירסם את החוברות "ציונות" (פולנית), "דר פולנקלוב אונד זיינה האוסיודן" (הקלוב הפולני בפרלמנט האוסטרי ויהודי הבית שלו) (גרמנית). תבע מדיניות יהודית עצמאית בפרלמנט. בשל סכסוכים עם הרצל התרחק מתנועתו. משנת 1898 הוציא את הירחון "דר יידישה ארבייטר" (הפועל היהודי) ו"יידישה נאציונלצייטונג" (1907–1917) – העתון הלאומי היהודי – להפצת הרעיון הציוני בין הפועלים. בבמה הזאת זיווג את הציונות

עם הסוציאליזם. לרעיון זה הקדיש את חיבורו בגרמנית "אונטר יידישן פרולטריין" (בין הפרולטרים היהודיים). כתב ספר זכרונות – "שטורם אונד דרנג אים ציוניסמוס" (תקופת הסער והדחק בציונות).

בכרוז אל האינטליגנציה היהודית הוקיעה אגודת "לבנון" את קיפוח האינטליגנט היהודי בזכויות האזרח, גינתה את נטייתו להתבוללות בעם זר ואת התרחקותו מהכרת עברו הלאומי, מתרבותו המקורית ומהאידיאלים הלאומיים.

על הגברת הפעילות הציונית בקרקוב השפיעו מאד מכונות הדפוס העבריות, שהחלו לפעול בהיקף נרחב בעיר. היה זה יוסף פישר (1841–1914). יליד חומסק. חזן בטמפל בקרקוב, שהקים בשנת 1879 בקרקוב בית דפוס עברי מהמפוארים בזמנו. בגלל הקשיים, שהערימה הצנזורה הרוסית על הופעת דברי דפוס עבריים, העבירו מו"לים וסופרים את הדפסותיהם אל מחוץ לגבולות רוסיה. רבים בחרו בבית דפוסו של פישר ובר הודפסו אצלו ספרי הוצאות "אחיאסף", "תושיה", "מוריה", ספריהם של שד"ל, שלמה בובר, בכר, מנדלי מוכר ספרים, מ. ד. ברנדשטטר ואחרים, במות ספרותיות כ"השילוח" (בקשר לכך ישב זמן מסוים גם אחד העם בקרקוב) "הדור", "האשכול", "החוקר". להתפתחות מיוחדת זכה בית הדפוס בהכנס למפעל חתנו של פישר – יונה קרפל (יליד דרוהוביץ, 1874) שהחל להוציא את השבועון ביידיש "יידישע פאלקסשטימע". הוציא ירחון לביבליוגרפיה "ירושלים". בעוזבו את קרקוב עבד כמדפיס, כמו"ל, כעורך בלבוב, בניו־יורק. חזר לקרקוב וקיבל את ניהול בית דפוסו של פישר. ב־1909 יסד את היומון "דר טאג", שהופיע עד שלהי 1914. בשנים 1909–1912 הוציא את השבועון המצוייר "די יידישע אילוסטרירטע צייטונג" עם המוסף ההומוריסטי

"די הבדלה". ב־1910 ערך את הירחון ביידיש "בית ישראל". (עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה עבר לווינה ועבד כרפרנט פוליטי במשרד החוץ האוסטרי. פירסם ספרים בגרמנית על שאלת היהודים ומלחמת העולם, על השלום במזרח, על היהודים והיהדות בהווה, על המאבק בעד ונגד השלום וחיבר מילון פוליטי וכלכלי של ההווה, הוציא אגדות יהודי מזרח אירופה, כתב סיפורים בלשיים. נרצח אחרי סיפוח אוסטריה לגרמניה).

מובן, שפעולות הדפסה אלו הביאו לקרקוב סופרים עבריים לישיבה קצרה או ממושכת יותר, ותוך פעולות בעניניהם עשו הללו גם למען תנועת התחיה.

הרוח החיה של התנועה הציונית והתחיה העברית בקרקוב בשלהי המאה התשע־עשרה היה ש. י. פוכס (1887–1938. יליד ביאליסטוק. למד באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים בברלין. פירסם כתבות בעתונות העברית. הוציא בקרקוב את "המגיד החדש" בשנים 1903–1982. בתחילת המאה ה־20 עבר לעיר ליוורפול ושם הקים בית ספר עברי יומי בשיטת לימוד עברית בעברית. בשנים 1921–1930 עמד בראש בית מדרש לרבנים בפורטסמוט. פירסם מונוגרפיה על דון יצחק אברבנל וכתב מבוא למחזה של י. ל. לנדא "דם תחת דם"). היה זה איש מופלא. את העתון "המגיד" קנה מידי אלמנתו של העורך דוד גורדון והעבירו לקרקוב, היות שכאן היה בית הדפוס של יוסף פישר. הוא היה גבר יפה מאד. כדי לממן את הוצאת שבועונו, לו קרא "המגיד החדש", התחתן עם אלמנה, בעלת חנות גדולה לרהיטים ואם לששה ילדים. את רווחיו מהחנות היה משקיע בעתון, בו הדפים פובליציסטיקה ציונית־תרבותית. בבואו לקרקוב פירסם ב"המגיד" דברי תוכחה לציבור היהודי, השרוי בוויכוחים על עדיפות

השפות: גרמנית או פולנית ורק לעלבון השפה העברית אין דואג ועל חשיבותה אין מתווכח. פוכס ייסד בקרקוב (1892) את החברה "שפת אמת", הקים בה ספריה, כשמגמתו – חיזוק התודעה הלאומית בקרב יהודי המקום. הוא אירגן הרצאות כדי לקרב את הציבור לידיעת ההיסטוריה היהודית והספרות העברית. נושאי ההרצאות היו שונים, כגון – התמורות ביהדות גליציה, מהו לאום? לאיזה לאום שייכים היהודים, תולדות יהודי פולין עד קזימיז הגדול, תפקידי חברת "שפת אמת", הרעיון הסוציאלי אצל היהודים וכו'. התקיימו בחברה ויכוחים על נושאים אקטואליים, לאומיים, חברתיים, ופוליטיים. בין המרצים היו ישראל קרסוצקי (1831–1903. יליד לובלין. גיסו של הרב הקרקובי ר' חיים ליבוש הורוביץ וחתנו של הנגיד בעיר ר' מיכאל ציפריס. פירסם כתבות ורשימות ב"המגיד" ו"הצפירה". ספריו – "מצוות ישראל" לנוער, "תורת ישראל" – פירושים ודרושים במקרא ו"תורת ישראל תניינא". גר ונפטר בקרקוב), אלתר שודמק ועוד. להשמיע הרצאות בספרות העברית החדשה ובתעמולה ציונית באו ל"שפת אמת" ד"ר נתן בירנבוים, ד"ר מרדכי אהרנפרייז ועוד. מספר החברים שהצטרפו לחברה זו היה כ־150. הם התחייבו לדבר בעברית ביניהם. בחברה זו פעלו גם חברי "לבנון" ו"חובבי ארץ ישראל". פוכס ביקר קשות את התנועה הציונית בקרקוב ואת החברה "חובבי ארץ ישראל" בעיר, שאינה מבליטה, לדעתו, את העיקר שבציונות והוא – הקמת ישובים בארץ ישראל. על רקע זה גברו המחלוקות בתנועת התחיה בקרקוב. האירגונים "חובבי ארץ ישראל" ו"לבנון" הכירו, שהחברה "שפת אמת" גורמת לנזק במחנה הציוני ואינה נחשבת כחלק ממנו. המחלוקת הזאת גרמה להתפרקות אירגון האקדמאים הציונים "לבנון".

היות שאנוס היה להתעסק במיסחר, הזמין שמואל יעקב פוכס לעזרה בהוצאת שבועונו את העתונאי שמעון מנחם לאזר (1864–1932) מפשמישל. עסקיו הציבוריים הביאו את פוכס לפשיטת הרגל בחנותו. הוא נאלץ לעקור מקרקוב. עבר לאנגליה ומשם היה שולח כסף לש. מ. לאזר להוצאת "המגיד החדש". לימים החליף לאזר את שם השבועון ל"המצפה". (1904–1922 בהפסקות). לשבועון זה צורף מוסף ספרותי "רמת המצפה". (ש. מ. לאזר היה בעל ידע רב בתנ"ך. את דבריו פירסם ב"האסיף", "המגיד", "רמת המצפה", "האשכול", "השילוח" ועוד. כתב גם בבטאונים שונים בארה"ב ובגרמניה. הוציא פירוש לספר "הושע" ומחקר על עשרת השבטים. יחד עם טורצינר הוציא מילון עברי־גרמני. עם שמריהו אימבר – אחיו של נפתלי הירץ – ערך את "השבועון". ש. מ. לאזר היה פובליציסט מבטן ומלידה וידע להלהיב את קוראיו במאמריו על נושאי התרבות, הפוליטיקה והלאומיות. רושם עצום עשה בזמנו הפולמוס העתונאי־לאומי בינו לבין הסופר ש. י. הורוביץ. מבחר כתביו – "על המצפה" יצא בשנת 1969 בהוצאת מוסד הרב קוק, בעריכת ג. קרסל. בנו – הפובליציסט, העורך, הסופר המסאי, מעורכי "מעריב" – ד"ר דוד לאזר – עליו להלן.)

עסקני הציונים בקרקוב לא הסתפקו בפעילות בעירם. הם עמדו בקשרים קרובים עם אירגונים ציוניים בגליציה ואף השתדלו להקים אירגונים לאומיים במחוזם. "המגיד החדש", שהופיע בקרקוב, נתן אפשרות ביטוי ספרותי לכשרונות מקומיים חדשים. יוזכרו כאן: ד"ר עזריאל גינציג (1868–1931. יליד קרקוב. למד בבית המדרש. בהשפעת י. ש. פובס ויוסף פישר החל ללמוד מדעי חול. למד באוניברסיטה של לייפציג. בשנת 1897 קיבל תואר ד"ר בברן שבשווייץ. בשנת 1899 נתמנה לרב בלושוויץ. באותו זמן החל להוציא

את המאסף הספרותי "האשכול" וממנו הדפיס 7 כרכים. כתב ב"עברי אנכי", "המגיד", "אוצר הספרות". בשנים 1921–1927 היה מנהל בית הספר "תחכמוני" באנטברפן. חיבר ספרים בגרמנית על הפסימיזם ביהדות, על רבי ישראל בעל שם טוב, על אנשי מופת ביהדות, על ערך החיים בספרות היהודית. הוציא את פירושו של יפת בן עלי הלוי למשלי, את כתבי פביוס מיזס, את שירי מרדכי מאנה). גרשם באדר (1868–1953. יליד קרקוב. בנו של מלמד בתלמוד תורה ר' יצחק משה באדר.

בשנת 1889 הוציא את כתב העת "השמש" בקולומיאה. ב־1894 היה מורה בבית הספר בלבוב. בשנים 1890–1891 הוציא בקרקוב 4 קבצים בשם "הצופה לבית ישראל" ואת הקובץ "השרון". לימים הוציא את האחרון כדו־שבועון. השתתף בכתבי עת בעברית וביידיש. הקים את היומון היידי "טאגבלאט" בלבוב. בשנים 1897–1912 הוציא 16 ספרים של הלוח "יידישער פאלקם קאלענדער" ועוד. כתב גם סיפורים, מאמרי ביקורת, מחזות, ספרי לימוד. ב־1912 התיישב בארצות הברית והיה מעורכי "יידישעס טאגבלאט". הוציא ספריו ביידיש בנושאים היסטוריים (שלושים דורות של יהודי פולין) ובעברית (מדינה וחכמיה – על סופרי גליציה). פירסם ספר זכרונות ביידיש "מקראקא עד קראקא". בשנת 1907 הוציא גרשם באדר בלבוב את בטאונו "העת". בעריכת העתון הזה נעזר ע"י ש. י. עגנון, ששהה אז בלבוב. כנראה, שמפיו של באדר שמע אז עגנון את סיפורי קרקוב היהודית, שהועלו לעיל – על האשה פיינטוך, המתפללת לפני התנצרותה, על הגאון מקרקוב, שלא נטמן ליד קברם של רבנים ועל האורח הגרגרן, אשר "סודר" לפני הסעודה, שאליה הוזמן. את הסיפורים האלה שיבץ עגנון ביצירתו תוך עשיית שינויים מסויימים בהם). וד"ר דוד רוטבלום

(1876–1947. כתב בעברית סיפורים וסקיצות מחיי היהודים בגטו ופירסמם ב"המגיד החדש". הוציא בגרמנית אוסף סיפורי זכרונות "גלות". תירגם לעברית את "רבי עקיבא" של להמן. היה עורך דין ועסקן בתחום התרבות העברית בווינה. בסוף ימיו היה יו"ר "דביר" ו"אהל שם" בתל־אביב, בה גם נפטר.)

ברם, כל הפעולות האלה של התנועה הציונית היו רק צעדים ראשונים של אנשים, המחפשים נתיבות לעתיד חדש. במרוצת הזמן נעשו צעדים לקראת גיבושה של התנועה. בשנת 1893 בא לידי איחוד כל האיגודים הציוניים, הפזורים בגליציה תוך הכרה במרכזיותו של האירגון בלבוב. באותה שנה הוחלט באגודת "ציון" שבווינה על איחוד כל החברות התומכות ביישוב א"י, אך באותה שנה התגלעו חילוקי דעות בין המרכז הווינאי לבין הלבובי בדבר תחומי ההשפעות בגליציה, ואז הוחלט באסיפה הכללית של נציגי האירגונים הציוניים בגליציה:

עם ההכרה המלאה בהנהגת המרכז בווינה בתחום הפעולה למען ישוב ארץ ישראל, רואה האירגון הלאומי־היהודי בגליציה את עצמו כחלק משלמות התנועה, שמגמתה – הפצת אידיאל התחיה הלאומית ומטרתה גם הגנה על הזכויות הפוליטיות והחברתיות של הציבור היהודי בארץ (גליציה) – ומכאן עצמאותו של האירגון הגליצאי. מדי שנה תתקיים אסיפה ארצית, הבוחרת את הועד הפועל לביצוע החלטות האסיפה ולקיום קשר בין האירגונים, להקמת אירגונים חדשים ולהנהלת קופת התנועה.

הרצון למיזוג כוחות לשם פעולה משותפת והישגים מוחשיים, הביא (1896) לכנס החברה הקרקובית לישוב ארץ ישראל וחברות התנועה "אהבת ציון", שמרכזה היה בטרנוב. לוועד המשותף, שהוקם אז, נבחרו

מקרקוב אהרן מרקוס, ש. י. פוכס ומנדל פרנקל. מספר החברים המאורגנים ב"אהבת ציון" הגיע בשנת 1896 בגליציה ובבוקובינה ל־600. החברה "אהבת ציון" היתה אירגון עצמאי, ששם את הדגש על פעולה התיישבותית בארץ ישראל, אך היה קשור במרכז "ציון" שבווינה. בעומדה על בסים הציונות המגשימה בהקמת מושבות בארץ ישראל וחיזוקן, התנגדה "אהבת ציון", שהיה לה סניף בפודגוז'ה שבקרקוב, לציונות הפוליטית. הדבר גרם לוויכוחים סוערים בין ציוני העיר.

לקונגרס הראשון, שנקרא לבזל (1897) נבחרו מקרקוב: ד"ר רודולף פריילינג, אהרן מרקוס, יוליוס שנווטר ובנימין שפירא. השתתפו בקונגרס רק שניים: אהרן מרקוס ובנימין שפירא. מרקוס ידע להישאר נאמן לעצמו. הוא העריץ את הרצל, אך מעל לכל דבוק היה ביהדות המורשתית וכשחסידי הציונות הפוליטית־ההרצליאנית בקרקוב עם שנווטר בראש תבעו, שהאירגון הציוני בקרקוב יכיר בעליונות יחידה וקובעת של המרכז הווינאי, ידעו מתנגדי התביעה הזאת ומרקוס בראשם, להתיצב נגדה, בדורשם לתמוך גם בחברת "ישוב ארץ ישראל", התומכת במתיישבים דתיים בארץ ישראל. מרקוס האמין, שבדרך זו יימשך גם הציבור הדתי לרעיון הציוני. ואז הוחלט באיגון ציוני קרקוב: 1. האירגון יתמוך בחברה ישוב ארץ ישראל; 2. האירגון אינו מתנגד לתוכנית בזל. להיפך – הוא מתייחס באהדה לכל פעולה מוחשית ציונית־פוליטית.

בקונגרס הציוני השני גילה מרקוס פעילות רבה ובוויכוחים יצא נגד התיישבות היהודים בארגנטינה ותומכיה הציונים. הוא דרש ריכוז כל הכוחות במפעל ארץ ישראל וקרא לפני הצירים פטיציה של 7,000 מתיישבים יהודיים מארגנטינה, שביקשו להעבירם לא"י. בקונגרס זה הוא נבחר לוועדות התרבות וההתיישבות.

שנת הקונגרס הראשון היתה גם שנת מפנה בתנועה הציונית בקרקוב. אחרי התפרקות אירגון האקדמאים והסטודנטים הציוניים "לבנון" הצליחו הסטודנטים של האוניברסיטה חיים הילפשטיין ושמואל ואהרהפטיג להקים בשנת 1897 את אגודת האקדמאים "השחר־פשדשביד". האגודה, שבאה לארגן את הסטודנטים, בעלי ההכרה הלאומית, התכוונה גם לתת תשובה לאנטישמיות, שהלכה וגברה בין הנוער האקדמאי הפולני. עוד טרם אושרה האגודה, קיבלו המתארגנים רשות מרקטור האוניברסיטה הייגלונית, הפרופ' קנפינסקי, לתלות כרוז על לוח האוניברסיטה. בכרוז נאמר בין היתר:

"אנחנו יהודים ואנו מרגישים כיהודים. את ההרגשה הנשגבה הזאת, שעוררה אותנו למעשים גדולים ולקרבנות, שואבים אנו מההיסטוריה שלנו ומדחיית התבוללות בלתי מכובדת... אנו שואפים לתחיית עמנו בארצנו... האם בשל האידיאלים שלנו יטילו בנו הפולנים אשמה? האם לא לימדתם אותנו את ההיסטוריה שלכם למען נדע איך יש להילחם על החירות?"

לפי המוצהר היתה מטרת האגודה:

ביסוס מדעי של הקיום הלאומי ושל אידיאל התחייה בארץ ישראל; לימוד השפה העברית, הכרת ההיסטוריה של היהודים וספרותם, הגברת תחושת הרוח הלאומית־היהודית; קיום קשרים מתאימים עם חברים שאינם יהודים; פיתוח הסולידריות, העזרה ההדדית והאידיאליזם בנוער.

המפגן הראשון של "השחר" היה החגיגה, שנערכה בדצמבר 1897 באולם "הוטל קליין". לחגיגה זו באו, בין היתר, נשיא הקהילה היהודית – הד"ר לאון הורוביץ, האסימילטורים, חברי המועצה של לשכת המסחר – פלטר ודטנר, הנוצרי פרופ' בויביד. הנואמים בחגיגה היו:

הרב ד״ר יהושע טהון, שהגיע אותה שנה (1897) לעיר לכהן בתפקיד מטיף בטמפל – היכל הנאורים והמנהיג הציוני הצעיר – אנזלם לוטבק. נקראו מברקים ומכתבי ברכה מאת הד״ר הרצל, ד״ר רילף, ד״ר ליפה, ד״ר נ. בירנבוים, ד״ר ש. ה. לנדא, ומאת איגודים ציוניים שונים. רושם גדול עשה מכתבו של פרופ׳ הימן מבזל, שקרא את המכבים הצעירים למאבק על מדינה יהודית, מדינה של צדק חברתי, קידמה והומניזם. רק היהודים – הדגיש הפרופ׳ הימן – שנתנו לעולם את הנביאים, יכולים להקים מדינה כזאת – ורק בארץ הנביאים. בתארו את החגיגה, מסיים בעל הכתבה את דבריו שב״וולט״ הווינאי – ״עוד מעט ואותו מבצר ההתבוללות (קרקוב) יפול״.

ביוזמתו של ד״ר טהון, הוקמה בשנת 1899 בקרקוב הספריה ״עזרא״ שבה רוכזו אלפי ספרים עבריים. מנהלה הראשון היה מיכאל ברקוביץ (1865–1937. יליד בוריסלב. ממשתתפי המדור העברי של ״אויצ׳יזנה״ – ״המזכיר״ בלבוב. השתלם באוניברסיטה ובבית המדרש לרבנים בווינה. מעוזריו הקרובים של הרצל. בשנת 1898 התיישב בקרקוב. בשנים 1903–1909 התגורר בווינה ושם קיבל תואר ד״ר (1906). משנת 1911 היה מורה לדת בביילסקו. פירסם מאמרים רבים בנושא המנהגים היהודיים. תירגם לעברית מכתבי הרצל. הוציא את כתביו של אהרן ליברמן. כתב בגרמנית מחקר על המבנה השירי של ספר תהלים). ליד הספריה נפתח אולם קריאה, בו נערכו הרצאות, שמשכו קהל רב.

אך האסימילטורים – הם שהחזיקו בידיהם את השלטון הפוליטי ואת שלוחותיו בחיי הציבור היהודי בקרקוב. מנהיג הדור הצעיר של האסימילטורים היה אז בקרקוב וילהלם פלדמן, שישב בעיר כמזכיר אירגון בתי הספר מקרן הברון הירש, אשר מטרתם היתה

בגליציה ללמד את הנוער היהודי מלאכת־יד וחקלאות ולחנכם ברוח ההתבוללות. אותו זמן עמד פלדמן גם בראש "אולם הקריאה של נוער־המסחר", בו התרכזו צעירים אקדמאים ולא־אקדמאים. לפעמים היה פלדמן בא להרצות ב"שפת אמת" ובדבריו רצה להוכיח את הבלתי־מציאותי בתוכנית ההתיישבות בא"י. ברור, שדבריו אלו עוררו ויכוחים סוערים. לאירגון "חובבי ארץ ישראל" היה בא גם העסקן השמאלני הצעיר, גם הוא ממוצא יהודי, אמיל הקר (1834–1875. ממנהיגי המפלגה הפולנית הסוציאליסטית (פ.פ.ס.). עתונאי ועורך היומון הקרקובי "נפשוד" (קדימה) מומר. חוקר הספרות הפולנית. פירסם מחקרים ספרותיים על ויספיאנסקי, ברזוזובסקי. ההדיר את "טריבונה של העמים", שהוציא א. מיצקביץ, הוציא את שיריו של א. ושילבסקי. חיבר את הספר "תולדות הסוציאליזם בגליציה ובשלזיה של צ'שין"), שהשתדל למשוך את השומעים לסוציאליזם. בוויכוחים איתו טענו הציונים, שתנועתם אינה שוללת את הסוציאליזם ואין לך סוציאליסטים, הנלחמים בלאומיותם, חוץ מהיהודים.

קרקוב נעשתה אט־אט למרכז הפעולה הציונית בגליציה המערבית. שונות היו הסיבות לכך. מיקומה הגיאוגרפי של העיר בין לבוב לבין וינה הביא לכך, שקרקוב היתה למקום כינוסי הציונים של אוסטריה. בהיותה עיר אוניברסיטאית, ריכזה קרקוב אקדמאים יהודים רבים ואלו היו במרוצת הזמן למנהיגי התנועה. לעליית חשיבותה של קרקוב בתנועה הציונית של המחוז, גרמה גם הידרדרותה של חברת "אהבת ציון" בטרנוב אחרי כישלון המושבה "מחנים", שהוקמה בא"י ביוזמת החברה הנ"ל בשביל מתיישבים מגליציה, אך זו לא החזיקה מעמד. חברי "השחר" הצעירים בגרו והיו לעסקנים רציניים של התנועה. בשנת 1901 התקיים הכנס הארצי של הציונים בגליציה, בו התנהל ויכוח

סוער על נושאים שונים ובעיקר על מעורבותם של הציונים בענינים האקטואליים, המקומיים, של יהודי גליציה. הוחלט אז, שכל האירגונים הציוניים בגליציה חייבים להצטרף לאיגוד הארצי הכללי "ציון", אך הם יקימו גם ועד ציוני לגליציה. לצרכי פעולת הסברה ותעמולה יוקמו ועדי מחוזות, שאחד מהם יהיה בקרקוב. מתפקידי ועדי המחוזות – לתווך בין מרכז ציוני המדינה לבין האירגונים, הפזורים במחוז. לועדי המחוזות ניתנה אוטונומיה בתחום הפעולה התרבותית, הכלכלית, אך עליהם להגיש את החלטותיהם לאישור המרכז. כדי למנוע חילוקי דעות בין הציונים תתקבל הדרכה מהמרכז של ציוני גליציה וזו בהסכם עם הוועד הארצי הכללי.

כך הוקם בקרקוב ועד המחוז של התנועה הציונית בגליציה המערבית ובראשו הד"ר לודביק גולדווסר. לאחר שנה בוטלה ההפרדה האירגונית של גליציה והוחלט על כפיפות ישירה של ועדי המחוזות לווינה. חברי הוועד המחוזי הראשון בקרקוב היו: ד"ר גולדווסר – יו"ר, סיני פלץ – סגן, ד"ר הרש סירופ ופאול ריזר – מזכירים, ד"ר חיים הילפשטיין – גיזבר, ה' בנט וד"ר מיכאל להרפרוינד – חברי ועד. הוועד המחוזי הקים מחלקות פעולה – 1. פירכזום חוברות ועתונים; 2. תעמולה ואירגון; 3. כספים; 4. כלכלה; 5. סטטיסטיקה.

במרכז פעולותיהם של הציונים בקרקוב, עמדה אז הפצת מניות הבנק הקולוניאלי היהודי. במגמה זו הוקם בעיר "שער־קלוב" בניהולם של ד"ר חיים הילפשטיין וסיני אלכסנדרוביץ.

לפי הדו"ח, שנמסר בכנס השלישי של ציוני אוסטריה, נאספו במחוז קרקוב 100,000 קרונות למען הבנק הקולוניאלי. הודות לפעולתו של ועד המחוז וחרף הפרעותיהם של האסימילטורים והחרדים, גדל

מספר הארגונים הציוניים בגליציה המערבית מ־8 בשנת 1903 ל־27 בשנת 1904. הוועד קיים אספות תעמולה, הוציא עלונים, ערך ערבי חגיגות לאומיות, אירגן קורסים ללימוד השפה העברית לתלמידי הגימנסיות הממשלתיות, סייע לפליטים מרוסיה ורומניה. מספר שוקלי השקל עלה מ־615 בשנת 1903 ל־866 בשנת 1904, ז"א ב־40%.

התפשטות התנועה בגליציה עשתה רושם גם בקרב האסימילטורים. יעיד על כך נשיא הקהילה היהודית בקרקוב, מנהיגם של האסימילטורים, שבמות הרצל שיגר מברק בזו הלשון:

"נרגש עד עומק ליבי, משתתף אני עם כל היהדות בכאב הגדול על מותו המוקדם של הגדול מבני העם, אשר הקדיש בצורה כה מועילה את חייו ואת מיטב כוחותיו לאידיאל הנצחי של היהודים. שמו יהיה תמיד לברכה ביהדות. היו"ר ד"ר הורוביץ.

ובנאום ההכתרה של הרב ר' ל. בראודה כרב בלבוב, אמר מנהיגם של האסימילטורים הד"ר אמיל ביק:

"גם אם נצליח להגשים את האידיאלים שלנו ולהקים מדינה יהודית נפרדת, הרי בלי ידיעה מלאה של השפות והתרבות המודרנית, לא נוכל בשום אופן להתקיים".

דברים כאלה על "האידיאל הנצחי של היהודים" ו"האידיאלים שלנו" בצירוף עם – הקמת מדינה יהודית, מפי מנהיגים ותיקים של האסימילטורים, אומרים הרבה.

התנועה הסוציאליסטית נתקלה בקשיים רבים בהפצת רעיונותיה בקרב הפרולטריאט היהודי בגליציה וזאת בגלל יחודו התרבותי, החברתי והלשוני של הפועל היהודי. בשנת 1897 העלה יאן קוזקביץ בקונגרס הסוציאליסטי בפשמישל שבגליציה את רעיון הקמת אירגונים סוציאליסטיים מיוחדים לפועלים היהודיים. בעקבות

דברים אלה הוקמו האיגודים בשם "ברודרליבקייט" (אחווה) להפצת הסוציאליזם בקרב היהודים, אך האיגודים האלה לא גילו פעילות של ממש. בכנסים של איגודי הפועלים היהודיים בגליציה (1899, 1903) נתקבלה החלטה נגד הקמת אירגונים נפרדים של פועלים יהודיים.

הידיעות על התנועה הסוציאליסטית של הפועלים היהודיים "בונד" בפולין הקונגרסית, האידיאות על אוטונומיה לאומית ללא בסיס טריטוריאלי, שהעלה בעיקר הפובליציסט הווינאי רודולף שפרינגר, החלו להתפשט בין הפועלים היהודיים בגליציה. נגד דעות אלו יצא בצורה חריפה ביותר הסוציאליסט היהודי, מי שהיה פעם איש הציונות – הד"ר ה. דיאמאנד. בקונפרנס של לבוב (1903) קרא הוא לביטול כל פרישות יהודית בתנועת הפועלים. גם אמיל הקר הנ"ל, העלה על נס בקונגרס הסוציאליסטי בקרקוב (1904) את השיתוף שבין הפועלים היהודים והנוצרים. הגיע לידי כך, שבעקבות ההכרה של העתון "קורייר צודזנני" בתרבות יהודית עצמית, התפטר הד"ר דיאמאנד מלהיות נציג הפועלים הפולניים במזכירות הבין־לאומית של הפועלים. על אף הכל החליט הוועד הפועל של המפלגה הפולנית הסוציאליסטית, שלמען התעמולה בקרב היהודים אפשר להקים ועדים מיוחדים למטרה זו בתוך המפלגה. ועדים כאלה, שהוקמו בלבוב ובקרקוב, החלו להוציא את העתון "יידישע ארבייטערצייטונג" (עתון הפועלים היהודי).

השפעת התנועה הלאומית היתה, כנראה, חזקה מאד בחברה היהודית, עד שרבים מיהודי התנועה הסוציאליסטית תבעו הכרה בעצמאותם הרוחנית לא רק כאמצעי להפצת הרעיון הסוציאליסטי אלא כערך עצמי. באחד במאי 1905 ערכו הסוציאליסטים היהודיים בקרקוב תהלוכה נפרדת, בפרסמם גם כרוז:

"... אין אנו לאומנים, אין אנו שוביניסטים. במאבקנו לא שמר אף אחד יותר מאתנו על הצביון המעמדי. אף אחד לא נלחם יותר ממנו בציונות כבזרם מעמדי של הבורגנות היהודית. אין אנו רוצים תוכניות לאומיות, אך אנו רוצים אירגון לאומי, כפי שיש באוסטריה לגרמנים, לפולנים, לטשכים, לסלובנים הדרומיים ואפילו לרותנים – ורק ליהודים אין. כך נוצרה בגליציה המפלגה הסוציאליסטית־היהודית – .Z.P.S. אמנם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית גינתה את המפלגה החדשה ומרכז האירגונים הסוציאליסטיים באוסטריה לא קיבל אותה כחברה, אך היא היתה קיימת. התהוותה אילצה את המפלגה הסוציאליסטית הפולנית להקים סקציות יהודיות משלה עם ועד ארצי יהודי. מפלגת הסוציאליסטים היהודיים, שהצטרפה במרוצת הזמן ל"בונד", פעלה בהנהגתם של ד"ר יעקב ברוס (משפטן. פירסם עבודות לתולדות תנועת הפועלים היהודיים ומחקרים בשטח המשפט. נרצח ע"י הגרמנים בקרמניץ 1941) הנריק גרוסמן (יליד קרקוב 1882. השתתף ב"דער סוציאלדמוקראט". פירסם חוברות – "דרישותינו מה הן?", "הבונדיזם בגליציה". בשנת 1908 התיישב בוינה. שם עבד בסטטיסטיקה והוציא חיבורים לתולדות היהודים בגליציה. עבר לוורשה, באשר עבד במחלקת הסטטיסטיקה ופירסם עבודות בתחום זה). ד"ר לאון פיינר (מת ב־1945) וברוניסלב גרוססר (1883–1912. למד בשווייצריה ובקרקוב. נואם ועתונאי. כינוייו – "זלצר", "סלווק". נאסר על ידי הרוסים. שוחרר כחולה אנוש. מת בפטרבורג.)

בקונגרס בלבוב תבעו הסוציאליסטים היהודים אוטונומיה תרבותית ליהודים ואשר לבחירות לקהילות – כל עוד הן קיימות – זכות בחירה כללית, שווה, בלתי אמצעית וחשאית. בקשר לפולמוס בנושא

ההכרה בתנועה הסוציאליסטית־היהודית כתב ו. פלדמן במאמרו "על החופש שלנו ושלכם":

"ההכרה בלאומיות היהודית מן ההכרח שתבוא במאוחר או במוקדם, אם נתחשב במציאות, בעובדה המכרעת, שיש המונים רבים, שבהם מפעם רגש עצמאות לאומית".

מאבק דומה ניהלה גם מפלגת "פועלי ציון". בשנת 1905 נאסר על מפלגה זו להשתתף בתהלוכת האחד במאי בלבוב. זה לא הרתיע את "פועלי ציון", להיפך – בתגובה על איסור זה פירסמה המפלגה כרוז:

"יבוא יום האחד במאי וכל הפרולטריון היהודי יחג תחת דגל פועלי ציון יחד עם פועלי כל הארצות והעמים את חג הפועל – האחד במאי – חג החופש הלאומי בארצו החופשית".

אירגוני פועלים ציוניים היו קיימים מזמן בגליציה. עוד בשנת 1894 הוקם בלבוב איגוד "עוזרי המסחר וסוכניו", שהוציא דו־שבועון בשם "העברי". האיגוד הזה לא האריך ימים ובמשרדיו הוקם בסוף המאה אירגון לאומי סוציאליססי "אחווה", שמספר חבריו הגיע ל־200. (אותה שעה היה מספר היהודים, חברי האירגון הסוציאליסטי הפולני P.P.S. בפולין – 1,000). בקרקוב הוקמו אירגונים ציוניים־סוציאליסטיים אחדים כמו "אחדות", שאירגן לראשונה בגליציה את השביתה של עוזרי המסחר נגד העסקת העוזרים במשך 18 שעות ביממה (במיוחד בחנויות המכולת) והשיג צמצום העסקתם ל־14 שעות. בשנת 1903 התקיים כנס אירגוני עוזרי המסחר בגליציה, בו הוחלט על הכרה באירגון "אחדות" בקרקוב כמוביל. בכנס זה, שהתקיים בקרקוב, נתקבלו התיזות של נתן גרוס, המבליטות את המצב הספציפי של מעמד הפועלים היהודיים ובעקבות זאת באה ההצהרה, שהתבססה על התכנית הציונית של בזל וקבעה:

אנו רואים בציונות לא מפלגה מעמדית, אלא נציגות של כל המעמדות והשכבות של העם היהודי, שאת המשך קיומם היא רוצה להבטיח על ידי טריטוריה עצמאית.

חברי ההנהלה המובילה של "אחדות" בגליציה, שמקום ישיבתה בקרקוב, היו: פאול ריזה, ברנרד פרייוולד, יהודה זילביגר, הנריק ליינקרם, לאון פלמן, הנריק בנט, יצחק הלפרן וי. נוסבאום. מלבד "אחדות" קיימים היו בקרקוב אירגוני פועלים ציוניים שונים: "עוזרי ציון" – אירגון עוזרי המלמדים (בעלפערס), שאירגן שביתת העוזרים ב־1904, "חירות", "פועלי ציון", איגוד פועלות צעירות "רחל", אירגון נשים עובדות "יהודית". בקרקוב הוקם אירגון מרכזי לאיגודי הפועלים הציוניים והקשר בינו לבין הוועד הציוני של המחוז היה הדוק. במרכז הנהלת האירגון הפועלי־הלאומי ישב נציג ועד מחוז קרקוב – הד"ר יוסף מרגלית, שנעשה לימים עסקן בתנועת הפועלים הציוניים. על יד אגודות הפועלים הלאומיים הוקמו אירגוני נוער כ"יוגנד" ובין עסקניהם בקרקוב יש לציין את יעקב קעננער (1884–1951. יליד כפר קיבניבץ. פעל בקרקוב כמזכיר "פועלי ציון" באוסטריה. בשנים 1905–1914 ערך בקרקוב את בטאון המפלגה "דער יידישער ארבייטער". בשנת 1911 קיבל רשיון ניהול תיאטרון יהודי בקרקוב. מראשי פועלי ציון שמאל. ערך "די יוגענר פאהן". בימי מלחמת העולם השניה היה באמריקה. מת בתל־אביב. הוציא ספר זכרונות "קווערשניט") ואת שכנא זאגאן (1892–1942. יליד קרקוב. ממנהיגי "פועלי ציון שמאל בפולין. מעורכי הבטאון "ארבייטער צייטונג". עסקן ברשת החינוך ציש"א. נרצח ע"י הגרמנים).

אחת הסיסמאות של הציונות היתה: כיבוש הקהילות. כשקרא הד"ר ביק בשנת 1900 לכינוס נציגי קהילות גליציה בלבוב, ניצלו

הציונים הזדמנות זו והקימו קלוב ציוני, שאליו הצטרפו 29 צירים מתוך 40, שהגיעו לכינוס. בשנת 1905 ניסו גם ציוני קרקוב לכבוש את קהילתם. תביעותיהם היו:

א. זכות כללית, שווה ובלתי אמצעית בבחירות לקהילה וביטול שיטת הבחירות הקוריאליות.

ב. הקמת איגוד קהילות גליציה לשם שמירה על ענייניהם של היהודים, במקרה של משימה, שהיא למעלה מכוחותיה של קהילה אחת.

ג. חופש מוחלט לבתי הדין, לבל יהיו תלויים בוועד הקהילה בענייני דת.

ד. הנהגת לימוד השפה העברית, תולדות עם ישראל וספרותו בבתי הספר הממשלתיים ליהודים.

ה. הגנה על היהודים מפני האנטישמיות המתפשטת.

ו. יסוד מוסדות תיווך לחיפוש עבודה, קופות מילווה וכד'.

בבחירות אלה נכשלו הציונים כשלון חרוץ. השלטון בקהילת קרקוב היה בידי הפלוטוקרטיה, האינטליגנציה המתבוללת והחרדים. ליד המפלגות הקיימות נוסדה באותה התקופה מפלגה לוקלית חדשה – "הבלתי תלויים" בראשותם של ד"ר אדולף גרוס (1862–1936. עורך דין, מחבר מאמרים בנושא הכלכלה ובעיות יהודי גליציה. פירסם הערכות בענינים מוניציפליים ובשאלת מגורים לשכבות הרחבות. נבחר לציר מקרקוב לפרלמנט האוסטרי). וד"ר איגנצי לנדא (עורך דין. ציר לפרלמנט של גליציה. סגן ראש העיר קרקוב. מת ב־1934). המפלגה הזאת, שהוציאה בפולנית את השבועון "טיגודניק" עם מוסף ביידיש, הוקמה בשנת 1900, בימי מלחמת הבחירות לפרלמנט האוסטרי בין המועמד המתקדם, הנוצרי רוטסטר, לבין מועמד המתבוללים היהודיים, שנתמך על ידי השמרנים הפולניים, נשיא הקהילה – הד"ר לאון הורוביץ. הד"ר אדולף גרוס והציונים התייצבו בצד המועמד

המתקדם. מפלגת ה"בלתי־תלויים" תבעה דמוקרטיה שלמה, שיוויון זכויות מעשי ליהודים, קהילה דואגת לצרכי ההמון היהודי. גם היא נלחמה במתבוללים בנימוק ש"ההתבוללות כבעיה פוליטית היא שטות וכשהיא מבקשת להגשים את רעיונותיה – היא הופכת למזיקה... יש לאפשר לכל אחד לחיות לפי טבעו ותנאיו ואז יהיה שפע הצורות לתועלת". "הבלתי־תלויים" ידעו והבינו, שהליברליזם הפולני בארץ הוא רק תכסיס. הם כתבו: "האדונים ממזרח הארץ אין להם מושג על המצב בקרקוב..." בקרקוב אין שאלה אוקראינית קיימת, לכן המדיניות של האנדקים (מפלגה פולנית אנטישמית של לאומיים־דמוקרטים) היא כאן אנטישמיות גלויה... כל הנוער, בלי הבדל השקפות פוליטיות, הוא נגדם (נגד המתבוללים)." מטרתם של "הבלתי־תלויים" היתה להקל על מצוקת היהודים הנצרכים בקרקוב. הם ייסדו חברה לבניית בתים בעיר וזו הקימה בתים אחדים, בני דירות קטנות למשפחות עניות. בפרלמנט האוסטרי השיג הד"ר א. גרוס (נבחר לציר מקרקוב בשנת 1907) הקמת קרן סיוע לבניית בתים באוסטריה. קרן זו שימשה ערובה לבנקים, שנתנו הלוואות לבונים. ל"בלתי־תלויים" היו שייכים גם חברי מפלגות אחרות, גם ציונים מאורגנים.

התפתחות החיים הפוליטיים הפכה את החברה היהודית לגוף תוסס. נוסף על האירגונים, שנזכרו לעיל, ייסדו הציונים את "חברת האזרחים הסוחרים", שפעולתה היתה גם מקצועית וגם תרבותית והיתה מנוהלת בידי הסוחר, הסופר הציוני שמואל שפירא (פירסם מאמרים בעברית וביידיש בנושאי המסחר והמצב הכלכלי של יהודי גליציה. חיבר פלייטונים רוויי הומור). והמורה, הסופר שבח ולקובסקי. (1872–1942. יליד מולודצנה. מורה בגימנסיה העברית בקרקוב וסופר בעברית. למד בישיבת מיר. בקרקוב ניהל תחילה קורסים ללימוד

העברית, שהוקמו על ידי התנועה הציונית. פירסם רשימות ב"מחזיקי הדת", ב"המגיד", ב"המצפה". ספרו "תמונות וטיפוסים" – סיפורים ורשימות מחיי היהודים בעיירות. על חוברותיו ללימוד השפה העברית "מכתבי הוראה" נתחנך דור של צעירים בגליציה. חוברות כאלה הוציא גם ללימוד השפות הגרמנית והפולנית. פירסם ספר "ליקוטי רש"י" ופירוש לשיר השירים).

את הנוער הדתי אירגנו בחברת "תושיה". לשם איחוד העבודה המפלגתית ותיאומה נוסד בשנת 1905 ועד נציגי כל האירגונים הציוניים בקרקוב ובראשו הועמד ד"ר יוסף מרגלית. אספות תעמולה וויכוחים נערכו במועדונים ובאולמי בתי־מלון, בהן השתתפו נציגי מפלגות יהודיות שונות. לוויכוחים אלה היה בא לפעמים גם מנהיגם של הסוציאליסטים הפולניים איגנצי דשינסקי בכבודו ובעצמו. הוויכוחים היו לפרקים סוערים, מלאי עקיצות וגידופים, בפרט כשהסוציאליסטים היהודיים קראו אל הציונים: הלאה לפלשתינה! לפעמים היו תמימים־רומנטיים בנאומי הד"ר בולסלב דרובנר (יליד קרקוב 1883. ד"ר לכימיה. איש הסוציאליזם הרדיקלי. בימי פולין שבין שתי המלחמות הועמד למעלה מ־30 פעם לדין על פעילות מהפכנית. בימי מלחמת העולם השניה היה ברוסיה. הוגלה לסיביר כקונטרבולוציוניסט. בשנת 1944 נתמנה לשר העבודה, הסעד והבריאות בממשלה הראשונה של פולין המשתחררת. זמן מסוים היה ראש העיר ורוצלב. השתתף בעתונות של הסוציאליסטים הפולניים. ב־1945 הופיע ספרו "מורי דרכים". אחרי מלחמת העולם השניה גילה מסירות בשמירה על שרידי עתיקות היהודים בפולין). או אמיל הקר, שתבעו מהיהודים להקריב את עצמם ואת עצמיותם למען האנושות. ראשי המתווכחים הציוניים היו אז ד"ר חיים הילפשטין, פישל וושיץ, ד"ר שמעון פלדבלום, ד"ר

דוד בולבה, ד״ר הירש סירופ ומטעם הציונים הסוציאליסטים – נפתלי בירנהאק. היו גם מקרים, שהוויכוחים נגמרו בתגרות ידיים.

התנועה הציונית המתרחבת ומתגבשת היתה חייבת לנקוט עמדה כלפי הציבור הלא־יהודי והמפלגות היהודיות הלא ציוניות. במאמר ״יחסנו לציבור הפולני״ כתב העתון הציוני ״ווסחוד״ (המזרח): ״היום, כשרעיון ההתבוללות התפוצץ כבועת סבון, כשהמפלגות הפולניות – למשל הדמוקרטיה הלאומית – מוחקות אותה בגלוי ממצעיהן והיא נאלצת לסגת מתנועה לוחמת־תוקפת לתנועה מתגוננת, יכולים אנו בשקט ובאובייקטיביות להסביר את סיבות התהוותה ופשיטת רגלה... העם היהודי לא סבל בצורה כה בלתי אנושית, כדי שלאחר מזה ייעלם כטפה בים־העמים האחרים. אין אנו רוצים להיות כלי משחק בידי הפוליטיקנים הפולניים, שהשתמשו בנו לעתים קרובות – למשל בגליציה המזרחית – לעשיית מעשים, שבאחריותם סרבו הם לשאת״, ובאותה במה הצהירו הציונים – ״מאשימים את היהודים, שנוטים לצנטרליזם – תשובתנו היא – מבחינה מסויימת ההאשמה צודקת, אך בשל הפוליטיקה המתמדת כלפינו כאן, בגליציה – אי רצוננו באוטונומיה מובן לגמרי... בעצמאותם לא השתמשו אף פעם השלטונות בארץ לטובתנו, אך לעתים קרובות לרעתנו״.

ובשנת 1906 כתב אותו כתב העת בנושא, שהיה אקטואלי אז – האוטונומיה של גליציה:

״אני חושב, שאמסור בנאמנות את הרגשתם של כל היהודים, אם אגדיר אותה בקיצור: אנו מפחדים להשאר בארץ עם הסיים (הפרלמנט) הפולני בלבד...״

ושוב במאמר ״האוטונומיה והיהודים״ – ״הסיים של גליציה הינו, ועוד זמן רב יישאר, נציגות של השלאכטה (האצולה) ריאקציוני,

אקסקלוזיבי, א־שמי מסוגר, מתעלה וברוטלי... ומה לומר על הביורוקרטיה האוטונומית..."

במלאת 75 שנים למרד נובמבר הפולני (1830–1831) נערכה עצרת חגיגית בטמפל היהודי בלבוב. בשעת העצרת החלה קבוצה של משתתפים לשיר את "התקוה". העתונות הפולנית פתחה בהתקפת זעם על הציונות וקראה למלחמה בה, הואיל והיא עוינת לפולנים. אז פירסם ועד המפלגה הציונית של גליציה המזרחית את ההצהרה כדלהלן:

"אין אמת בכך, שההנהלה האחראית של המפלגה הציונית אירגנה את ההפגנה הזאת או ניהלה אותה. כמפלגה לאומית יש לנו הבנה מלאה לאידיאלים לאומיים של עמים אחרים ואנו רואים בטיפוח התחושה הלאומית אצלנו ואצל עמים אחרים אידיאל נשגב ביותר.. יאמין הציבור הזה (הפולני), שאנו מוכנים להקריב הכל, אך לא את לאומיותנו וישקול – האם רוצה הוא ביהודי, שאותו כיהודי מקשרים אלפי אינטרסים חיוניים עם ארץ זו, או ביהודי המנוגד לכל עמו, ומחפש אצל העם הפולני רק מחסה לעצמו...

ואם יבינו, יכירו:

שהעם היהודי אינו אויבו של העם הפולני... שבהיותנו אזרחי הארץ הזאת, אנו רוצים כאזרחים לשתף פעולה למען הארץ, אבל כאזרחים יהודים שווי זכויות עם יתר האוכלוסיה...

ויאמינו, שהאירועים בטמפל לא היו מכוונים נגד החגיגה הלאומית הפולנית, אלא נגד קריקטורת האסימילציה של היהודים..."

בשנת 1906 דנו השלטונות בשינויים בשיטת הבחירות לפרלמנט האוסטרי. הציונים פתחו אז במסע למען הקמת קוריה (מסגרת בחירות) יהודית, שתבטיח ליהודים מספר צירים מתאים למספרם במדינה. תועמלניהם הסבירו לציבור היהודי בערי גליציה את

הצורך בבחירות שוות, כלליות וישירות ובבחירת צירים, שינהלו מדיניות יהודית למען ההמונים היהודיים ולא יהיו כלי משחק למען עמים אחרים.

מנהיג האסימילטורים, הד"ר אמיל ביק, ניצל את מבצע מברקי המחאה, שאירגנו הציונים נגד אספת הקהילות בגליציה והודיע לשלטונות המחוזות, שלמבצע זה יש רקע פוליטי. בשל הודעה זו נאסרה פעולה של הרבה אירגונים ציוניים בגליציה, בתוכם "אחדות", "השחר־פשדשביד", של כל אירגוני "פועלי־ציון" ושל הנהלת התנועה בקרקוב.

פתאום מת הד"ר ביק (1906). בבחירות למילוי מקומו בפרלמנט האוסטרי השתתפו גם הציונים ומועמדם היה המנהיג הציוני אדולף שטנד. לרגל הבחירות האלה פירסם הד"ר יהושע טהון הצהרה, בה נאמר:

"דעו, כי הציונות אינה אויבו של מישהו. היא רק אויבה של העבדות. היא בזה לשרתנות, אבל היא עכשיו – וכך תהיה בעתיד – ידידם הנאמן עד עומק הנפש של כל העמים, השואפים לשחרור, לקיום עצמי, לשיפור מצבם ולהעמקת קיומם הלאומי".

והציוני בנו שטראוכר, שהיה כבר ציר לפרלמנט הווינאי, אף הוא פירסם הצהרה:

"הצירים היהודיים, שנבחרו הודות ל"חוג הפולני", אינם יכולים להגן על ענייני עמם... יש לגנות אותם ולבוז להם, כי למען מילוי תפקיד של "מושקים" ב"חוג הפולני", תוך התחשבות וחנופה להתחשקויותיהם של ראשי ועדות הבחירות, בשל עניינם הפרטי, מכרו את עמם...

אזכיר רק כיצד החברים היהודיים של ה"חוג הפולני" סרבו לחתום על אינטרפלציה שלי נגד ד"ר לואגר. הד"ר ביק ז"ל הסביר לי אז, שאסור לו לעשות זאת ללא אישור ה"חוג הפולני" וזה – לא יתן את אישורו לעולם".

בהתקרב יום הבחירות הזהיר העתון הפולני "סלובו פולסקיה":

"בחירת ציוני תשמש לא רק סיסמא להגברת התעמולה האנטישמית בארץ. היא תביא גם לבדיקה מחודשת של המדיניות הפולנית לגבי היהודים... אפשר וצריך לשקול, שהוא (נצחונו של הציוני) יביא לשינוי יחס הציבור הפולני לאוכלוסיה היהודית וזו בעיקר תשלם בעד נצחונם של הציונים".

ועם זאת זכה א. שטאנד ב־30 אחוז של קולות הבוחרים.

המדיניות העצמאית של היהודים היתה חובה. התקרבות היהודים לפולנים עוררה את שנאתם של האוקראינים, שמספרם היה גדול מאד בגליציה המזרחית. בפרלמנט הארצי של גליציה אמר הציר האוקראיני מוגילניצקי: אנו מודים, שההמון היהודי חי בעוני גדול. אנו יודעים זאת ואנו יודעים גם, שאשם הוא בכך האויב הכללי – שלטון השלאכטה (האצולה הפולנית). ועם זאת אנו מוכרחים לקבוע – שטוב קרה ליהודים. למה זה מכרו את עצמם כעבדים לאותה השלאכטה הפולנית ולמה הולכים אתה יחד לבחירות? אנו מודיעים לכולם, שאם כך יהיה גם להבא, אם היהודים ילכו עם האדונים לבחירות, תבוא נקמה קשה של האוקראינים בצורה של חרם כלכלי כללי על היהודים.

לקראת הבחירות לפרלמנט האוסטרי, שאמורות היו להערך בשנת 1907, נקראה לקרקוב אספת הנציגים הציוניים ובה הוקמה המפלגה הלאומית היהודית. התועמלנים הציוניים, שלא נתייאשו מכשלונו של שטאנד, חזרו בערים ובעיירות גליציה, כשדבריהם מכוונים נגד השלאכטה הפולנית ולא נגד הציבור הפולני הרחב. הם הגיעו להסכם עם המפלגה הסוציאליסטית הפולנית, עם המפלגה הסוציאליסטית היהודית ועם פועלי־ציון ולפיו התחייבו לתמוך במועמד הסוציאליסטי

בלבוב, תמורת תמיכתם של הסוציאליסטים בשטאנד בטרנופול. וכך היה. כשבא בלבוב להכרעה בין היהודי הנגיד, האריסטוקרט ש. הורוביץ, שהיה מועמדם של האסימילטורים, לבין מועמדם של הסוציאליסטים, תמכו הציונים באחרון וזה נבחר לפרלמנט. תוצאות הבחירות האלה היו לנצחון גדול של הציונים. בגליציה נבחרו נציגיהם: אדולף שטאנד, ד"ר ארתור מהלר והד"ר ה. גבל. העתונות הפולנית רתחה במיוחד בשל בחירתו של מהלר, שנבחר בגליציה על אף היותו יהודי טשכי. בעקבות הבחירות האלה קם "הקלוב היהודי" הראשון בהיסטוריה בפרלמנט אירופי ואליו הצטרף גם הד"ר שטראובר, שנבחר בטשרנוביץ, שמחוץ לגליציה.

בבחירות אלה הציגו גם ציוני קרקוב את מועמדם, אך הדבר הזה היה רק מפגן עצמאותה וייחודה של התנועה הציונית, שעוד טרם היתה להמונית ומאורגנת בעיר. היא היתה בשלב של חדירה לכל שכבות החברה היהודית. אחת הדרכים לכך היתה הפעילות התרבותית. באולמי בתי המלון קליין, מילר ולונדרס הוקמה כעין אוניברסיטה עממית. ההרצאות התקיימו מחודש נובמבר עד חודש מרץ שלוש פעמים בשבוע. הן היו בעלות אופי פופולרי על נושאים מההיסטוריה, הספרות והתרבות היהודית, מתחומי המשפט, האקונומיה ומדעי הטבע. אורגנו קורסים לחובשים ובית ספר משלים, נערכו ערבי חגיגות ומפגשים למשחקי ילדים. ליד האירגון "ציון" הוקם בית ספר עברי, בו לימדו שבח ולקובסקי ודרייבלט. נוסדה הוצאת ספרים, שפירסמה חוברות תעמולה בפולנית כ"הד"ר תיאודור הרצל", "המפלגה היהודית החדשה" וכד'

השבועון "המצפה" המשיך להופיע בקרקוב בעריכת שמעון מנחם לאזר והתקיים (בהפסקות) עד 1922. ב"המצפה" המשיכו לפרסם את

דבריהם סופרים ותיקים מקרקוב ובצדם – סופרים צעירים. מאלה ואלה יוזכרו הסופרים זלמן פישלוביץ (1835–1906) מחבר שירים רוויים רמיניסצנציות מהתנ״ך, שמואל שפירא ושבח ולקובסקי (עליו סופר לעיל), נחמן מיפלב (1886–1937. יליד סקידל ע״י גרודנו. למד בישיבות גרודנו ולומז׳ה. אחרי המהפכה ברוסיה בשנת 1905 בא לקרקוב. כתב פיליטונים, רשימות וסיפורים ב״יידישער ארבייטער״, ב״פריינד״, ב״המצפה״, ״היום״, ״הצפירה״. הוציא ספר ביידיש ״יחוס״ וסיפורים לילדים ״מילקוטי״. ערך 12 גליונות עתון לילדים ״הקורא הקטן״. בשנת 1921 הציג התאטרון היידי בקרקוב את מחזהו ״די ישיבה״ (הישיבה). הוציא רומאן בעברית מתקופת הבית הראשון ״עמק עשרת התמרים״. יחד עם ח. לב פירסם ספר לימוד ״ילדי ישראל״. מורה בבית הספר העברי בקרקוב), מרדכי אהרליך (1873–1931. יליד ויאטקה על יד הומל. היה מורה בוורשה. פירסם רשימות וסיפורים בעתונות עברית ויידיש. עם פרוץ מלחמת רוסיה – יפן בא לקרקוב והשתתף כאן ב״יידישע צוקונפס״ של ד״ר וארססמאן. פירסם סיפורים מחיי היהודים העניים בכתבי־עת ביידיש באמריקה. בשנים 1908–1914 ערך את המוסף היידי של ״טיגודניק״, שהוציאו ה״בלתי תלויים״ בקרקוב. הוציא מערכון – ״די דינסט״ ואוסף סיפוריים ותמונות ״צווישן נאכס און טאג״. תרגם מרוסית). מ. ד. קשנסקי (מורה למקצועות היהדות בקרקוב. הוציא את שיר השירים בעיבודו למחזה מחורז ב־4 מערכות ו״חזות קשה״ – שירים פתתיים בסגנון נבואי על הרדיפות והאסונות, שבאו על היהודים בתחילת המאה ה־20).

לחקר תולדות ישראל וחכמת ישראל התמסרו פ.ה. וטשטיין (1858–1924. חוקר תולדות יהודי קרקוב. תלמידו של ר׳ חיים נתן דמביצר. חוקר חרוץ ובעל כושר אנליטי. את מחקריו פירסם

ב"האשכול", "השילוח", "המגיד", "המצפה". הדפיס העתקים מפנקסי הקהילה הקרקובית בליווי הערותיו. עבודותיו החשובות ביותר: 1. "קדמוניות מפנקסאות ישנים"; 2. "דברים עתיקים"; 3. מפנקסי הקהל ; 4. "דברי קדם"; 5. "דברי חפץ"; 6. "משפחת ז"ק"; 7. לתולדות גדולי ישראל"; 8. "לתולדות ישראל וחכמיו בפולין"; 9. "תולדות אנשי שם). דב פרידברג (1870–1961. יליד קרקוב. בספרו "לוחות זכרון" פירסם נוסחאות ממצבות שבקרקוב והוסיף להן הסבר ורקע היסטורי. הוציא ספרים על תולדות הדפוס בקרקוב, בפולניה בכלל, במדינות איטליה, אספמיה־פורטוגליה ותוגרמה, כתב מונוגרפיות על גדולי ישראל ומשפחותיהם (על הש"ך וצאצאיו, על ר' נתן נטע שפירא וצאצאיו, על ר' יוסף קארו, על ר' אברהם ברוידא, על משפחת לנדא, משפחת שור, משפחת הורוביץ. בתחום הביבליוגרפיה הוציא "בית עקד ספרים" (1928–1932), שהופיע גם במהדורה מורחבת ב־4 כרכים (1950). הביבליוגרפיה הזאת מקיפה את הספרים שהופיעו בעברית, ביידיש, בערבית, פרסית, שומרונית, טטרית – אם הודפסו באותיות עבריות. נפטר בישראל). משה יעקב (1857–1931. מורה לדת בבתי הספר בקרקוב. יליד סאנץ הישנה. מחבר ספרים ללימוד דת משה. הוציא מיקבץ של תמונות – "מלכי ישראל" עם הסברים היסטוריים. בנה שיחזור בית המקדש של הורדוס. פירסם אוטוביוגרפיה). משה יוסף הילמן (מורה לעברית בקרקוב. מחבר מסות ומאמרים בנושאי התנ"ך התלמוד והמדרש, שפורסמו ב"המצפה", "השבועון", "מנורה". הוציא חוברת "ז'רגון ולשון עבר". נפטר בקרקוב תרצ"ט).

בתחום הפילוסופיה פירסם את עיוניו וספריו בנציון רפפורט. (1884 – נספה בשואה. ראשוני מאמריו בנושא הספרות המורשתית

– תנ"ך, קבלה, הרמב"ם – ב"המצפה" וב"רמת המצפה". את עיוניו הפילוסופיים פירסם ב"העולם", "מאזנים", "התקופה". אוספי מאמריו בפילוסופיה יצאו בספרים – "הכרה ומציאות", "הוגים והגיונות", "טבע ורוח"). היה זה אדם יקר, פילוסוף שהילך ברחובות קרקוב. בן למשפחה חרדית. כל ימיו נשאר שומר מצוות. בקרקוב מצא פרנסתו בהוראה בבית הספר העברי. ההוראה היתה בשבילו רק מקור פרנסה. במרכז חייו עמדה הפילוסופיה ודוקא המודרנית. היתה זו חידה בעיני, איך איש זה, החסר השכלה פורמלית, חדר למושגים של הפילוסופיה ודוקא המודרנית, ועיוניו בפילוסופיה מתפרסמים בבמות כ"העולם", "מאזנים", "התקופה". בשיחתנו אמר לי פעם:

מה שכתב אדם נורמלי יכול אדם נורמלי להבין. לפעמים צריך רק לקרוא פעמים, שלוש... אבל יש לפעמים שאי־מובנות של פילוסוף מביאה לו שם גדול... לדעתי, לא היה משה מנדלסון פחות מקאנט אלא שמנדלסון כתב בצורה בהירה, מובנת לכל, שעה שקאנט כתב בלשון מסורבלת ולעתים בלתי מובנת ועל כן נכתבו עליו פירושים בלי קץ וגם זה גרם לפרסומו הגדול...

הוא לימד אותנו בכתות הגבוהות של הגימנסיה ספרות עברית, אך הסביר הכל באורחות ההיגיון. את היופי שביצירה לא חשף לעינינו. אהב להתהלך ברחובות ולשוחח עם אנשים, אהב לשמוע בדיחה טובה והיה מציע לפעמים פרס של ספר לתלמיד, שישמיע בדיחה יפה. היה בעל עין טובה. התלמידים ניצלו זאת ועשו לו צרות. לא ידע לצעוק וגם לא להתנקם בציון רע. לכל היותר היה לוקח בידו את יומן הכיתה וחובט בו על הקתדרה. בימי המלחמה הייתי מבקר בביתו. חיוך מר היה על פניו החיורות, שמהן גילח את הזקן. אמר:

התקופה היא היסטורית מדי בשבילי...

את כתב־היד של ספרו השלישי "טבע ורוח" זרק מתוך הקרון, בו הוסע עם אלפי יהודים אחרים למחנה ההשמדה בלזיץ, בצרפו לספר מכתב אישי, בו ביקש את המוצא להעביר את כתב היד לאוניברסיטה העברית בירושלים. הספר נמצא, הועבר והופיע בהוצאת מוסד ביאליק בשנת תשי"ג.

בסביבה של תחיה לאומית ותרבותית ואימה מפני ההתבוללות, שהתמידה להתקיים ולהשפיע, נולד רעיון ייסוד בית ספר עברי לחינוך הנוער ברוח הציונות. ברור, שתנאי החיים החדשים מנעו אפשרות של פרישות מהעולם הגדול. היה צורך במזיגה הרמונית בין התרבות היהודית־המקורית לתרבות אירופה. נסיונות להקים בית ספר עברי ברוח הזמן נעשו עוד בשנת 1904, אך אלו לא הצליחו. בשנת 1906 בא לקרקוב ד"ר מאיר יונג, מנהל גימנסיה עברית בברודי שבהונגריה. בהיותו אדם דתי, רצה יונג למנוע הליכת תלמידים יהודים בשבתות לבתי ספר ממלכתיים. בגימנסיה שלו בברודי הוקדש מקום רב ללימודי היהדות. לשם הקמת גימנסיה עברית הגיע גם לקרקוב והגיש בקשה בנושא זה לקהילה היהודית בעיר. הקהילה, שהיתה בידי החרדים והאסימילטורים, דחתה את הבקשה. יונג פנה לנציבות הממשלה וגם זו לא נענתה לו. אז העמיד הוא נוצרי כמגיש הבקשה – והפעם נתנה הממשלה אישור. ברם, ייסוד הגימנסיה ליהודים זעזע לא רק את החרדים, אלא גם את ה"בלתי־תלויים". מנהיגם ד"ר א. גרום כתב ב"טיגודניק" שלו, שבית ספר כזה מסוכן לחופש ובפרט לזכויות, שרכשו היהודים באחרונה. עתונם של הסוציאליסטים "נפשוד". חשב, שייסוד בית ספר זה הוא ריאקציה. כתב העת "סלובו פולסקיה" ראה בכך אנטי פולניות. 36 רבנים וצדיקים ראו בזה, לפי דבריהם בכרוזים,

את כחה של הסטרא אחרא. המתבוללים חששו, שבעקבות מוסד זה יוקמו בגליציה בתי ספר נפרדים לילדי כל דת ודת.

ד"ר יונג הזמין לקרקוב את הרב ד"ר יוסף זליגר להורות במוסדו. הד"ר זליגר הצליח לארגן בעיר בית ספר ריאלי לבנים (משון) ובית ספר עברי לבנות, אך בגלל המחאות החריפות של החרדים והמתבוללים נסגר בית הספר אחר קיום של שבועות אחדים.

חברת בית הספר העברי, שהתארגנה עוד בשנת 1904, אך לא גילתה כל פעילות, התעוררה למעשים בשנת 1908. ראוי לציין כאן את מסירותם של שלמה לזר (1859–1921), של מנדל פ"ם, ואייכהורן למען הקמת בית הספר. ובית הספר נפתח. ושוב באו ימים של מאבק והתקפות מצד החרדים והאסימילטורים, שניסו להכשיל גם את המוסד הזה, אך הפעם נגמרה המלחמה בנצחונם המוחלט של הציונים. המנהל הראשון של בית הספר היה משה ראט.

המגע עם תרבות העולם האירופי, שהוליד במאות ה־18 וה־19 את תנועת ההשכלה וההתבוללות, הביא לתוצאות הפוכות מזה בראשית המאה ה־20, שכן בו נעוצים במדה רבה שרשי התנועה הלאומית והציונית. יש כאן שינוי כיוון לא רק מגמתי, כי אם גם היקפי. בניגוד להשכלה, שלא הצליחה מעולם להכות שרשים בלב ההמונים והיתה לפיכך אקסקלוזיבית במהותה, הפכה הציונות לתנועה עממית רחבה, שהתחשבה בצרכי העם והתאימה את עצמה לדרישותיו.

תנועת התחיה הלאומית לא היתה בראשית המאה ה־20 רעיונם של יחידים או מעטים בלבד, היא היתה תנועה ציבורית רחבת היקף. עם זאת, אלפי תלמידים למדו ב"חדרים" ובישיבות, בבתי המדרש למדו אברכים ובערבים, בין מנחה למעריב, לימדו דיינים את הציבור הרחב, שבשמחה רבה בא אחרי יום של עיסוקי פרנסה לבית התפילה. והנה

רשימת הפעילים במיוחד בתחום זה בקרקוב במחצית השניה של המאה ה־19 ובעשורים הראשונים של המאה ה־20:

הרב ר׳ יוסף אנגל (תרי״ט–תרע״ט) ראב״ד בקרקוב. מגדולי התורה בזמנו. בימי מלחמת העולם הראשונה התגורר בוינה ושם נפטר. חיבר למעלה ממאה ספרים בהלכה, קבלה ואגדה. העלה את התיזה שמקור הקבלה הוא בתלמוד ובמדרשים. ספריו החשובים ביותר – ״עין פנים לתורה״, ״לקח טוב״, ״בית האוצר״, ״ציונים לתורה״, ״בן פורת יוסף״.

ר׳ יצחק ראובן אורנשטיין, איש קרקוב, תלמידו של ר׳ שמעון סופר. מח״ס ״חרוזי פנינים״. בסוף ימיו דרשן ודיין בלונדון.

ר׳ משה שמואל ב״ר דוד ב״ר לייבוש בלייכר (תרל״ב–תרצ״ה) דיין ודאב״ד בקרקוב. תלמידו של רב העיר ר׳ חיים אריה הורוביץ.

ר׳ יששכר בר ברנדס מח״ס ״דברי ישכר״ על שיטות הש״ס. נפטר תרפ״ב.

ר׳ יואל ב״ר יהודה גרייוור (תקע״ו–תרנ״ו) דיין בקרקוב.

ר׳ אברהם מאיר גרייוור ב״ר משה, דיין בקרקוב. נפטר תרג״ו.

ר׳ קלמן ב״ר צבי הירש גוטווירט (תקפ״ז–תרט״ב) דיין בקרקוב.

ר׳ חיים גולד (מכונה גורליצר) דיין בקרקוב. נפטר תרס״ו.

ר׳ יהודה ב״ר אברהם גולדשניידר (תר״ט– תרס״ז).

ר׳ חיים נתן דמביצר ב״ר יקותיאל זלמן (תק״פ–תרנ״ג). דיין ואח״כ ראב״ד בקרקוב. מחבר ספרים רבניים כ״לויית חן״, ״רוח חן״, שו״ת ״תורת חן״. מגדולי החוקרים בגניאלוגיה של רבני פולין – ספרו בתחום זה ״כלילת יופי״. עמד בקשר מכתבים עם חוקרי ההיסטוריה היהודית כפרופ׳ צבי גראץ, ל. צונץ, קאופמן וכה. פירסם ״מכתבי ביקורת״ לתולדות ועד ארבע הארצות.

ר׳ יקותיאל זלמן ב״ר משה יעקב דמביצר (תקצ״ט–תרע״ב), דיין בקרקוב. מח״ס ״יד יקותיאל – דרושים במוסר.

ר׳ פינחס אליהו ב״ר משה יעקב דמביצר (תר״ט–תר״פ) דיין וראב״ד בקרקוב. מח״ס ״גבעת פינחס״, ספר דרשות והספדים.

האדמו״ר ר׳ אשר הורוביץ מרימנוב ב״ר מאיר מדזיקוב. גר בקרקוב. מח״ס ״מעדני מלך״ על הספרים ״בראשית״ ו״שמות״. נפטר תרצ״ה.

הרב ר׳ חיים ליב הורוביץ (תרי״א–תרס״ה) ב״ר שאול. יליד ברודי. חתן הנגיד ר׳ מיכאל ציפריס מקרקוב. יסד בקרקוב תלמוד־תורה כללי, בו נלמדו גם לימודים כלליים אלמנטריים. נבחר לרב בזולקיב. בשנת תרמ״ה חזר לקרקוב. נבחר למ״מ הרב בעיר. ביזמתו התקיימה בשנת תרס״ג בקרקוב אספת רבנים עולמית. חיבר ״תיקון עירובין״, ״עזרת נידחים״, שו״ת ״חיי אריה״ שני חלקים.

ר׳ מיכאל ב״ר חיים אריה הורוביץ. יליד קרקוב. ממנהיגי ״המזרחי״ בעיר וממייסדי מוסדות החינוך של התנועה הזאת. מח״ס ״עבודת הלוויים״ לחמש מגילות. נספה בשואה.

ר׳ אליעזר משה ב״ר חיים אריה הורוביץ, מח״ס ״טיב עין״ – חידושים ופילפולים. נספה בשואה.

ר׳ צבי ב״ר חיים אריה הורוביץ (תרל״ב–תש״ה) רב פליטי גליציה בברין שבצ׳כיה. משנת תרע״ט רב החרדים בדרזדן. משם עבר לאנטברפן. בשנת תרצ״ט עבר לניצה שבצרפת. ספריו: ״כתבי הגאונים״ – מכתבי גדולי הרבנים בליווי הערות גינאלוגיות, ״עיר ירוסלב ורבניה״, ״תולדות משפחת הורוביץ״. בגרמניה פירסם מחקרים לתולדות רבני חרובשוב, הוללשאו, דסאו, בומסלאו ועוד. אחרי פטירתו הופיע ספרו ״לקורות הקהילות בפולין״.

ר׳ פינחס זלמן ב״ר יחיאל מיכאל דוד הורוביץ – מח״ס ״אהבת תורה״ – ביאורים בתורה ובחמש המגילות. נפטר תרס״ו.

ר׳ דב־בר ב״ר עקיבא הורוביץ (תר״ל–תרצ״א) (מכונה ר׳ ברישל בעל

תשובה, מצאצאי בעל ה"של"ה". סגפן, ימיו ולילותיו בצומות ובסיגופים. עטוף בטלית ועטור בתפילין אסף כסף בשביל העניים שבעיר.

ר' יצחק הלברשטם (תק"ע–תר"מ) יליד ברודי, בנקאי עשיר בקרקוב. גיסו של הרב ר' דב־בר מייזלש. ספרו "שיח יצחק" – חידושים לתורה – הוציא בנו המשכיל שזח"ה.

ר' ישעיה הלברשטם (תרכ"ד–תש"ג) האדמו"ר מטשכוייב, הבן הצעיר של הרב ר' חיים מצאנץ. התגורר בקרקוב ומשך אחריו חסידים רבים. נספה בשואה.

ר' יהודה ליב ב"ר אהרן וולפגנג, דיין בקרקוב. נפטר תרנ"א. ר' מרדכי צבי וויינדלינג (תרכ"א–תרפ"ט) מח"ס "תולדות מרדכי".

ר' משה ואכסברג, דיין בקרקוב, נספה בשואה.

ר' מרדכי טרללר (תר"ד–תרע"ו) מח"ס "שלוש שיטות".

ר' אלימלך טייכר – מח"ס "שערי עזרה". נפטר ת"ש.

ר' חיים טייטלבאום, דיין בקרקוב. ב"ר יוסף הרב מנייפולומיץ. נפטר ת"ש.

ר' ניסן יהודה טברסקי ב"ר דוד ממקרוב. האדמו"ר מקיילץ, משושלת טשרנוביל. התגורר בקרקוב ומשך קהל חסידים. התפרסם בניגוניו המקסימים. נפטר בת"ש.

ר' שמואל ב"ר פינחס ב"ר שאול רפאל לנדא – דיין בקרקוב. נפטר תרפ"ה.

ר' יוסח ב"ר מנחם מניס לדרברגר (תר"א–תרע"ד) ראב"ד בקרקוב.

ר' יהודה ליב ב"ר מנחם מנים לדרברגר (תר"ד–תרפ"א) מגיד בבית המדרש "חברת תהילים".

ר' דב־בר ב"ר מנחם מניס לדרברגר – מגיד ודרשן בבית התפילה של ר' מאיר'ל רפפורט. נפטר תרצ"ו.

ר׳ הלל ב״ר שלמה לנגרמן – רב בטשכויב, בן הרב מיוזפוב. ריכז סביבו קהל חסידים. נפטר תר״פ.

ר׳ יהודה מאיר לוין (תרב״ד–תרצ״ה), דיין בקרקוב.

ר׳ שמעון בצלאל ב״ר מאיר צבי נוימן ב״ר ישראל נוימן־בנהייט. מח״ס ״ילקוט הרועים״, ״משיב נפש״, ״פנינים יקרים״.

ר׳ ישראל נוימן־בנהייט (תקס״ח–תרמ״ח) ב״ר יוסף ב״ר ישראל מנשה״ס. ראב״ד בקרקוב, מח״ס ״מחנה ישראל״.

ר׳ משה פרידמן, האדמו״ר מבויאן לבית ריזין. התגורר בקרקוב משנת תרפ״ה וריכז סביבו מעריצים רבים.

ר׳ יעקב פרנקל. הרב מפודגוזה. אחיו – ר׳ שמחה פרנקל, הרב מסקווין. השנים צאצאי ר׳ ברוך מלייפניק ור׳ חיים הלברשטם מצאנץ.

ר׳ מנחם אריה צוסמר ב״ר שלמה נפתלי. דיין בטשורטקוב, בולכוב, רב בזלשטשיק. בזקנתו ישב בקרקוב והיה לאדמו״ר של חסידים. נפטר תרמ״ו.

ר׳ עקיבא קורניצר (תקצ״ט–תרנ״ב) ב״ר אליהו – נכדו של בעל החתם סופר וחתנו של ר׳ שמעון סופר. נתמך על ידי החרדים במועמדותו לרב בקרקוב. הנאורים התנגדו להיבחרו. היה ראב״ד בעיר.

הרב ר׳ יוסף נחמיה ב״ר עקיבא קורניצר – רב העיר קרקוב בשנים תרפ״ה–תרצ״ג.

ר׳ שמואל שמלקה קורניצר ב״ר יוסף נחמיה – דיין וראב״ד בקרקוב. נספה בשואה.

ר׳ מנחם מנדל קרנגל ב״ר יוסף פינחס (תר״ז–תר״ץ) – דיין בקרקוב. מהדיר ״שם הגדולים השלם של חיד״א עם השלמות ותוספות. פירסם פירוש לשיר השירים ״טירת כסף״, פירוש מדרשי־דרשני על התורה ״דבש וחלב״ ועוד ספרים ב״זכר לפסח״, ״שערי

דמעות", "תורת עירובין".

ר' אברהם מרדכי קלינגברג, חתן הצדיק ר' יצחק אייזיק מקומרנו. מח"ס "אלפי מנשה" על התורה ו"עלה זית" על הזוהר (כת"י). נפטר תרע"ז.

ר' שם קלינגברג (תל"ב–תש"ג) ב"ר אברהם מרדכי, אדמו"ר מדזאלושיץ, מקובל נערץ על חסידים רבים. נרצח במחנה פלאשוב, שעל יד עיר מגוריו – קרקוב. מח"ס "אהלי שם".

הרב ר' משולם יששכר קליגר – מחנך ומנהל בית הספר התיכון "תחכמוני" בקרקוב. בן הרב ר' יוסף קליגר מגריידינג. מח"ס "מזון רוחני" – דרושים ברוח היהדות הדתית־לאומית. נספה בשואה.

ר' קלמן קלונימוס ב"ר אלישע מאיר רייניהולד, רו"מ ודיין בקרקוב. נפטר תרע"א.

ר' צבי הירש ב"ר משה רפפורט (תקע"א–תרנ"א) יליד פינצב. מצאצאי הש"ך. אב בית דין זיכלין, אחרי פטירת ר' אברהם ינובר – ראב"ד קרקוב. אחר פטירתו של הרב ר' שמעון סופר הוצע ע"י הנאורים שבעיר לרב בקרקוב כמועמד נגדי לר' עקיבא קורניצר – מועמד החרדים. שניהם היו ראשי בתי דין נפרדים בעיר.

ר' שבתי רפפורט – דיין בקרקוב. נשלח לאושביץ ע"י הגרמנים, בהגישו, יחד עם ר' שמואל שמלקה קורניצר בקשה למניעת גירושם של היהודים מהעיר.

ר' אברהם משה ב"ר צבי הירש רפפורט – דיין בקרקוב במשך 45 שנים. לפני כן – רב בבריסק.

ר' מאיר ב"ר שבתי רפפורט (תר"ט–תרפ"א) רב בלוקוב, אח"כ ראב"ד בקרקוב. מח"ס "ספר פרפראות" – דברי פלפול, "ספר נהרות המושכות" – דרושים באגדה ו"ספר קובץ ילקוט".

ר' מאיר ב"ר יוסף רפפורט – מייסד ישיבת "בית מאיר" בקרקוב. נפטר תרפ"א.

ר' יצחק חיים רפפורט – אב"ד אוסטרה. בזקנתו ישב בקרקוב. נפטר תרפ"א.

ר' מרדכי ב"ר דוד צבי רובינשטיין. יליד תר"ה. מגיד בקרקוב. מחבר פירוש לפרקי אבות – "דורש לפרקים", פירוש להגדה של פסח – "מור דרור", הספד על מות ר' עקיבא קורניצר "מספד גדול", הספדים על מות הגאון ר' יוסף שאול נתנזון והמלבי"ם. כתב ספר על תולדות משפחתו "נטעי נאמנה", פירושים לתורה – "שמן המור". בסוף ימיו עלה לא"י ונפטר בימי מלחמת העולם הראשונה.
ר' שלמה יוסף רוזנצווייג ב"ר בצלאל חיים (תרי"ח–תרצ"א). שוחט בעיר ומח"ס "כרם שלמה" על שיר השירים.

ר' מאיר רוק – מח"ס "דבר מאיר". נספה בשואה.

ר' מרדכי שפירא – דיין בעיר. לפני כן רב בברזיסק. נרצח ע"י הגרמנים בקרקוב תש"ג.

ר' ניסן ב"ר אברהם דוד שנירר (תרט"ז–תרצ"ד) דיין וראב"ד בקרקוב. לפני כן – רב בזקליצין.

הד"ר שמואל שמלקיס – מטיף בהיכל הנאורים, מורה לדת בגמנסיות שבעיר, נספה בשואה.

ספרות ותרבות היידיש בקרקוב

באותה תקופה הופיעו גם ניצני ספרות יידיש בקרקוב ובצידה – התיאטרון היידי בעיר.

דוּבר לעיל על המשורר העממי היידי מרדכי גבירטיג, אך הוא לא היה ראשון לסופרי יידיש, ילידי קרקוב. לכינוי זה ראוי ר' יצחק משה

באדר (1841–1905), יליד קרקוב ובן למשפחה ותיקה בעיר. הוא היה מלמד בתלמוד תורה בקרקוב ואחד הציונים הראשונים והנואמים המלהיבים ביותר. זוכרני – אור היה נשפך על פניו המחייכות של סבי ר' זכריה ודמעות בעיניו, כשסיפר על נאומיו הציוניים של ר' יצחק משה. ר' יצחק משה באדר כתב גם קורספונדנציות מהעיר ל"המגיד", ל"התור", פרסם סיפורים ב"המגיד החדש" וכשהמפלגה האורתודוכסית בגליציה "מחזיקי הדת" התחילה להוציא עתון, שנשא את שם המפלגה, חתם ר' יצחק משה באדר כעורכו. הוא היה ראשון לבני קרקוב, שכתבו ופרסמו סיפורים עממיים ביידיש. על נושאיהם יעידו אולי שמותיהם – "הארז והשיטה בביתר", "היינריך או להשתמד ולהיות תלוי", "צביה מאורסה", "הדודה גננדל", "מסתרי קראקא". בעקבותיו כסופר הלך בנו גרשם באדר (1868–1953) – גם הוא יליד קרקוב וחניך תלמוד תורה ובתי מדרש שבעיר. בצמאונו הרב ללימודים נדד גרשם ברגל, והוא נער בן 14, עד לבית המדרש לרבנים בברלין, אך חזר לעיר מוצאו והחל לעסוק בהוראה בבתי יהודים בכפרי הסביבה. מקרקוב עבר לגליציה המזרחית ושם פעל כאחד הציונים הראשונים והסופרים העברים והיידיים. בפעילות זו המשיך גם לאחר שהיגר לארה"ב (1912), באשר נשאר עד מותו. פרסים על יצירתו הועלו לעיל.

תלמידו של ר' יצחק משה באדר ב"תלמוד תורה" שבקרקוב היה יליד העיר, המשורר הליריקון יוסף לוי (1891–1955). הוא החל לפרסם את שיריו בעתונים יידיים, שהופיעו בעיר. פה הוציא את קובץ שיריו "יוגענס וועלסען" (עולמות נעורים). בפרוץ מלחמת העולם הראשונה היגר למערב, שם המשיך בפעילותו הספרותית ביידיש ולאחר עשרות שנים הקדיש לעיר הולדתו את הפואמה "קראקא".

יליד קרקוב, שפעל כל ימי חייו בעירו כסופר ביידיש, היה יואל דוד דמביצר (1886–1924). אביו – ר' פינחס אליהו דמביצר 1849–1920) הראב"ד בקרקוב ומח"ס "גבעת פינחס" – היה בנו של ר' משה יעקב דמביצר (1819–1863) – גם הוא ראב"ד בקרקוב ומח"ס "מימי הדעת". אחי אביו של ר' פינחס אליהו היה ר' חיים נתן דמביצר (1892–1920), גם הוא ראב"ד בקרקוב, גם הוא מחבר ספרים רבניים אבל גם היסטוריון מובהק בתולדות הרבנים. אחיהם של ר' משה יעקב ור' חיים נתן היה יואל דמביצר, מורה לדת בבית הספר בקרקוב, שבנו – למד יוונית ולטינית באוניברסיטה והיה מורה ליוונית בגימנסיה בעיר קולומיה – ויש אומרים שלשם קבלת המשרה...

גם נכדו של ר' חיים נתן – שלמה זלמן דמביצר, צעיר בשנתיים מיואל בן אליהו, היה משורר. הוא חי באנטברפן והוציא שם ספרי שירים ביידיש, מודפסים באותיות לטיניות. משיריו פורסמו תרגומים לשפה פולנית, הונגרית וצרפתית. הוא כתב גם דברי ספרות בשפה גרמנית והולנדית. לא כן יואל דוד דמביצר הנ"ל, שישב על התורה בקרקוב ובגיל 18 קיבל סמיכות לרבנות. בן 20 אמור היה להתמנות לדיין בעיר, אך פתאום... כי היה ליואל דוד אח צעיר ממנו ושמו פסח דמביצר, שנגרף על ידי התנועה הסוציאל־דמוקראטית הפולנית, החל להשתתף בעתונה "דר סוציאלדמוקראט" – עתון יידי, שהמפלגה התחילה להוציא לצרכי תעמולה והיה לאחד ממנהיגי תנועת הפועלים היהודיים בגליציה. פסח דמביצר משך אחריו את יואל דוד. זה החל להתקרב להשכלה האירופית, הכיר את ספרותה, את הזרמים המודרניים בסוציאליזם, ניגש לבחינות וקיבל תעודת בגרות, התחיל להרצות בחוגים לפועלים ותרגם ליידיש יצירות מופת מהספרות הפולנית – מאת מיצקביץ, סלובצקי ויספיאנסקי ואף את שיר השירים תרגם ליידיש.

צעיר קצת מיואל דמביצר היה בחור קרקובי וסופר ביידיש נחמיה צוקר, בן למלמד בעיר ותלמיד בבית המדרש של חסידי רדומסקו. במלחמת העולם הראשונה נפצע נחמיה צוקר ובהיותו בבית פצועי המלחמה בא במגע עם הספרות הפולנית והגרמנית. הוא התחיל לכתוב ביידיש שירים, הומורסקות ומערכונים. לימים הקים בקרקוב חוג דרמתי והציג את המערכונים שלו כמו "המבקר", "ועד העזרה". את מחזהו "קרבן הקנאות" (1920) הציג בתיאטרון היידי, שהחל להתארגן בעיר. הוציא בדפוס את מחזהו "החליצה". בן 29 עזב את קרקוב והיגר לאמריקה הדרומית. בקרקוב חיו ופעלו גם המשוררים ביידיש ש. י. אימבר (בן אחיו של נפתלי הירש אימבר) ובר הורוביץ. כאן חי גם הסופר ביידיש יוסף וולף, שפירסם ספר על י. ל. פרץ. אחרי מלחמת העולם השניה הוציא מחקרים על השואה בשפה הגרמנית.

בסוף המאה ה־19 ותחילת המאה ה־20 היו להקות שחקנים יידיים מופיעות בקרקוב באולמי בתי מלון, בהציגן יצירות של גולדפאדען, ריכטה, הורוביץ. לפי ההדים בעתונות זכו להצלחה מיוחדת המחזות "בר־כוכבא", "חרם דרבנו גרשם", "הרצלה מיוחס", "קין רוצח אח", "רבי יוסלמן המליץ יושר".

אחת הנקודות המרכזיות בנוף האמנותי של יהודי קרקוב היה התיאטרון היידי ברחוב בוכנסקה. במושגים המודרניים היה זה בניין עלוב ובו – בימה ברוחב של כארבעה מטרים, אורך האולם אולי כעשרים מטרים ורוחבו – אולי חמישה. גובהו לא עלה על ארבעה מטרים. אמנם, יהודי קרקוב הכירו את הבנין המפואר של התיאטרון העירוני ע"ש סלובצקי (גם הוא הוקם על ידי הארכיטקט יאן זאבייסקי, בן למשפחת המומרים פיינטוך־שארסקי מקרקוב) שבאולמו, המואר באלף נורות, וביצועיו, המרופדים בקטיפה אדומה, בשלוש קומותיו היו

אלף מקומות ישיבה, כפי שהכירו את התיאטרונים האחרים שבעיר, "הישן", "בגטלה", על כל הדרם ועם זאת –

שעה שהוסט הוילון הירוק בתיאטרון היהודי ועל הבימה הופיע חדר באחד הבתים, שבאיזו עיירה יהודית או מעין גן פירות, התחמם הלב ואור נשפך על הפנים. זה שנים היו כבר בעיר הצגות של להקות שחקנים אורחים או חובבים מקומיים, אך תיאטרון יידי מקומי, תיאטרון של ממש, אורגן רק בשנת 1926 על ידי יונס טורקוב. בתיאטרון זה הופיעו צעירים מהעיר, שחקנים־אורחים ולהקות מהמדינה כולה. מהכוחות המקומיים זכורים השמות של חנקה רקובר־לאזר, רחל הולצר, מ. מסינגר, בנימין רסלר (גם מחזאי וסופר יידי־עברי), מרים אורנשטיין. את התפאורות עשו מ. ולדמן, א. צאיא, הרש ובר (צייר, חוקר אמנות ומשורר ביידיש). בתיאטרון הוצגו מחזות מקוריים או מעובדים מרומנים מאת גולדפדען, שלום עליכם, פרץ, לייוויק, שלום אש או מתורגמים מאת סט. ויספיאנסקי, סטרינדברג, צ'כוב, א. טולר ואחרים. מהאורחים שהופיעו יוזכרו – הלהקה הווילנאית, השחקנים: סמברג, יוסף קאמען, מרים אורלסקה, ד"ר ברטוב, אידה קמינסקה, זיגמונד טורקוב, לידיה פוטוצקה, א. מורבסקי.

גדולים היו הקשיים הכספיים בקיום התיאטרון היידי, אך ועד חובביו, שבראשו עמדו ד"ר מ. קנפר, ד"ר פרוינד, יצחק הלפרן, עשה רבות להתגבר עליהם. הציבור היהודי בקרקוב אהב תיאטרון. מלבד התיאטרון המקצועי ברחוב בוכנסקה היו קיימים תיאטרונים של חובבים על יד הארגון "מרכז הצעירים" (בהדרכת חנקה רקובר־לאזר), "הספיר" – על יד ארגון "מחזיקי לימוד" (בהדרכת ישראל שרייבטאפל – הצגותיו היו עממיות על נושאים היסטוריים, במיוחד – פורימיים), חוג לתיאטרון "אוהל" על יד ארגון "צעירי מזרחי"

(הצגותיו בעלות צביון של רביו). לתיאטרון היהודי בקרקוב היתה היסטוריה משלו. עדות מספרת על ביקור להקת שחקנים יהודיים, שהציגה בשנת 1697 בעיר היהודים את הקומדיה "אחשורוש שפיל" – "משחק אחשורוש", שלא הצטיינה ביותר בצניעותה.

היהודים בחיי המוזיקה בקרקוב

מקום חשוב תפסו היהודים בחיי המוסיקה שבעיר. מנהלו של אחד מבתי הספר למוסיקה היה סטניסלב ליפסקי, יהודי לפי מוצאו. היהודי הד"ר יוסף רייס (יצא מהקהילה היהודית) היה פרופ' למוסיקולוגיה באוניברסיטה היגלוגית שבעיר וחיבר ספר "תולדות המוסיקה". לפרסום עולמי זכו הפסנתרנים, יהודי קרקוב – אינגנצי פרידמן, מיציסלב מיגץ, קרל קליין. לקראת עתידם המוסיקאי חתרו הפסנתרנית נתליה וייסמן, פרופ' יאן הופמן. בראש המכון המוסיקאי בקרקוב עמדו היהודים אדולף ביליג, ד"ר וילהלם מנטל, ד"ר יצחק לוסט וד"ר לאון גולדפלוס. בעיר התארגן גם בית ספר, שהדגיש בגאוה את יהדותו – "בית הספר למוסיקה מטעם החברה היהודית למוסיקה". ערב מלחמת העולם השניה הוקם בקרקוב "איגוד מוסיקאים צעירים", שתזמרתו היתה מופיעה בקונצרטים בבתי הספר. כשהפיקוח על בתי הספר במחוז קרקוב דרש מהאיגוד לא לשתף את היהודים המוסיקאים בהופעות אלה, בא לפילוג באיגוד והוחל אז בארגון איגוד חדש, מתקדם, ואליו הצטרפו: אדולף ביליג, ד"ר וילהלם מנטל, סטניסלבה, יאן ומייציסלב למשפחת הופמן נתליה הובלה, יעקב ויימן ופלאי־פלאים – מייציסלב דרובנר, בנו של המתבולל הקיצוני, מנהיגם של הסוציאליסטים הקיצוניים – בולסלב דרובנר. בפרוץ המלחמה נמנעה מהאיגוד החדש אפשרות של פעולה.

לפופולריזציה של המוסיקה העממית והלוטירגית היהודית בקרב יהודי קרקוב עשו רבות החזנים אליעזר גולדברג (לייזרקה – יליד

קרמניץ 1843 – תר"פ, 1920, מלחין נערץ על הציבור היהודי), ישראל יעקב גולדנברג (חזן בבית הכנסת הישן, יליד רומניה, נספה בשואה), אשר הירשברג (חזן בבית הכנסת של הרמ"א), שמואל קאופמן (יליד בריגל, 1890, חזן בבית הכנסת "קופה", נבחר למלא את מקומו של לייזרקה) ב. דים (חזן בבית הכנסת של ר' אייזיק ב"ר יעקעלש) יוסף מנדלבאום, יוסף טילס. בתחום זה פעל גם המורה בגימנסיה העברית בדיר שפרבר, שהיה גם חזן בבית הכנסת ברחוב שפיטלנה והמלחין יעקב וויינגרטן. רבות עשה בשטח זה המנצח על מקהלה למוסיקה ליטורגית – קלמן ליב וולפיילר.

גם הציירים היהודים בקרקוב התארגנו והציגו תמונותיהם בתערוכות אינדיבידואליות או קולקטיביות וזאת בעיקר באולמי בית האקדמאים היהודיים. זכורים הציירים: ארתור מרקוביץ, אברהם נוימן הנ"ל, לאון לבקוביץ, קרל פרסטר, שמעון מילה צאיא, רלף אימרגליק, צבי אהרמן, נורברט שטרסברג – תלמיד מובהק של הצייר הפולני ס. שוקלסקי – אמיל שיגגל, הנריק ובר, מלה שצרמק, הוכמן, יעקב פפרברג, אבא פניכל, פרידה־שטרנברג פניכל, שוונפלד, אלישע ויינטראוב ועוד.

והיתה בקרקוב גם אגודת הסופרים העברים. הרוח החיה בה היה בן־ציון ב"ץ (בן־שלום), מורה בגימנסיה העברית ולקטור לשפה העברית באוניברסיטה היגלונית – לימים ממייסדי האוניברסיטה של תל־אביב ורקטור שלה. אגודת סופרים זו הקימה גם הוצאת ספרים, שפרסמה את: "אורי ניסן גנסין", מאת בן ציון ב"ץ, "הוגים והגיונות" מאת בן ציון רפפורט "דת ודעת" מאת מנחם שטיין ו"ספר השנה". מלבד המונוגרפיה של גנסין פירסם ב"ץ גם עיונים בספרות העברית והרומית העתיקה, תירגום "המרובעים" לעמר אלכיאם,

קטעים מ"שאה־נאמה" מפרסית ו"פרומתאוס הכבול" ו"הפרסים" לאיסכילוס מיוונית.

ספרות עברית בקרקוב

היו בימי בקרקוב גם יהודים סופרים בשפה פולנית. משורר אבנגרדי ומספר ידוע היה ברונו ישנסקי (זוסמן). כאפיפיור האבנגרדה הוכר המהפכן בשירה הפולנית תדיאוש פּייפּר (מומר).

משורר בולט היה יוליוש ויט (ויטקובר). המורה שלי לספרות היה בגימנסיה העברית הד"ר יוליוס פלדהורן (1901–1943) – הוא היה גבר צעיר ונאה, אהוב התלמידות. אינני יכול לשכוח עד היום את שירו של המשורר הפולני יאן קספרוביץ "האל הקדוש, אל הנצחים", שפלדהורן קרא לפני הכיתה, היושבת כמאובנת. פלדהורן פירסם דרמה־מיסטריום, "ניצחונו של אהסוור" וספרי שירים ליריים־הגותיים "בתים", "אתמול, היום ומחר", "בגנו של האח כריזוסטום". הוא תרגם לפולנית את שיר השירים ומאיטלקית – את "ספר השיר" לדנטה ו"פיימנטה" לבוקצ'יו. כתב גם סיפור "צללים מעל לעריסה". בימי המלחמה הסתתר עם רעייתו ושניהם הוסגרו על ידי מלשינים לגרמנים ונרצחו. ממורי הגימנסיה העברית פירסמו ספרים, חוברות ומאמרים בשפה הפולנית הד"ר מיכאל פרידלנדר (בתחום הפדגוגיה), ד"ר שמואל שטנדיג (פופולריזטור בתחומים שונים), ד"ר חיים לב (פשמסקי). ספר שירים בפולנית בשם "אני הולך..." פירסם חברי מאוריצי שלנגר, שנספה בשואה.

את ראשית דרכיהם בסיפורת הפולנית ובביקורת הספרותית עשו מקסימיליאן בורוכוביץ והנריק פוגלר. אחרי המלחמה, שעברה על הראשון במחנות הריכוז וביערות הפרטיזנים, היה בורובוביץ לחוקר נושאי השואה, ומקום מגוריו בצרפת, השני, גם הוא אסיר מחנות, נותר בפולין, בעוסקו בתחומי הספרות.

עיתונים יהודיים בקרקוב

אחת הנקודות המרכזיות בפעילות הציבורית של יהדות קרקוב היתה הוצאת היומון, שהופיע בשפה פולנית "נובי דזנניק" – "היומון החדש" והגיע כמעט לכל בית יהודי בגליציה המערבית. ברור, שבמרכזו עמד הצד האינפורמטיבי על חיי היהודים בעיר, במחוז ובמדינה כולה, מלבד כל הקשור בתנועה הציונית, במתהווה בארץ ישראל ובמתרחש בעולם. הוא היה עשיר מאד בפובליציסטיקה. במדור זה השתתפו בעטם השנון והתקפני, שהגן על זכויות היהודים במדינה – הציר לפרלמנט הפולני הד"ר יהושע טהון, העורך ד"ר וילהלם ברקלהמר, הד"ר איגנצי שוורצברט והד"ר דוד לאזר (בנו של שמעון מנחם לאזר, הד"ר דוד לאזר (1902–1974) עתונאי וסופר היה לימים מעורכי "מעריב", פרסם ספרים – "ראשים בישראל" א–ב, "מסע לארץ אבזקאדי", "פגישות משני עברי המסך", "מסה ומריבה", "לחסד ולשבט"). המוסף הספרותי של ה"נובי דזנניק" טיפח את נושאי הספרויות האירופאיות, העברית, היידית והפולנית. חלק גדול בו הוקדש לתיאטרון היידי שבקרקוב ואין פלא – הן עורך המדור היה הד"ר משה קנפר (נולד 1883 – נספה בשואה) יו"ר ועד ידידי התיאטרון היהודי ומומחה לתיאטרון בכלל. כמבקר היה כותב על כל ההצגות, שנערכו בתיאטרונים שבעיר.

פרופסורים יהודיים בקרקוב

גם באוניברסיטה היגלונית פעלו, מלבד פרופסורים מומרים כלנגרוד, טאובנשלג, לנרי, יוסף פלדמן – מלומדים יהודיים. זקן החוקרים בפילולוגיה הקלטית של האוניברסיטה היה פרופ' לאון שטרנבך (1940–1964), חבר האקדמיה למדעים של קרקוב ושל פראג. מחקריו הקיפו את הספרות היוונית מתקופת הומר עד אחרוני הביזנטינצים. הוא היה מגדולי החוקרים של הספרות הלטינית המאוחרת וההלנית הקדומה.

שטרנבך היה מתבולל קיצוני, אך כל ימיו נשאר יהודי. בבוא הגרמנים לקרקוב נלקח למחנה ריכוז באורניינבורג או בסכסנהאוזן ושם מת. אפרו נטמן בבית הקברות היהודי בקרקוב. בדומה לו נשלחו למחנות ריכוז במאוטהאוזן והומתו שם המרצים באוניברסיטה הקרקובית – ד"ר ויקטור אורמיצקי, מרצה לגיאוגרפיה וד"ר יואכים מטלמן – מרצה לפילוסופיה של הטבע ובעל מחקרים על הפילוסוף מאירסון, על הדטרמיניזם במדעי הטבע, על הפילוסופיה של הטבע ותיאוריה של ההכרה. רק קרובי הפרופ' לכלכלה פרדינַנד צווייג, הצליח לברוח וניצל.

בתי ספר יהודיים בקרקוב

כמסופר לעיל קיימים היו בקרקוב בתי ספר ממלכתיים יסודיים מיוחדים לילדי ישראל. (נקראו – שבסוּבקי, הואיל ובשבתות וחגים יהודיים היו סגורים). רובם של המורים בהם היו נוצרים ומספר הילדים שם הגיע לאלפים. מספר לא רב של יהודים נתקבל לגימנסיות ממלכתיות, בהן לימודי היהדות הצטמצמו לשעה–שעתיים של לימוד דת כביכול. אלפי ילדים למדו במוסדות חינוך, שהוקמו על ידי אנשי התנועה הציונית מסיבות שונות. היו הורים, שילדיהם לא נתקבלו לגימנסיות ממלכתיות, היו הורים, שלא רצו להסתפק בהענקת לימודי יהדות לילדיהם בכמויות מזעריות במוסדות המדינה, היו שהאמינו באפשרות הקמת בית ספר, שיעניק לחניכיו חינוך הרמוני של יהודי טוב, ציוני טוב ואירופי טוב. המורים בבתי ספר פרטיים אלה היו כמעט כולם "מהגרים" שבאו לעיר מבחוץ. היו אלה בוגרי האוניברסיטה של קרקוב, או מורים שלימדו לפני כן בערי השדה.

לאחר שגמרתי שמונה כיתות של בית הספר הממלכתי, הוכנסתי בשנת 1926 ללימודים תיכוניים בבית הספר "תחכמוני", שנוסד אז על ידי תנועת המזרחי. הכיתה שלי היתה משוכנת בחדרון מואר תמיד בחשמל, הואיל וחלון לא היה בו. לפעמים הועברנו ללימודים

בבית המדרש, שהיה באותו הבניין. הלימודים הכלליים במוסד תאמו לתכנית הלימודים הממלכתית. מלבד אלו למדנו בצורה די נרחבת תנ״ך, תלמוד, מעט עברית וספרות. המורים ללימודי קודש היו הרב ר׳ משולם יששכר קליגר מח״ס ״מזון רוחני״, הרב בריש שליט, מר קוניס, ומר אליהו קיביץ – כולם נספו בשואה. המורים ללימודי חול היו ד״ר הירש אוהרינגר, מר וולמוט, ד״ר מאיר קוזגניק, יואל דרייבלט. אחר שנה הועברנו לצריף ברחוב מיודובה, שאותו קנה ועד בית הספר. התנאים בצריף, שנקנה עם המגרש, עליו הוא עמד, היו הרבה יותר טובים – שם היו כבר חלונות ובעיקר – במגרש על יד הצריף אפשר היה לשחק כדורגל. בגלל התנאים החיצוניים של המוסד לא היה שום סיכוי לתלמידים לגשת לבחינות בגרות ממלכתיות ולכן, לאחר שאנו, כעשרים תלמידים, סיימנו את הכיתה השישית של התיכון, נבחנו ונתקבלנו לגימנסיה העברית־הקואדוקציונית שבעיר, בה נערכו בחינות בגרות ממלכתיות. באותו הזמן ניגש ועד בית הספר של המזרחי – ״חדר עברי״ היסודי ו״תחכמוני״ התיכון – בראשותם של אהרון שנור, שמעון באומינגר, משה אלתר ושלמה בסטר – להקמת בנין מודרני לשני בתי הספר. בתום שלוש שנים הוא הוקם ולמדו בו כשלוש מאות תלמידים.

הגימנסיה העברית היתה משוכנת בשני בניינים גדולים בני ארבע קומות ובהם אולמות לימוד מרווחים, אולמות התעמלות, מעבדות בעלות ציוד עשיר לפיסיקה, כימיה, ביולוגיה ואסטרונומיה, ספריה עברית, פולנית וגרמנית ובית כנסת עם ספר תורה בבנין. ברוב הדר חגגו תלמידי בית הספר את חגיגות הביכורים ב״שבועות״ וחג הספורט בל״ג בעומר – במגרש ״המכבי״ שבעיר. ליד מוסד חינוכי־הומניסטי־ריאליסטי זה קיים היה גם בית ספר תיכון למלאכה –

למסגרות, מכונאות ושרטוט. במוסדות אלה למדו כל שנה כ־1,300 תלמידים ותלמידות. נשיא המוסד היה ד״ר חיים הילפשטיין, מנהלו היה מר הירש שרה.

גם בית ספר מקצועי לבנות יהודיות ״מוקד העבודה״ היה בקרקוב ובו מחלקות לתפירה, ללבנים, לסריגה, לרקמה, למשק בית וכד׳. בשנת 1936 הגיע מספר התלמידות במוסד, שבראשו עמדה הגב׳ אליזה פרנקל, ל־200.

בשנת 1933 הוקם בקרקוב בית ספר תיכון יהודי למסחר, שזכה להתפתחות והתרחבות מדהימה. בכל אחת מהכיתות היו שלוש מקבילות והדבר אילץ את הנהלת המוסד לחיפושים מתמידים אחר מקום פעולה חדש. בראש ההנהלה עמדו ד״ר שמואל שטנדיג, ד״ר ז. זילברפניג ולידם – ד״ר סט. מנדלבאום, ד״ר מלה מנדלבאום, ד״ר פאביאן שלנג. מספר התלמידים הגיע ל־400 כל שנה.

הוזכר למעלה ״בית הספר למוסיקה מטעם החברה היהודית למוסיקה״ – מוסד זה הוקם בשנת 1933 והוא שם את הדגש על המוסיקה היהודית העממית והאמגותית. מנהלתו היתה הד״ר רוזה ארנולד ובשנת 1936 למדו בו כ־150 תלמידים ותלמידות.

כאמור לעיל – עשרות ״חדרים״ לילדי החרדים פעלו בעיר; בבתי מדרש, בישיבות למדו מאות נערים וב״תלמוד תורה״ כשלוש מאות ילדים, שהוריהם לא יכלו להרשות לעצמם לשלוח את בניהם ל״חדרים״ פרטיים. בראש המוסד הזה עמד בימי מר פנצר – יהודי טהור נפש. בתחום זה פעלה באותם הימים בקרב הנערות היהודיות שבעיר הגב׳ שרה שנירר (1883–1935). לפי מקצועה היתה היא תופרת שמלות לילדות, אך בנפשה היתה מחנכת, שיקר לה חינוך בנות ישראל ברוח המסורת והדת היהודית. היא הקימה בקרקוב

את בית הספר לילדות יהודיות "בית יעקב", בו לימדה את יסודות היהדות, את סיפוריה, אגדותיה, תפילות, דינים והיסטוריה יהודית באמצעות סיפורים ברוח הדת. בית הספר הזה נתמך על ידי "אגודת ישראל" והיה לדוגמא למאות הדומים לו, שהוקמו ברחבי פולין. בשם "בית יעקב" הופיע גם ירחון, בו פרסמה הגב' שנירר מאמרים ברוח המוסד החינוכי. היא ניסתה אף ליצור ספרות דתית יפה לנוער הדתי ובכיוון זה כתבה את המחזה המחורז "יהודית", את המערכון ביידיש "כוחה של השבת הקדושה". בבטאון הנוער האורטודוקסי פרסמה מערכון לילדים "אסתר". ביזמתה ובעידודו של הרב ר' מאיר שפירא הוקם בקרקוב גם סמינר למורות אורטודוקסיות "בית יעקב", שבראשו עמד משנת 1933 יהודה ליב אורליאן (1898 – נספה בשואה) – עסקן בפועלי אגודת ישראל, מחבר חוברות ועבודות שונות בנושאים סוציאליים ופדגוגיים.

בשביל נערים חרדים הקימה אגודת ישראל בקרקוב בית ספר בשם "יסודי התורה".

וכר נתגבשו בקרקוב – ואולי המצב מייצג את יהדות פולין כולה שני גושים. מכאן – אלה שקיבלו את ההשפעה של אורחות חיים אירופאיים ותרבותם, ומכאן – השומרים על צורות חיים מורשתיים ונאבקים על קיומם וביניהם – מוסדות החינוך של המזרחי, שהאמינה באפשרות של מיזוג הרמוני בין השנים.

מפלגות, תנועות פוליטיות ותנועות נוער יהודיות בקרקוב

לפני פרוץ מלחמת העולם השניה היתה הציונות בקרקוב תנועה נאבקת וכובשת. היא נלחמה על הפצת רעיונות התחיה, על זכויות היהודים במדינה ועל הגשמת האידיאל של ארץ ישראל. המאבק הזה דרש מהמנהיגות הציונית קיום מגע מתמיד עם הציבור הרחב וזאת באמצעות העתונות ("נובי דזנניק") ואספות עממיות. כאן

בלטה דמותו של הד"ר יהושע טהון, שנאומיו – דרשותיו בטמפל, בעצרות־עם ובעיקר בפרלמנט של המדינה, בדומה למאמריו הפולניים בעתון המקומי והיידיים ב"היינט" הוורשאי, הרשימו מאד את הציבור היהודי. הגדולה במפלגות הציוניות בעיר היתה תנועת הציונים הכלליים. מנהיגי התנועה הזאת היו הד"ר חיים הילפשטיין והנואם המלהיב הד"ר איגנצי שווארצברט – לימים ציר לפרלמנט הפולני. כנואם בעל כוח משכנע התגלה הד"ר שמעון פלדבלום (1883 – נפטר בארץ). נערץ על הנוער בקרקוב היה מגר. לאון סלפטר, סוער ומסעיר בנאומיו היה הד"ר ראובן פלדשו (בן־שם), הפעילות הפוליטית של התנועה היתה בידי ד"ר קלמן שטיין, בפעילות התרבותית־היהודית הצטיין יצחק שטרן. פעילות רבה בתנועה גילו האינג' חיים לבנון – לימים מראשי התנועה הליברלית בארץ, ראש העיר תל־אביב וממייסדי אוניברסיטת ת"א, – ד"ר דוד בולבה, ד"ר לאון הכט, ד"ר שמואל שפיגל, עו"ד נתן שטרן, אברהם נוסבאום, יעקב שטרנברג, פיצק שטרנברג ואחרים. הכוח המבצע היה מזכיר התנועה – אברהם הופשטטר.

בקרב הנשים הציוניות פעלה "ויצ"ו" ו"ויצ"ו הצעירה" בראשות הגב' רגינה צימרמן.

בין פעילי "האגודה" בעיר בלטו – ר' משה דויטשר, שנבחר לסנט הפולני (1922), ר' יצחק באומינגר, אף הוא חבר הסנט של פולין, פייבל סטמפל – חבר הפרלמנט הפולני (הסיים), הרב מגדל קלינגברג, מר אלתר קורצמן, מר חיים פרייליר, מר אשר שפירא והעתונאי הצעיר – דוד רוזנפלד.

תנועת "המזרחי" פעלה בעיקר בתחום החינוך, בהקימה את בית הספר היסודי "חדר עברי" והתיכון – "תחכמוני". בראש התנועה

עמדו בקרקוב – ר' משה הורוביץ, ר' מיכאל הורוביץ, ר' שלמה בסטר, ר' משה אלתר, ר' שמעון באומינגר, ר' שמעון שפריצה, ר' יעקב בוכווייץ, ר' א. שנור, ד"ר אליהו מרקוס, ר' אייזיק לנדא, ר' יחזקאל בנט, ר' שכנא מלצר, מר הורנשטיין והמזכיר ר' וולף באומינגר. לתנועת "המזרחי" היו מסונפים "החלוץ המזרחי" ו"צעירי מזרחי", שבין פעיליהם בלטו – אריה קליין־אריאלי, ד"ר משה ליב קורץ, הירש סטמפל, מרדכי וולקן, בלאט, ו"השומר הדתי" – אירגון נוער, שהונהג ע"י ישראל בסטר, שלום טרללר־קרניאלי ופינחס שיינמן.

גם האסימילטורים לא רצו לרדת מעל הבמה. עם תום מלחמת העולם הראשונה אילצו ההפגנות, שנערכו על ידי הציונים, את ראש הקהילה, האסימילטור הד"ר שמואל טילס, להתפטר. במקומו בא הד"ר רפאל לנדא, שנחשב אמנם ג"כ לאסימילטור אך מתון ונוטה להבנת התנועה הלאומית.

פעילות רבה בתחום המאבק הסוציאלי והפצת התרבות היידית בציבור היהודי גילתה מפלגת הפועלים היהודיים "הבונד". בראש תנועה זו עמדו בקרקוב הד"ר מיכאל שולדנפריי, ד"ר יעקב ברוס, יעקב בלום, הד"ר ישעיה פנסטרבלאו, ד"ר הנריק שרייבר, ד"ר אלכסנדר גולדשמיד, ד"ר איגנצי אלכסנדרוביץ, ד"ר עמנואל שרה, ד"ר לאון פיינה.

תלמידי האוניברסיטה הייגלונית של קרקוב היו מאורגנים. הציונים – באיגוד "פשדשביד־השחר" (הוקם בשנת 1897). הוא היה הגדול בין ארגוני האקדמאים היהודיים ובראשו עמדו לפני פרוץ מלחמת העולם השניה: עקיבא כהנא, ניסן ליב וולף, נתן שטרן, משה אבלס, נושה גולדמן, ראובן וולף, איזי מרגליות, ונגלניק, ברנר, נובומייאסט, לאון בולבה ובזס. חלק מהאקדמאים היה שייך לאיגוד הסוציאליסטי וחלק

– לקומוניסטי. קיים היה גם אירגון אקדמאים מתבוללים "זיידנוצ'ניה" (האיחוד) ואף קורפורציה של אקדמאים יהודים "אמונה".

מפלגות פועלי ציון ימין ושמאל, שעל יסודן דובר לעיל, הקימו סניפים בערי השדה של קרקוב ואירגנו נוער עובד ציוני "דרור" במחוז. כראשי התנועה נחשבו בגליציה המערבית – יעקב קענער, שכנא זאגאן, נפתלי בירנהאק, שלמה ולנר־גל, ד"ר משה קנפר, משה ליב שטרנפלד.

האירגון הפעיל של "התאחדות" – מפלגה ציונית־פועלית־ליברלית היה "מרכז הצעירים", שגילה הישגים בתחום ההכשרה החלוצית, התרבות העברית והיידית. בראש מפלגה זו עמדו: ד"ר גור־אריה טרלו, ד"ר נפתלי מנשה, צבי מנדל, ד"ר ישעיה ספירו, אברהם בוסאק, צבי ויינדלינג, ד"ר בנציון כ"ץ (בן־שלום), ד"ר משה מרגליות, חיים מנדל, יעקב פורסט־קאופר, פינחס נסל, מנשה הולנדר, ראובן פלדמן, קלוגר, משה מוסינגר. למפלגה זו היה מסונף אירגון הנוער "גודוניה".

בראש התנועה הרביזיוניסטית בקרקוב, שהוציאה בפולנית את הביטאון "טריבונה נרודובה" – "הבמה הלאומית", עמדו – הד"ר יוחנן באדה, ד"ר יעקב שכטר, ד"ר מנחם בוכוויץ, ד"ר יעקב רובין, ד"ר אברהם רוזנמן, משה פרידנר. לתנועה זו היו מסונפים האירגון "בית"ר, שבראשו עמדו חיים לנדא (לימים ח"כ ושר בממשלת ישראל) ואליעזר־ליפא בוסאק, ואירגון תלמידי בתי ספר תיכוניים "מסדה".

אירגון הנוער הציוני "עקיבא" היה הגדול בסוגו בקרקוב. כאלף בני נוער פעלו במיסגרתו. כ־270 סניפים הקים האירגון הזה בערים ובעיירות של פולין ומיספר חבריו הגיע בשנת 1935 ל־24,000. פעילותו התרכזה בהחדרת רעיונות הציונות והגשמתם בעליה, בהפצת ידיעות היהדות ותרבותה המורשתית והעכשווית בדור

הצעיר ובהוראת הצופיות. במשך שנים הוציאה התנועה בקביעות ביטאון בשפה הפולנית "דברי עקיבא". מדי שנה אירגנה מושבות קיץ לחבריה וביוזמתה הוקמו הנקודות "נוה־איתן" ו"בית יהושע" בארץ. ראשי התנועה היו: ד"ר יהודה אורנשטיין, ד"ר יעקב פראנט, משה זינגר, יהודה ניכהאוזר, רנה מהלר, דולק ליבסקינד, גוסטה דוידזון, שמשון דרנגר, מרצל הכט, אפרים קרומהולץ, דב יוהנס, יוסף שולדנפריי, רוזקה קולין, חוה רונדשטיין, הלל זיידל, מנחם וירט, סלק צייזלר, יואל דרייבלט, אליהו הופשטטר.

הקבוצות הראשונות של החלוצים, אשר עלו לארץ ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה, היו אנשי "השומר הצעיר" (בתוכם הסופר־החלוץ אריה ליפשיץ). התנועה הזו גילתה פעילות חינוכית אידיאולוגית מעמיקה ברוח הסוציאליזם והציונות המגשימה. הפעילים היו כאן במיוחד – נאצק אמסטר, מיכאל וורטסמן, רגה דויטשר, ניושה שטרנברג, אידה קורנפלד והשק באומינגר.

מלבד התנועות הפוליטיות הנ"ל פעלה בקרקוב, בין היתר, גם לשכת "בני ברית", בה היו כ־160 חברים משמנה וסולתה של האינטליגנציה היהודית. הפעילות של הלשכה היתה על־מפלגתית וכיוונה לטיפוח ולאירגון היסודות ההומניים בחברים ולהגשת עזרה למוסדות התרבות והאמנות היהודית. חברי הלישכה הזאת בנו את בית האקדמאי היהודי בקרקוב. בפלשם לקרקוב עם תחילת מלחמת העולם השניה, הפכו הגרמנים את הבניין לבית זונות בשביל חייליהם.

הפרק האחרון

סיפורו של ניצול

כשקיבל אמון גט לידו את הפיקוד על המחנה, אשר הלך והוקם על פני בית־הקברות היהודי בפלאשוב, הסמוכה לגטו קרקוב, היה ברור, שחיסולו של הגטו קרוב. אמון גט, קצין האס.אס, ענק שמן, התהלך במחנה בין היהודים, שנאלצו לעקור את המצבות, וירה. הוא קבע מועדים להשלמת הבניה של הצריפים, הכה מכות רצח את המהנדס היהודי, כשלא הושלמה העבודה בזמנה, והוציא להורג שני שוטרים יהודיים, שפיקחו על העבודה. בצריפים המוכנים שיכן חלק מיהודי הגטו, עובדי המפעלים הגרמניים, הנחוצים ל"מאמץ המלחמתי", כמו שדה־התעופה, מחסני הרכבת, מוסכים ובתי מלאכה לתיקון מכוניות. כחמש מאות איש נדחסו לכל צריף, שתוכו – שורות פיגומים של ארבע דיוטות קרשים ומעברים צרים ביניהם. בין קרשי המדפים היה חלל ריק של חצי מטר – מקום מגורים ושינה לאסירי המחנה.

בגטו התגוררו עוד אלפי יהודים. כדי למנוע את בריחתם תוך נסיון של "אין מה להפסיד" הפיצו הגרמנים לפני הגירוש של אוקטובר 1942 ידיעות, שהמשלוחים מכוונים למזרח, להתיישבות בכפרי רוסיה הכבושה ולבתי החרושת, וזאת כדי להפוך את היהודים לאלמנט פרודוקטיבי. סִפּרו על מכתב, שהגיע לגטו מאיש ציבור ידוע, אשר שולח במשלוח הראשון של יוני 1942 מגטו קרקוב, ובמכתב הודיע האיש, שהוא עובד במפעל באוקראינה. שוב הפיצו שמועה על אשה, גם היא ממגורשי יוני, שעברה לפני ימים אחדים דרך גטו קרקוב במשאית צבאית וסיפרה, כי היא מועסקת כאחות באחד מבתי החולים הצבאיים במזרח. רבים מהיהודים קיבלו את דברי התרמית, שנתנו ניצוץ של תקוה ללב האכול פחדים. רבים אך לא כולם. היו שידעו כבר אז, מה שסופר מפי נהגי קטרי־הרכבות הפולנים, כי בהגיעם לבלזיץ, הם מוחלפים על ידי נהגי־קטרים גרמניים, המוליכים את הרכבות לתוך יער, בו נמצא המחנה. קרונות המחנה נכנסים מלאי אנשים וחוזרים ריקים. ממאות אלפי היהודים שהובאו – כך סיפרו האיכרים שבסביבה – לא נראה אף אחד יוצא מהיער.

יום אחד בא אלי אחי ואמר: מובילים אותנו למות ואנו... שום דבר... שני חבריו החליטו לברוח מהגטו אל הפרטיזנים הפולניים שביערות מייכוב. גם אני רוצה ללכת, אבל – האשה, הילדים...

שני חבריו הלכו, אך נרצחו בידי הפרטיזנים הפולניים, שאף שדדו את האקדח, אשר הביאו אתם היהודים. באוקטובר "שולח" אחי עם בני משפחתו.

למעשי התרמית של הגרמנים לא היה גבול. בימי המשלוח הראשון דרשו מיושב ראש המועצה היהודית בגטו הד"ר ארתור רוזנצויג, שיקרא בתחנת הרדיו ליהודים, המסתתרים אצל פולנים, לצאת

מהמחבוא, היות שההתחבאות קשורה בסכנת מות, אך אם יבואו לגטו ויצטרפו למשלוח, המכוון לאוקראינה, יוכלו לבנות את חייהם בכפרים בשקט ובשלוה. הד"ר רוזנצויג דחה את דרישתם. כנראה, ידע את האמת, אולי מפי אחד הגרמנים, שבתוקף תפקידו חייב היה לעמוד אתם בקשר. הם הכו אותו ושיסו בו כלבים. דרשו ממנו להרכיב רשימת יהודי הגטו, המלבים שנאה לגרמנים. הוא סרב. איימו לצרף אותו ואת בני משפחתו למשלוח. הוא לא נכנע. ראיתי אותו עם אשתו ובתו בשיירת המובלים לתחנת הרכבת. היום מספרים כולם על ראש מועצת היהודים בוורשה, אדם צרניאקוב, שהתאבד, כשדרשו ממנו הגרמנים, שישתף אתם פעולה בגירוש יהודי עירו לטרבלינקה, אך מי יודע על ד"ר רוזנצויג שלנו?...

זאת ועוד – היה בגטו קרקוב בית יתומים. שוכנו בו ילדים, שברחו מהגירושים בערי הסביבה, ילדים שבעבור הון עתק הובטח להוריהם על ידי פולנים להסתירם, אך בסוף גורשו מבתי הגויים, ילדים שיהדותם נחשפה בבתי מחסה נוצריים על ידי המשטרה. כשלוש מאות ילדים היו בבית היתומים בגטו קרקוב. בראש המוסד עמדו ר' אלתר דוד קורצמן והגב' אנה פוירשטין. קורצמן היה לפני המלחמה מראשי אגודת ישראל בעיר. איש עשיר ונדבן, אב למשפחה מכובדת – מה שנקרא "יהודי יפה". בגטו הקדישו, הוא והגב' פוירשטין, את חייהם לבתי היתומים. הוא דאג למימון הוצאות המוסד ולחינוכם היהודי של הילדים. בוקר וערב נערכו תפילות במוסד ובחנוכה 1941 ערב חגיגי עם הדלקת נרות. במשלוחים של חודש יוני לא נגעו הגרמנים בבית היתומים. באוקטובר נצטוו כל היהודים להתייצב בכיכר האיסוף; גם ילדי בית היתומים. את הילדים צרפו הגרמנים למשלוח. אנשי ה"יידישע סוציאלה זלבסטהילפה" (העזרה הסוציאלית היהודית) קיבלו

זכות להשאר בגטו. מטעם הנהלת המוסד הזה נמסר למר קורצמן ולגב׳ פוירשטין, שיעברו לפינת הכיכר, באשר עומדים הזכאים להשאר. שניהם סרבו והלכו בראש פלוגות היתומים אל המות.

היום יודעים הכל על יאנוש קורצ׳אק, מדברים וכותבים עליו, אבל יאנוש קורצ׳אק לא היה אחד ויחיד...

שאלת, איך ניצלתי? ובכן – בניגוד למעשי התרמית לפני גירוש אוקטובר 1942, לא הפיצו הגרמנים את שקריהם בחודש מרץ 1943. הם ידעו, שהיהודים כבר חסרי אונים ואפשרויות. ב־13 במרץ עם שחר נסגרו שערי חומות הגטו. כולם נצטוו להאסף בכיכר עד שעה 8 בבוקר. מי שלא יבוא – יירה. מסביב לחומות הילכו אנשי האס.אס. בקסדותיהם הנוצצות ורובים דרוכים בידיהם. הם הסתובבו למאותיהם בגטו ומלאו את החלל ביריות. מחלוני ראיתי את המתאספים בגטו. קבוצות־קבוצות של אנשים – שרידי משפחות, דיירי אותה דירה משותפת לעשרות, קצת ילדים. זקנים כמעט שלא היו כבר. אלה נשלחו להשמדה בגירושים הקודמים. נושאי חבילות, תרמילים ומזוודות קטנות הלכו. דיירי הדירה שלי התגודדו בחדרי. היתה שם אמי, אשה זקנה וחולה, שני זוגות בגיל העמידה, שלושה רווקים ואשה צעירה מאד, שבעלה ״שולח״ בחודש אוקטובר, ובזרועותיה תינוקת בת ארבעה חודשים. אף אחד מאלה לא עבד במפעל גרמני. לא היה לנו כל סיכוי להישלח למחנה. התקוה היחידה, שיכלה לבוא בחשבון, היתה – גם באוקטובר דובר על קרקוב יודנריין – ללא יהודים – והנמצא בגטו יירה, אך גורשו רק כששת אלפים, ובגטו נותרו אולי כעשרת אלפים, מהם שהורשו להשאר ומהם – המסתתרים, שיצאו כחלוף ימי ההסגר ממחבואיהם ואיכשהו המשיכו לחיות בגטו. הדבר אופשר, כי לגטו הובאו גם שרידי יהודים מעיירות הסביבה. אולי גם הפעם...

פתאום נכנס לחדר חברי, משך אותי לפינה ואמר:

– אנחנו שלושה, בוא כרביעי... בסמטא שליד הבית יש מכסה של פתח לתעלת הביוב העירונית. ננסה לברוח.

– יש לי פה אמא... עניתי.

– לא תעזור לה בכלום, אם תישאר...

– לא אעזוב אותה...

הוא הלך. אחרי המלחמה פגשתי אותו. סיפר – הם יצאו מהתעלה מחוץ לעיר והתפזרו. סכנת זיהויים כיהודים היתה יותר גדולה אילו היו יחדיו. "כשאני חושב היום – אמר – על הבריחה הזאת מבחינה הגיונית, זה היה שגעון. אילו זיהה אותנו גרמני, היה מעבירנו לידי הגסטפו, פולנים רבים היו מסגירים אותנו כדי לזכות בקילו סוכר ובקבוק וודקה. והעיקר – לא היה לנו אל מי לפנות שיסתירנו. שום כתובת... ואף כסף לא היה לנו... ובאמת, אחרי המלחמה לא פגשתי את שני חברי. לי קרה ממש נס. פגשתי ברחוב את המורה שלי מבית הספר היסודי, הממלכתי. סיפרתי לו הכל. הלה, רווק מזדקן, היה אז עובד עיריה. הוא אסף אותי לביתו להסתירני "יום־יומים", אך החזיק אותי בדירתו הדלה קרוב לשנתיים... ממש צדיק אומות העולם...

ישבנו בחדר כמאובנים. שוב נפתחה הדלת וחבר אחר, ששרת במשטרה היהודית, בא נושם ונושף ואמר: הפעם יהיה הגטו יודנריין. הם הולכים בליווי אנשי המשטרה היהודית מבית לבית, מדירה לדירה ויורים בנמצאים שם. באחת החצרות מצא איש אס.אס. שלוש ילדות בגיל 7–8 מסתתרות בארגז. יפות כמלאכים. ירה בשלושתן. הם יחזיקו את הגטו סגור במשך שבועות, עד שיוציאו ממנו את כל החפצים – הרהיטים, הבגדים, הכלים וכד׳ ובאותו הזמן יסתובבו

וימשיכו בחיפושים... מוטב שתצאו לכיכר... אולי איכשהו תסתננו לתוך אחת הפלוגות של עובדי מפעליהם..."

פתאום אמרה האם הצעירה: אני יורדת למרתף...

ירדנו כולנו. ישבנו בין גרוטאות, שמלאו את המרתף. האם הצעירה החזיקה את תינוקה ובכתה. ידענו, שהמחנה בפלאשוב, אליו יועברו העובדים מהגטו והנמצא תחת שלטונו של אמון גט, הוא גיהנום עלי אדמות, אך עתה הוא היה שיא החלום, המאפשר הארכת חיים.

פתאום נשמע קול באשנב המרתף: אלה!... אלה!... האשה הצעירה קפצה ממקומה, עלתה על שולחן ישן והגישה את התינוקת בעד האשנב. ידים של מישהו לקחו אותה. הצעירה פרצה בבכי והפעם בקול. עיניה צחקו ובכו. אחר־כך סיפרה, שידידתה הפולניה, אשר היתה באה אליה גם לגטו, הבטיחה לקחת את התינוקת בבוא השעה. הן נדברו, שאם הגטו ייסגר, תסתתר הצעירה עם התינוקת במרתף מסויים, שאשנבו, הנשקף אל מחוץ לגטו, הוא בפינת הבית. כנראה, הסתובבה הפולניה ליד המקום הזה ומצאה רגע, בו התרחק הזקיף הגרמני; היא ניגשה לאשנב וקראה בשם האם...

החלטנו לצאת. הכיכר היתה מלאה. האנשים עמדו מסודרים בגושים לפי מפעלי עבודתם. הבלתי מועסקים אצל הגרמנים הועמדו בפינת הכיכר, שהיתה מוקפת אנשי אס.אס. הם צרחו וירו, בעטו והכו בקתות רוביהם, ילדים נעקרו מזרועות אמהות. ראיתי איש אס.אס. תופס תינוק, אוחז אותו ברגליו, מסובב באויר, מנפץ את ראש התינוק אל קיר וזורק את הגופה לשער. אל קבוצת ילדים, שעמדה אמנו, ניגשו שני אנשי אס.אס. להובי־פנים.

– הנה אראה לך... – אמר אחד. הוא בחר שלושה ילדים שקומתם שווה, סידר אותם, כיוון את הרובה וירה...

– ראית?... בכדור אחד אפשר לפלח שלושה ראשים... הפסדת... תביא בקבוק וודקה.

נפוצו ידיעות – הגרמנים הבטיחו, שכל איש־משטרה־יהודית, שיגלה בונקר של מסתתרים, יציל את בני משפחתו ממשלוח ויקח אותם אתו למחנה. גט והאזה, קציני האס.אס., הסתובבו עם אקדחים בידיהם כמנצחים על המבצע. הם לא צעקו. התהלכו וירו. גט ניגש אל הנשים שבגוש עובדות־מתפרות־המדים, הצביע על הילדים, שעמדו עמנו ובגיחוך של צפור אמר:

אתן עולות למחנה פלאשוב. הם יגיעו אחריכן... תיווכחו, שאני עומד בדיבורי...

אחרי שגושי העובדים הובלו למחנה, נורו כמעט כל הילדים בכיכר וכפי שנודע לי אחר המלחמה – למחרת הועברו כל הגופות, כאלפים הרוגים, בעגלות לפלאשוב לקבורה.

מישהו בא, סיפר: בבית החולים הוצאו כל המאושפזים בקבוצות של עשרה־עשרה לחצר ונורו – קבוצה אחר קבוצה. גופות נפלו על גופות. את הרופאים – ד"ר רוזה בלאו, ד"ר ברונו פאלין־פופלס וד"ר זיגמונד פישר, שלא רצו לעזוב את החולים ולא התייצבו בכיכר כדי ללכת למחנה – גם בהם ירו הגרמנים, כפי שירו בד"ר יעקב קראנץ, שבגירוש אוקטובר לא רצה לעזוב את בית הזקנים בגטו קרקוב.

עמדנו בפינת הכיכר מוקפים אנשי אס.אס. היו בתוכנו בחורים ידועים כבריונים בשכונה היהודית שבעיר לפני המלחמה. שם היתה המיספרה שלי. הכרתי אותם מקרוב־מקרוב. הסתפרו אצלי. הם הפילו פחדם על השכונה כולה, שבה התגוררו גם גויים גנבים, פורצים – ואם הללו לא העזו להרים יד על יהודי מזוקן, לבוש קפוטה שחורה ולא לסחוט כספים מחנוונים יהודיים – הרי רק

מפחד אותם הבריונים היהודיים. ראיתי אחדים מהם לידי, רואים את מעשי הגרמנים ועומדים כמשותקים, פתוחי פה ועיניהם כמזוגגות. אכן, לפני שנגשו הגרמנים להשמיד אותנו השמדה כללית, הם הרגו אותנו נפשית. היינו עייפים מהצרות, מהמכות שספגנו במשך חדשים ארוכים. זה היה חוסר אונים של אדם, שהוקף פתאום על ידי רוצחים, המכוונים רוביהם אליו.

זהו האדם, כשאין לו כל סיכוי להציל חייו. בהרגשתו של עכבר, שנפל למלכודת ברזל... ומעשה נקם בגטו? הדבר היה גורר אחריו רצח של מאות יהודים... ובכל זאת – זה היה כמכת אגרוף של ילד בשער ברזל, שנטרק לפניו... ועשו זאת אצלנו קבוצת צעירים בראשותם של ליבסקינד, דרנגר, לבן־לייבוביץ, השק באומינגר – בני משפחות טובות, בוגרי גימנסיות ואוניברסיטה, חברי תנועות נוער. הם פעלו מחוץ לגטו ובליל דצמבר אחד תקפו ברימונים את בית הקפה של אנשי אס.אס. "ציגנריה", הרגו ופצעו כמה מהם, אך כחלוף יומיים־שלושה נלכדו ונהרגו...

נחזור לכיכר האיסוף. אינני יודע כמה זמן נמשך הענין. מוקפים אנשי האס.אס. ומשטרה יהודית החלו עובדי המפעלים הגרמניים לנוע בכיוון המחנה. אט־אט התרוקנה הכיכר. נותרנו רק אנו, הבלתי מועסקים, אנשים, נשים, קצת זקנים וילדים. אולי כ־1,500 נפש. ואז הגיעו המשאיות. הגרמנים החלו להעלות אותנו עליהן. כחמישים איש למשאית. הפרידו ביני לבין אמי. בשיירה ארוכה של משאיות נסענו. עברנו דרך כפרים שקטים ועיירות של גויים. פתאום, המשאית שבה נסעתי, נעצרה. התברר – תקר במנוע. אחד מאנשי האס.אס., שליוו אותנו, החל לחפש מכונאי בסביבה, אך זו היתה סביבה כפרית. שאל, אם יש בתוכנו מישהו, היודע לתקן מנועי משאיות. איש לא הודה.

הוא נאלץ לחזור לקרקוב, כדי להביא מכונאי. בינתים המשיכו יתר המשאיות בדרכן. גם המכונאי שהגיע לא הביא עמו את האביזר הדרוש. הוא נאלץ לחזור לעיר כדי להשיגו. עד שתוקן המנוע היה כבר ערב. לבירקנאו, מקום תאי־הגז והמשרפות של אושביץ, הגענו בלילה. התנורים היו כבר כבויים. מנוסעי המשאיות האחרות לא פגשנו כבר איש. מישהו מעובדי המקום ענה לשאלתי:

– כן, הגיעו... היו כאן... היו...

בשבילנו, קבוצה קטנה של כחמישים איש, לא היה כדאי להסיק את התנורים מחדש. הם העבירו אותנו לאיזה צריף... למחרת ציוו לצאת. את הצעירים שאלו למקצועותיהם. אמרתי שאני ספר, שעבדתי כספר – אמן בסלון...

– ספר אמן אתה? לכזה אנו זקוקים – אמר הגרמני ופרץ בצחוק. הם שלחו אותי לבניני תאי־הגאז, להיות אחד הספרים, שגילחו את ראשי הנשים, טרם הוכנסו לגאז. את השערות היו שולחים לגרמניה, לתעשיה... כמעט שנתיים עבדתי שם...

שאלת – איך ניצלתי? ובכן שמעת... במשך כשנתיים, כשהובאו נשים, בתוכן בנות משפחתי, נערות צעירות, מכרות מלפני המלחמה מהעיר וגם מאלה, שב־13 למרץ הועברו לפלאשוב, אני – תוך גילוח ראשיהן – סיפרתי, שלפני הרחיצה והמשלוח לבתי החרושת בגרמניה, דורשים האס.אס. חיטוי מוחלט... כך סיפרתי כשנתיים...

פואמה

מְמַעֲמַקִּים

הקדמה

זעקה "ממעמקים"

מאת אברהם בלאט, מתוך "מול שער הרחמים" הוצאת עקד, 1995

עם פרוץ המלחמה נלקח מאיר בוסאק לגיטו, ואחר־כך הועבר למחנה אשר הוקם על פני בית הקברות היהודי בפלאשוב, הסמוכה לגיטו קרקוב. במחנה פלאשוב כתב מאיר בוסאק את הפואמה "ממעמקים", שנשתמרה בידי פולני, ועם תום המלחמה הועברה חזרה לידו. הפואמה נשלחה בשנת 1947 מפולין לארץ ישראל לידי העורך ד"ר דוד לאזר, שבעתונו "נובי דזיניק", שהופיע בפולין לפני המלחמה, פרסם בוסאק מפרי עטו. אחר־כך היא נמסרה לידי דב שטוק־סרן ז"ל, אשר הגדיר אותה כיצירה בלתי רגילה, שאין דומה לה בספרותנו, כמסמך אותנטי, כ"תהילים" חדש, אשר יהודים יתפללו ממנו. הפואמה פורסמה בעיתון "דבר" והפכה למאורע ספרותי, שהיה בה משהו מפאתוס הייסורים של ספר איוב ומשהו מ"ויכוחיו" של רבי לוי יצחק מברדיצ'ב – עם בורא עולם (כך כתב צבי מנדל). מאיר בוסאק עמד בתפילתו כאברהם אבינו בשערי סדום:

אֵל חַנּוּן וְרַחוּם חָנֵּנוּ, כִּי שׁוֹקְעִים עוֹלָמוֹת,
רַחֲמֵנוּ, כִּי פָּעֲרָה תְהוֹם פִּיהָ,
מִיָּם לְיָם! מִמַּעֲרָב לְמִזְרָח,
אֵיכָה תַבִּיט
בְּהִכָּרֵת גַּן מוֹרִיק,
שִׂיחַ אַחֲרֵי שִׂיחַ

וְאִם חָטָאנוּ – הֵן מֵחֹמֶר קֹרַצְנוּ, הָאֵל,
וְאַתָּה, בְּמִי זֶה תִנָּקֵם?
מֵרֹאשׁ עֲטוּר תְּפִלִּין – נֵס לַגּוֹיִים וָדֶגֶל
נוֹזְלוֹת רְצוּעוֹת דָּם – אֵיכָה תַּבִּיט?
אֵיכָה פִּזַּרְתָּנוּ בָּעוֹלָם, כְּצֹאן לָטֶבַח
לִגְאֻלַּת צִמְאוֹן הַדָּמִים אֲשֶׁר נָטַעְתָּ בָּאָדם

מאיר בוסאק המשורר זעק והתחנן וכאב "ממעמקים", אך הוא היה גם אחד מעשרות היהודים העקשניים אשר הניחו יום יום תפילין על ראשיהם, והוא רמז על חבלי המשיח:

הַמָּשִׁיחַ הָיָה, גַּם הַשּׁוֹפָר תָּקַע...
הֵן יָכֹלְנוּ לַעֲלוֹת מִתּוֹךְ שִׁירָה וָרֹן

עַל פָּרָשַׁת דְּרָכִים חִכָּה
עָמַד מִן הַצַּד,
וְהָעָם לֹא נָע,
וְהָעָם לֹא רָעַד

זה היה מאיר בוסאק המאמין הגדול, וזה היה בוסאק המקונן, אשר שאל שאלות נוקבות. ומשירת המחשכים, שקיננה בלב המשורר, פנה בהמשך לספירות אחרות, להרגשה אחרת של רוח אלוקית ובספרו "ברקוד כנגד הלבנה" נאחז בסוד הפלאי של המעשייה החסידית, שהיא השער לעולם הסור והנצח, לאגדות הקסם למרגלות הרי הקרפטים ולשירת גאולים וכיסופים של הצדיק אל הבורא. שירת הרזין של הצדיק הייתה לו צורך נפשי, כנגד אוח הזמן ושיבה אל האדם שנברא בצלם.

מִמַּעֲמַקִּים

אֲשֶׁר הִתְהַלַּכְנוּ לְפָנֶיךָ מִימֵי יִצְחָק הַנֶּעֱקָד –––
אַתָּה יוֹדֵעַ נֶפֶשׁ אֱנוֹשׁ,
אֲדֹנָי, שְׂפָתַי תִּפְתָּח ––
לַיְלָה וּמִטָּתִי – מִזְבַּח־לַהַב־הַתְּפִלָּה לְרַחֲמִים
וְיוֹמָם – זְאֵב נוֹדֵד בִּשְׂדוֹת־שְׁלָגִים וְיַעַר –
מְכֵּה רְעַב־הִתְגַּלּוֹתְךָ
אֶתְעָה.
עַל דַּעַת הָאֻמָּה, שֶׁעָלְתָה כִּזְהַב־קָמָה בָּאֵשׁ.
עַל דַּעַת תִּינוֹקוֹת יִשְׂרָאֵל, שְׁחוֹרֵי הַשֵּׂעָר הַמְתֻלְתָּל וּמְקֻרְזְלֵי הַשֵּׂעָר הַזָּהוּב, מַבְהִיקֵי הַמֶּצַח וּבְהִירֵי הַמַּבָּט – תִּינוֹקוֹת קְדוֹשִׁים.
עַל דַּעַת צְעִירֵי יִשְׂרָאֵל – יַעַר רַעֲנָן יְרַק־כֹּתֶרֶת, יַעַר הוֹמֶה מִשֶּׁפַע־עָסִים וְשׁוֹאֵף מוּל זֹהַר הַשֶּׁמֶשׁ – יַעַר נִכְרַת.
עַל דַּעַת נְשֵׁי יִשְׂרָאֵל, פְּאֵר הַחַיִּים וְזָהֳרָם – פְּרָחִים שֶׁנִּקְטָפוּ,
עַל דַּעַת זִקְנֵי יִשְׂרָאֵל, כְּפוּפֵי הַצָּרוֹת וַעֲיֵפֵי הַנִּסָּיוֹן, מוּרְדֵי־רֹאשׁ מִתּוֹךְ עַצְבוּת, עוֹלִים בְּשֶׁקֶט עַל גַּרְדּוֹם – "אִם כָּכָה רָצָה הַשֵּׁם"...
עַל דַּעַת כָּל הַקְּדוֹשִׁים, הַטְּהוֹרִים, שֶׁנִּשְׁלְחוּ תְהוֹמוֹת
עַל דָּם, וְעַל דֶּמַע,
עַל־חֵטְא, שֶׁחָטָאתָ לְפָנֵינוּ,

שָׁמְרֵנִי, אֱלֹהַּ, בְּדֶרֶךְ הַדּוּמִיָּה וְהַפַּחַד,
נַהֲגֵנוּ עֲלֵי־הַחוּט, הַמָּתוּחַ מֵעַל תְּהוֹמוֹת –
בֵּין תְּמוֹל וּמָחָר.
וְכָל הָחִצִּים הַמְכֻוָּנִים אֵלֵינוּ, בְּטוּסָם –
פַּזֵּר בְּרוּחַ כְּנָפֶיךָ.
יְהִי רָצוֹן מִלְּפָנֶיךָ אֲדֹנָי אֱלֹהַי –––
כִּי כְנוֹסְעֵי סְפִינָה טוֹבַעַת בְּלֵב יַמִּים
נִבָּטִים שָׁמַיְמָה
הִנֵּנוּ
וּכְחֶרְדַּת מֵאוֹת זְבוּבִים,
שֶׁנָּפְלוּ לְקוּרֵי עַכָּבִישׁ
וּמְחַכִּים כָּל רֶגַע לְבִיאַת הַשְּׁמָמִית –
חֶרְדַּת לִבֵּנוּ,
בְּסוּגַר הַגֶּיטוֹ נִסּוֹב כֻּלָּנוּ מִתּוֹךְ פַּחַד
וּנְפַלֵּל לַנֵּס.
וְלַיְלָה נוֹזְלוֹת הַדְּמָעוֹת וְאֵימָה רוֹבֶצֶת עַל הַלֵּב.
רְאֵה הַיָּחִיד בִּיגוֹנוֹ, בְּפַרְפְּרוֹ בְּצִפָּרְנֵי הַגּוֹרָל,
כְּתוֹלַעַת בְּמַקּוֹרָהּ שֶׁל צִפּוֹר.
אֵל חַנּוּן וְרַחוּם
חָנֵּנוּ,
כִּי שׁוֹקְעִים עוֹלָמוֹת,
רַחֲמֵנוּ,
כִּי פָּעֲרָה תְהוֹם פִּיהָ,
מִיָּם לְיָם, מִמַּעֲרָב לְמִזְרָח,
אֵיכָה תַבִּיט

בְּהִכָּרֵת גַּן מוֹרִיק,
שִׂיחַ אַחֲרֵי שִׂיחַ
עֵת נִפְתְּחוּ צִיצֵי שׁוֹשַׁנִּים
בְּרֹן שִׁכְרוֹן חֶדְוַת הַחַיִּים
מוּל תְּכֵלֶת רָקִיעַ...
שָׁמְרֵנוּ, אֱלֹהַּ, בְּדֶרֶךְ הַדּוּמִיָּה וְהַפַּחַד.

כָּל יָמַי נִגְרַרְתִּי אַחֲרֶיךָ, כְּכֶלֶב אַחֲרֵי אֲדוֹנָיו –
עַתָּה כְּכֶלֶב, עַל סַף בֵּיתוֹ יָנוּחַ,
יוֹשִׁיט רֹאשׁ מוּל תֹּהוּ עוֹלָמוֹת,
יְיַלֵּל וְיִנְהֹם אֶל מַחֲשַׁכֵּי הֲוָיָה
וְאֶל שַׁחַק כּוֹכָבִים נוֹצְצִים –
כָּל יָמַי נִגְרַרְתִּי אַחֲרֶיךָ
וְדַם כִּסּוּפַי הוֹלִיכַנִי כָּל יָמַי,
בְּכָל נְתִיבוֹת חַיַּי –
אֵלֶיךָ...
וּבָעַט הָאָדוֹן בַּכֶּלֶב.
כִּבְנֵי אָדָם תְּלוּיִים עַל פִּי תְּהוֹמוֹת,
נֹאחֲזֵי צוּקִים בִּידֵיהֶם –
אֱלֹהֵינוּ,
אֲשֶׁר מֵאוּר כַּשְׂדִּים וּכְנַעַן, מִדְבָּר וַעֲרָבָה
מָשַׁכְתָּ אַחֲרֶיךָ אֲבוֹתַי רִאשׁוֹנִים,
קְסוּמֵי עֶרְגוֹן הִתְגַּלּוּתְךָ –
הֲתִשָּׁמַע כָּזֹאת – אִם יִבְעַט הַצּוּק?
וְאַתָּה, צוּרֵנוּ, הַיָּחִיד, הָרַחֲמָן,
אֲדוֹן כָּל הָעוֹלָמוֹת, רִבּוֹן כָּל הַמַּעֲשִׂים,
אָיֹם וְנוֹרָא –
וְהֵן רַק אֵלֶיךָ הָיוּ עֵינֵינוּ תְּלוּיוֹת,
אֵיכָה תַּחֲרִישׁ,
בְּהִכָּרֵת גַּנְּךָ הַצָּעִיר, הַמְרַנֵּן
מִתּוֹךְ כֹּתֶרֶת מוֹרִיקָה לַשְּׁחָקִים?

אָמֵן, כִּי יְדַעְתִּיךָ,
הַשָּׁמַיִם כִּכְנַף בִּגְדְּךָ
וְכוֹכָבִים אֲבַק שִׂמְלָתְךָ.
עַל נִימֵי נְהָרוֹת תְּנַגֵּן
וְהָרִים – מְנַעְנְעִים לְפִסַנְתֵּרְךָ;
יְעָרוֹת כַּר לְרֹאשְׁךָ,
זְהַב־הַשָּׂדוֹת חִיּוּכְךָ,
וְעוֹלָמוֹת מְרַחֲפִים בְּקִרְבֶּךָ
כְּאַבְקָה בַּחֲזֵה־אֱנוֹשׁ –––
אַךְ רָאָה רִבְבוֹת הָאָדָם,
הַשּׁוֹקְקִים לַעֲבוֹר בַּשַּׁעַר אֵלֶיךָ,
לְהִתְיַחֵד עִמְּךָ, הַיָּחִיד, בֵּין כְּתָלִים
כַּאֲשֶׁר יָבוֹא הָאָהוּב
לַאֲהוּבַת נְעוּרָיו, לְחֶדְרָהּ –
עֶרְגוֹן כָּל יָמָיו מְחוֹז חַיָּיו,
לָנוּחַ וּלְהַחֲלִיף רַק קֹמֶץ מִלִּים,
וּלְהַבִּיט בְּאַהֲבָה וּדְבֵקוּת
עַיִן בְּעַיִן וּדְמָמָה וְשֶׁקֶט וְשִׂיחַת לְבָבוֹת
וְדִמְעָה וּתְחִנָּה, זִיו זֹהַר בָּעַיִן וְתוֹדָה
וְאַחַר –
רַק הָאֵל וְהָאֶפֶס.
הַלְּבָבוֹת הָיוּ לִלְבֵנִים וְהַדָּם לְסִיד וּמֶלֶט
וְזֶה הָיָה הַשַּׁעַר אֵלֶיךָ – וּבֵיתְךָ...
וְאִם זֶה הָיָה רְצוֹנְךָ, הָאֵל...
וְאִם זֶה הָיָה רְצוֹנְךָ, הָאֵל – כַּבֵּה כּוֹכָבִים מֵעַל רֹאשִׁי –––

בֹּקֶר נִפְרְצוּ שַׁעֲרֵי הַבַּרְזֶל.
הַפָּלוּשׁ הָיָה נָמוֹךְ וְאָפֵל – שְׁכִינְתָא בְגָלוּתָא.
וְהֵם בָּאוּ בְעֶגְלוֹתֵיהֶם.
עַל קִלְשׁוֹנוֹת וּמַגְרֵפוֹת נִצְלְבוּ הַסְּפָרִים
וְעַל הָרִצְפָּה כְּרָכִים פְּתוּחִים, קְרוּעֵי דַפִּים
– כִּזְרוֹעוֹת יְלָדִים שְׁחוּטִים.
וְעַכְבְּרֵי הָאֲסַפְסוּף הֵגִיחוּ מִמַּרְתְּפִים לְבִזָּה.
בְּגַרְזִנִּים בָּאוּ.
פְּנֵי הָאֱלֹהִים הֶחֱוִירוּ עַל הַכְּתָלִים הַגְּבוֹהִים,
נִקְמְטוּ בְּצַעֲרָם הָאָפֵל פְּנֵי הַקִּמָּרוֹן,
סַפְסְלֵי עֵץ עוֹד עָמְדוּ שׁוּרוֹת, שׁוּרוֹת,
כַּאֲוִירוֹנִים שְׁדוּדֵי נְשָׁמָה – טַיָּסִים, שֶׁלֻּקְחוּ שֶׁבִי,
סַפְסָלִים –––
סָב זָקֵן הִנִּיחַ רֹאשׁוֹ כְּבַד הַצָּרוֹת וְדִמְעוֹתָיו
נָזְלוּ, נָזְלוּ –––
לְהַסָּקָה לַמִּטְבָּח.
קְנֵי הַמְּנוֹרוֹת פְּרוּשִׂים לַשָּׁמַיִם
נִזְרְקוּ כַּעֲצָמוֹת מֵבְאִישׁוֹת.
שָׁתַק הָאֱלֹהִים.
הַחַלּוֹנוֹת מְנֻפְּצֵי הַשִּׁמְשָׁשׁוֹת – שִׁמְשׁוֹן נְקוּר הָעֵינַיִם בְּמִקְדָּשׁוֹ
רַק הַפָּרֹכֶת, הַתְּלוּיָה עַל פְּנֵי הָאָרוֹן – אַרְגְּמָנִית.
כְּלֵב קָרוּעַ מֵהֶחָזֶה – מַאֲשִׁים
וְאִם זֶה הָיָה רְצוֹנְךָ, הָאֵל...

מֶרְחָב אָפוּר גֹּוֵעַ.
מֵאֲחוֹרֵי תַּרְמִילֵנוּ – הַשְּׁקִיעָה וּכְפָרִים כִּמְדוּרוֹת אֵשׁ.
לְיַד בֶּאֱרוֹת־יְגוֹנֵנוּ נִפֹּל עֲיֵפִים.
שְׂרִידֵי הָאוֹרוֹת הַנּוֹצְצִים בְּמַעֲמַקֵּי־אֲפֵלַת־הַבְּאֵרוֹת
מוּל שְׁקִיעַת עוֹלָמוֹת –
כְּמֶבָּט אַחֲרוֹן שֶׁל גּוֹסֵס.
חִוָּרוֹן וּצְלָלִים. עֵינֵי אֱנוֹשׁ תְּלוּיוֹת בִּפְנֵי כָל בָּא מִתּוֹךְ
שְׁאֵלָה וּמִתּוֹךְ פַּחַד־הַתְּשׁוּבָה.
הַלְהַאֲמִין?
בְּדִמְמַת הַצַּעַר וְהַיָּגוֹן נוֹפֵל הָאָדָם עָיֵף.
בְּתוֹךְ מָטָר שָׁחוֹר שֶׁל יְדִיעוֹת יֶחֱרַד הַגּוּף הָרָטוֹב.
וּמוּטָל הָאָדָם בִּבְדִידוּתוֹ
הַגְּדוֹלָה כְּרִגְבֵי אֲדָמָה בְּמֶּרְחָב הָאָפֹר, בַּעֲבֹר הַמַּחֲרֵשָׁה
הַפּוֹלַחַת, תַּחַת
עַנְנֵי עוֹפֶרֶת, הַנְּמוּכִים, הַלּוֹחֲצִים עַל הֶחָזֶה.
רַק לָנוּחַ וּלְהַרְגִּישׁ בְּשִׁטְפוֹן מַחֲשַׁבִים.
דְּמָמָה. לְהַרְגִּישׁ בַּחֹשֶׁךְ הַהוֹלֵךְ וְרוֹבֵץ עַל הַגַּב.
הַתַּרְמִיל כְּאֶפְרֹחַ שָׁחוּט
בְּפִנַּת חֶדֶר וְהָאָדָם – תּוֹלַעַת – נוֹדֵד־הַזְּמַנִּים לְיָדוֹ.
לָנוּחַ לְיַד בְּאֵרוֹת עִם לַיְלָה וּלְהַקְשִׁיב לְרַחֲשָׁן אֶל תּוֹךְ
דּוּמִיַּת כּוֹכָבִים וָפַחַד.

הֵן אֵלֶּה הַזְּרוֹעוֹת הָעוֹבְדוֹת בְּשִׁלְגֵי רְחוֹבוֹת,
הֵן אֵלֶּה הַזְּרוֹעוֹת מַטְעִינוֹת גּוּשֵׁי סְלָעִים
עַל קְרוֹנוֹת רַכֶּבֶת,
הֵן אֵלֶּה הַזְּרוֹעוֹת מְמַלְּאוֹת מַרְתְּפֵי זָרִים פֶּחָם
תַּחַת שְׁמֵי עֹפֶרֶת נְמוּכִים, מְעִיקִים,
הֵן יָכְלוּ לְהַחֲזִיק עַתָּה בִּמְחוּגַת מְכוֹנַת הַטְּרַקְטוֹר,
הַפּוֹלֵחַ שְׁחוֹר אַדְמַת מוֹלֶדֶת;
הַתָּבוֹר מִיָּמִין, הַכַּרְמֶל מִשְּׂמֹאל,
וְזֹהַר עַל כֹּל וּמֶרְחָב אֵין־סוֹף
וְרוּחַ צַח, קָרִיר וְכָחֹל –
אוֹ בִּדְיוֹטָה עֲשִׂירִית לִשְׁפֹּךְ תִּקְרָה שֶׁל מֶלֶט –
וְשָׁמַיִם תְּכֻלִּים עַל הָרֹאשׁ –
אוֹ בֵּין שְׂדוֹת זָהָב וְיָרָק,
בִּכְבִישׁ לָבָן מִתְפַּתֵּל,
כְּנַחַל לִתְכֵלֶת רָקִיעַ,
נוֹשֵׂא שַׁי שֶׁל זֹהַר וּנְגִינוֹת –
לְסַתֵּת אֲבָנִים
אוֹ בְּפַשְׁטוּת הַמַּעֲשֶׂה, לְיַד מְכוֹנָה שֶׁבֶת
בְּבֵית חֲרֹשֶׁת הוֹמֶה
וְלִהְיוֹת תָּא אֶחָד בְּגוּף הַצִּבּוּר
הַשָּׁר – שְׁכוּר זֹהַר וָאֹשֶׁר.

וְאוּלַי הֵן עִקְבוֹת הַמָּשִׁיחַ –––
מִמִּדְבָּר וָיָם בָּא הָאֵל מִתּוֹךְ סַעַר וּתְרוּעָה
לַעֲקֹר וְלִנְטֹשׁ, אֵל קַנָּא וְנוֹקֵם,
אֲשֶׁר דָּרַס בְּחֹשֶׁךְ מִצְרַיִם נִרְפִּים,
מֵאֲנוּ הָרֵם אֲבוּקַת הַגְּאֻלָּה,
וְלָצֵאת לַמִּדְבָּר הַיּוֹקֵד,
וּפִגְרֵי הָעוֹרְגִים עַל סִיר הַבָּשָׂר
זָרַק לְתַנֵּי עֲרָבָה, –
אֲשֶׁר נָקַם בַּמְרַגְּלִים נִקְמָתוֹ
וְדוֹר הַמִּדְבָּר בֵּין חוֹלוֹת הִטְמִינָם
יַעַן לֹא נִתְּצוּ הַגְּשָׁרִים לִתְמוֹלָם
וְשֶׁמֶשׁ עֲבָרָם הֵטִיל צִלָּם לִפְנֵיהֶם.
וְאוּלַי אֵלֶּה פַּעֲמֵי הַמָּשִׁיחַ
וְרַגְלוֹ הַיְמָנִית עַל פְּאֵר חָרְבוֹת מִקְדָּשִׁים
וְרַגְלוֹ הַשְּׂמָאלִית עַל קִבְרֵי גְּאוֹנֵי הַגָּלוּת
וְיָדָיו קוֹרְעוֹת סִפְרֵי חֲרִיפִים וּבְקִיאִים
וּמְפַזְּרוֹת דַּפֵּיהֶם לָרוּחַ –
וְאוּלַי הֵן עִקְבוֹת הַמָּשִׁיחַ
הַגּוֹבֵב תִּלִּים וּמַצִּית הַגָּלוּת בִּמְדוּרוֹת
וְשׂוֹרֵף הֶעָבָר,
וְתִהְיֶה הַגָּלוּת וְכָל שֶׁעָלָה בְגוּפָהּ
כַּחֲלוֹם יָעוּף לֹא יִזָּכֵר?
וְאוּלַי עוֹלֶה הַמָּשִׁיחַ
וְרֹאשׁוֹ – שֶׁמֶשׁ מָחָר?

מֵאֲחוֹרֵנוּ נִסְגַּר הַשַּׁעַר
כְּמַאֲכֶלֶת הַגִּילוֹטִינָה, שֶׁהוּרְדָה –
אוֹתָהּ שָׁעָה יָדַעְנוּ
כִּי נִשְׁבַּר הַגֶּשֶׁר אֱלֵי הַמָּחָר –––
שָׁמַיִם נְמוּכִים מֵעָל
וּצְרִיפִים צְרִיפִים לְפָנֵינוּ,
שׁוּרוֹת שֶׁל צְרִיפִים,
כַּאֲרוּנוֹת מְחַכִּים לְמֵתִים;
כִּקְרוֹנוֹת
אֱלֵי תְהוֹמוֹת.
תִּקְרוֹת הַצְּרִיפִים מְעִיקוֹת עַל חָזֶה,
נִדְבְּכֵי קְרָשִׁים
שְׁנַיִם, שְׁלִישִׁים,
קִנִּים, קִנִּים –
כְּכוּשִׁים־עֲבָדִים,
רְתוּקִים לִמְשׁוֹטֵי סְפִינוֹת,
וּבְכָל קֵן, בְּכָל תָּא
עוֹר, עֲצָמוֹת וָדָם,
בְּרָאָם אֱלֹהִים
לִהְיוֹת אָדָם.
עֲטוּף שְׂמִיכָתוֹ,
מְקֻפָּל בִּצְרוֹתָיו,
כַּחֲבִילַת סְמַרְטוּטִים
שֶׁנִּזְרְקָה לַפִּנָּה,
עֲרֵמִּים

בְּלוּטֵי עֲצָמוֹת וּלְטוּשֵׁי מֶבָּט
אֶל־עָל –
יִצְחָקִים כְּפוּתִים עַל־מִזְבְּחוֹת.
זֶה פּוֹלֶה בְּגָדָיו,
זֶה מְפַהֵק בְּקוֹל רָם
וְזֶה נֶאֱנָח מִתּוֹךְ שֵׁנָה:
אֱלֹהִים ———
זֶה נוֹחֵר...
כָּבוּ אוֹרוֹת הַחַשְׁמַל
וּדְמָמָה בַּצְּרִיף
רַק אֵי־שָׁם לְאוֹר נֵר
כּוֹתֵב מִישֶׁהוּ מִכְתָּב לְאִשְׁתּוֹ,
שֶׁנִּשְׁלְחָה לִתְהוֹמוֹת,
כּוֹתֵב לַיְלָה – וְקוֹרֵעַ עִם בֹּקֶר מִכְתָּבוֹ.
וּדְמָמָה בַּצְּרִיף ———
רַק פִּתְאֹם קוֹל יֶלֶד מִתּוֹךְ שֵׁנָה:
אִמָּא׳לִי, אִמָּא׳לִי...
וְחֹשֶׁךְ וּדְמָמָה בַּצְּרִיף.
וּמֵאֲחוֹרֵי הַחַלּוֹן שָׁמַיִם נְמוּכִים
וַעֲנָנִים עֲפוּרִים וּכְבֵדִים
מְרַחֲפִים וְעוֹבְרִים לְאוֹר הַלְּבָנָה.
וְנוֹסְעִים נוֹסְעִים,
וְאָנוּ – קְרוֹנוֹת הַמָּוֶת – עִמָּהֶם.

אֱלֵי אֹדֶם הַשְּׁקִיעָה עָלוּ,
כְּפוּפִים תַּחַת מַשָּׂא קְרָשִׁים וְקוֹרוֹת,
כִּצְלָמִים שְׁחוֹרִים,
שׁוּרוֹת, שׁוּרוֹת,
אַט־אַט,
יְגֵעִים כּוֹשְׁלֵי בִּרְכַּיִם,
עָלוּ,
גּוֹרְרֵי רַגְלַיִם עֲיֵפוֹת,
בְּמַעֲלֵה הָהָר
אֱלֵי אֹדֶם הַשְּׁקִיעָה.
עֲלוּבֵי עוֹלָם,
בְּנֵי אֱלֹהִים,
אֲשֶׁר נִשְׁכְּחוּ מִלְּפָנָיו.
אֱלֵי תֵּל הַגּוּפוֹת
תֵּל עֲצָמוֹת וּבָשָׂר מַרְקִיב,
לִבְנֵי אָדָם שֶׁנִּרְצְחוּ,
גּוּפוֹת בְּנֵיהֶם, הוֹרֵיהֶם, נְשֵׁיהֶם,
שֶׁהוּצְאוּ עַתָּה מֵעִמְקֵי אֲדָמָה.
וּבְרֶדֶת הַלַּיִל הַשָּׁחוֹר
הֻצְּתָה הַמְּדוּרָה בְּרֹאשׁ גִּבְעָה.
לַהֲבֵי אֵשׁ אֲדֻמִּים, סְגֻלִּים וּכְתֻמִּים
רָקְדוּ וְקָפְצוּ
וְעָשָׁן חָמוּץ הִתְאַבֵּךְ,
הִתַּמֵּר, הִתְפַּזֵּר בָּרוּחַ
וְזֵכֶר לֹא יִהְיֶה לְאֵלֶּה שֶׁחָיוּ וְאֵינָם

וּלְרַגְלֵי הַגִּבְעָה בַּמִּגְרָשׁ, בֵּין צְרִיפִים
תְּנַגֵּן מַקְהֵלָה,
תְּפַזֵּזְנָה נִימֵי כִּנּוֹרוֹת, מַפּוּחִיּוֹת תְּהִימֶנָּה,
יַ״שׁ וְיַיִן יִשָּׁפֵךְ לְלֹעַ
אֲדוֹנֵי הַמַּחֲנֶה וּגְבִירוֹתָיו – מְסִבֵּי שֻׁלְחָנוֹת.
וְשִׁכּוֹרִים יְזַמְּרוּ וִישׁוֹרְרוּ,
וְשִׁכּוֹרִים יְחַבְּקוּ נָשִׁים
וְעַל רַגְלֵיהֶם יְעַרְסְלוּ
וְהָהָר בָּאֵשׁ –
וּמֵעָל
עֲטוּף אַדֶּרֶת פְּלוּסִין רִמּוֹנִית,
רְקוּמָה רִבְבוֹת כּוֹכָבִים,
טָבוּעַ בְּאֵין־סוֹף־הַנֶּצַח,
מְרַחֵף הָאֱלֹהִים
וְשׁוֹאֵף
אֶת רֵיחַ עֲשַׁן־הַמִּזְבֵּחַ
וּמַקְשִׁיב לִנְגִינַת הַתִּזְמֹרֶת –––
רַק בַּאֲפֵלַת הַצְּרִיפִים
כּוֹבְשִׁים אֶת פְּנֵיהֶם בְּקַרְשֵׁי מַצָּעֵיהֶם
תּוֹלָעִים רְמוּסוֹת,
עֲלוּבֵי עוֹלָם
בְּנֵי אֱלֹהִים,
אֲשֶׁר נִשְׁכְּחוּ מִלְּפָנָיו.

אֶת סֵבֶל הַיָּמִים לָשֵׂאת עַל גַּב מוּל שְׁקִיעוֹת,
כְּמַשָּׂא עַל פְּסָגוֹת,
וְאֶת מְקוֹם הָהָר הָאַחֲרוֹן לֹא דַעַת.
וּמֵעַל – מַקּוֹרֵי עֵיטִים
תּוֹפְשִׂים יוֹם יוֹם
טַרְפָּם מִקִּרְבֵּנוּ.
יָגַעְנוּ מִיַּחֵל
וַנִּפֹּל
מְפֻקָּרִים בְּיַד הַגּוֹרָל

וְאִם חָטָאנוּ – הֵן מֵחֹמֶר קֹרַצְנוּ, הָאֵל,
וְאַתָּה, בְּמִי זֶה תִּנָּקֵם?
אֶת רַגְלַי הַכְּבֵדוֹת אֶגְרוֹר – הֵלֶךְ סִמְטוֹת הָעוֹלָם,
חֹשֶׁךְ כָּבֵד עַל כְּתֵפַי – רֵיחוֹ שֶׁל גּוֹוֵעַ בָּעֲלָטָה.
מִתּוֹךְ הַחַלּוֹנוֹת הַשְּׁחוֹרִים נִשְׁקָפִים חוֹרֵי עֵינַיִם דְּקוּרוֹת
בַּגֻּלְגֹּלֶת וּמְפַכִּים
מַחֲשַׁכִּים לָרְחוֹב. יָדַי מְמַשְׁמְשׁוֹת בְּקִירוֹת הַבָּתִּים
הַטְּחוּבִים. בַּבִּצָּה מְרַצְּדִים זַהֲרוּרֵי
פַּנָּסִים וְרַגְלַי שׁוֹקְעוֹת בָּהּ.
צַחֲנָה עוֹלָה מִן הָרֶפֶשׁ וְסוֹכֶרֶת אֶת הַלֹּעַ.
רֹאשִׁי נוֹפֵל עַל הֶחָזֶה וְרַגְלַי מִתְנַהֲלוֹת בָּרֶפֶשׁ ---
וּבִכְנַף אַדַּרְתִּי מוֹחֶה אֵלִי – נֶשֶׁר חֲלוֹמוֹת נְעוּרַי –
אֶת דִּמְעוֹת עֵינָיו.

מֵרֹאשׁ עֲטוּר תְּפִלִּין – נֵס לַגּוֹיִים וָדֶגֶל –
נוֹזְלוֹת רְצוּעוֹת דָּם – אֵיכָה תַּבִּיט?
אֵיכָה פִּזַּרְתָּנוּ בָּעוֹלָם, כְּצֹאן לָטֶבַח.
לִגְאֻלַּת צִמְאוֹן הַדָּמִים אֲשֶׁר נָטַעְתָּ בָּאָדם –––
כְּתוֹלָעִים קְרוּעוֹת־בֶּטֶן הַנִּמְלָטוֹת עַל חַיֵּיהֶן,
בְּגָרְרָן אַחֲרֵיהֶן אֶת בְּנֵי הַמֵּעַיִם,
נִתְחַמֵּק בַּמְּנוּסָה
בְּצִדֵּי שְׁוָקִים אֲפֵלִים,
אֱלֵי תֹהוּ נְגֹרַשׁ,
בְּלִי דַעַת מְנוֹחַ כַּף רֶגֶל.
מֵאֲחוֹרֵנוּ – הָרוֹבֶה
וּלְפָנֵינוּ – תַּיִל
לִגְבוּל מַלְכוּת הָרִשְׁעָה.

הַמָּשִׁיחַ הָיָה, גַּם הַשּׁוֹפָר תָּקַע...
הֵן יָכֹלְנוּ לַעֲלוֹת מִתּוֹךְ שִׁירָה וָרֹן
נוֹשְׂאֵי־שֶׁמֶשׁ עֲלֵי רֹאשׁ מוּל הַמִּזְרָח הַחִוֵּר,
כִּבְנוֹת צִיּוֹן זְקוּפוֹת, בְּשִׂמְלוֹת מֶשִׁי לָבָן
נוֹשְׂאוֹת סַלֵּי־עֲנָבִים, רֵאשִׁית בִּכּוּרֵי כְרָמִים
לִירוּשָׁלַיִם הַתְּכֻלָּה.
הֵן יָכֹלְנוּ לַעֲלוֹת ———
כְּרֹאשׁ גֶּבֶר יָגֵעַ מִתְנַפֵּץ אֶל הַקַּרְקַע,
עַל פָּרָשַׁת דְּרָכִים,
וִידֵי אִשָּׁה צְחוֹרוֹת, מוּשָׁטוֹת אֶל תֹּהוּ
בְּלֵיל־שְׁכוֹל־כּוֹכָבִים,
הָיוּ בִּצּוֹת גָּלוּתֵנוּ ———
וְאַחֲרֵי כָל אִישׁ מִיִּשְׂרָאֵל
נִגְרַר צִלּוֹ שֶׁל הַמָּשִׁיחַ.
כְּחָבִית דִּינַמִּיט צְמֵאַת הָאֵשׁ
נָשָׂאנוּ חֲזוֹן־הַגְּאֻלָּה
וּכְסַעַר נַחֲלֵי הָרִים הוֹמֶה בְּקִרְבֵּנוּ
אֶל תּוֹךְ כִּבְרַת לֵיל־כּוֹכָבִים
עֶרְגוֹן לִירוּשָׁלַיִם בַּלֵּילוֹת.
הֵן יָכֹלְנוּ לַעֲלוֹת מִתּוֹךְ שִׁבְעִים אֲרָצוֹת
בִּמְלֹא פַּשְׁטוּת הַמַּעֲשֶׂה הַקָּדוֹשׁ,
אִישׁ־אִישׁ מוֹכֵר בֵּיתוֹ, חֲנוּתוֹ וְגַנּוֹ.
זֶה עִם אִשְׁתּוֹ וִילָדָיו, נוֹשֵׂא תַּרְמִיל וְשַׂק,
זֶה בָּעֲגָלָה וָסוּס, עַם הָאָרֶץ וָרַב,
בְּכָל בִּצּוֹת וָיַעַר, בְּכָל אֲבַק דְּרָכִים

הֲמִית הָעֲלִיָּה צִיּוֹנָה.
מִמִּדְבָּר וָיָם הִנֵּה עוֹלֶה הָעָם
וְהַסְּפִינוֹת נוֹשְׂאוֹת שְׂרִידִים וּזְרוֹעַ,
עֶרְגוֹן שִׁבְעִים דּוֹרוֹת, חֲלוֹם רִבּוֹא רְבָבוֹת,
כַּאֲבוּקוֹת אֶל צִיּוֹן הַתְּכֵלָה.
וּשְׁיָרוֹת גְּמַלִּים, מֵאוֹת מֵאוֹת גְּמַלִּים
כְּרֹן הֶהָמוֹן הָעוֹלֶה.
– הֵן יָכֹלְנוּ לִהְיוֹת יַעַר צָעִיר וְחָסֹן
נוֹשֵׂא כְּתָרָיו הַיְּרֻקִּים,
נוֹצֵץ בִּבְרַקְרַקֵּי טְלָלִים
קַל, רָם וּמְרַנֵּן. מִתּוֹךְ חֶשְׁכַת הַלַּיִל
לִקְרַאת הַפְּאֵר הַכָּחֹל.
"הִנֵּה עוֹלֶה הָעָם, הִנֵּה עוֹלֶה מִלְיוֹן
מִתּוֹךְ שִׁירָה וָרֹן
צִיּוֹנָה ---
כְּחָבִית דִּינַמִּיט, שֶׁנִּיצוֹץ נָפַל בָּהּ ---
הֵן יָכֹלְנוּ לַעֲלוֹת ---
כְּתוֹלָעִים הָיִינוּ בְּתוֹךְ אַשְׁפַּתּוֹת
מְחַפְּשׂוֹת מָזוֹן לַקֵּבָה
וְכָל חוּג מֶבָּטֶן
כְּגֹדֶל הַתֵּל, ---
מִתּוֹךְ חֶשְׁכַת הַלַּיִל הוֹפִיעַ עַל פִּסְגוֹת הָרִים
וּבְיָדוֹ אֲבוּקָה.
בֵּין צַלְעֵי הָרִים חֲמוּצִים – מִזְבְּחוֹת הָעוֹלָם
נִשְׁמַע קוֹל שׁוֹפָרוֹ –

הָרֹאשׁ אָז הוּרַם, הָאֹזֶן הִקְשִׁיבָה
וַיֶּחֱרַד הַלֵּב –
וְיָרַד אֵלֵינוּ –
הַמָּשִׁיחַ הָיָה;
בְּחוּצוֹת הִתְהַלֵּךְ, בֵּין סִרְחוֹן הַשְּׁרָצִים
וַאֲבוּקָתוֹ נוֹטֶפֶת כּוֹכָבִים
– עַד שֶׁהֻרְגַּל הַלֵּב וְלֹא הִרְגִּישׁ עוֹד בָּאוֹר,
כִּי לֹא טָעִים הַזֹּהַר לַחֵךְ;
"מַה לִּי בְּרַקְרַק יַלְדוּת
וּמַה כּוֹכָב מַתְעֶה
כָּל עוֹד יֵשׁ עֲצָמוֹת וְשִׁיּוּרֵי בָּשָׂר
וְגַם בּוֹר לַגּוּף הֶעָיֵף,
עַל פָּרָשַׁת דְּרָכִים חִכָּה,
עָמַד מִן הַצַּד,
וְהָעָם לֹא נָע,
וְהָעָם לֹא רָעַד.

מֵאֲפֵלַת נוּ"ן שַׁעֲרֵי הַטֻּמְאָה מְשַׁוְּעוֹת אֵלֶיךָ הַנְּשָׁמוֹת, הַמְנֻפָּצוֹת עַל סְדָנִים, הַקְּרוּעוֹת עַל אֲזוֹרֵי מְכוֹנִית וּמְטֻלְטָלוֹת כִּבְתוֹךְ כַּף־הַקֶּלַע בֵּין אוֹפַנֵּיהֶן וְגַלְגַּלֵּיהֶן.

מִמַּעֲמַקֵּי הַשִּׁפְלוּת וְהַבִּזָּיוֹן.

רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם, כֹּה הֶעֱמַקְנוּ לִפּוֹל, כֹּה שָׁפַלְנוּ,

כִּי נֶאֱסַפְנוּ שְׂרִידֵי הָאֻמָּה, הַהֲרוּגָה וְהַכְּרוּתָה, פֹּה סָבִיב לִמְכוֹנוֹת־מַזִּיקִים, רַבֵּי הַכְּנָפַיִם לְהֵינִיקָן מִדַּם בְּשָׂרֵנוּ וּמִלְּשַׁד עַצְמוֹתֵינוּ וְכֹחַ זְרֹעוֹתֵינוּ, לְמַעַן תִּשְׁרֹצְנָה דְבוֹרֵי־מָוֶת נוֹשְׂאוֹת עַל כַּנְפֵיהֶן אָבְדָן וָהֶרֶס אֶל אַחִים – דַּם מִדָּמֵנוּ וּבָשָׂר מִבְּשָׂרֵנוּ, אַחִים הַחַיִּים מִחוּצָה לִגְבוּלֵי מֶמְשֶׁלֶת הַשּׂוֹנֵא.

בְּעַד פֵּרוּרֵי הַיָּמִים, נִזְרְקוּ לָנוּ בְּבוּז מֵעַל שֻׁלְחַן הַשּׂוֹנֵא, וְלֹא הֵעַזְנוּ לְהָרִים אֶגְרוֹף וּלְהַגְבִּיהַּ רֹאשׁ וְלוֹמַר: לֹא!

כִּי זָחַלְנוּ תַּחַת הַשֻּׁלְחָן וַנֶּאֱסֹף פֵּרוּרִים לְהַאֲרִיךְ עוֹד אֶת מַחֲרֹזֶת חוּט הַיָּמִים הַנִּתָּק מִכְּבָר.

כֹּה מְאֹד הָשְׁפַּלְנוּ, יָרַדְנוּ פְּלָאִים.

הַיָּדַיִם הַטְּמֵאוֹת הָאֵלֶּה...

אָשַׁמְנוּ... בָּגַדְנוּ...

כַּאֲסִירִים בְּחוֹפֵי נְהָרוֹת מָשַׁכְנוּ אֵת רַפְסוֹדוֹת הַחַיִּים,
טְעוּנוֹת רְגָעִים מְפַרְפְּרִים בִּזְרֹעוֹת שְׁמָמִיּוֹת הַמָּוֶת.
אֶל חֶשְׁכַת לֵיל שִׁכָּחוֹן וְאֶפֶס־רֶגֶשׁ מָשַׁכְנוּ רַפְסוֹדוֹת הַיָּמִים.
טִלְטַלְנוּ בָּהֶן וּבְאָזְנֵינוּ הוֹמִים אַשְׁדֵי הָאָבְדָן...
גַּם אָנֹכִי הַסְתֵּר אַסְתִּיר פָּנַי מִכֶּם.
אָכֵן יָדַעְנוּ, כִּי נֵס לֹא יִתְרַחֵשׁ. בְּדָם חָתוּם גּוֹרָלֵנוּ
וְאֵין רַחֲמִים לְפָנָיו.
כְּבָר הָלַךְ לִפְנֵי הַצּוֹרֵר וַיְגַל לוֹ אֶת כָּל מַחְבּוֹאֵינוּ
וְאֶת שְׁאֵרִית בָּנָיו, אַחֲרוֹנֵי הַיְתוֹמִים וְהַשְּׁכוּלִים, לֹא שָׁכַח.
אָמְנָם יָדַעְנוּ – הַשַּׁעַר הָאָפֵל, בּוֹ עָבְרוּ אֲבוֹתֵינוּ
הַקְּדוֹשִׁים וְאִמּוֹתֵינוּ – פְּאֵר חַיֵּינוּ וְאוֹרָם וִילָדֵינוּ שְׁחוֹרֵי
וּזְהוּבֵי הַתַּלְתַּלִּים, בְּהִירֵי הַמֶּבָּט וּשְׁחוֹרֵי הָעֵינַיִם
הַנּוֹצְצוֹת – נַעֲבֹר גַּם אָנוּ,
אָמְנָם יָדַעְנוּ.

בְּשֶׁכְּבָר הַיָּמִים הָיָה נֵס – וְעַתָּה חִוְּרִים הַנֵּרוֹת...
אָז הֹעֲלוּ מַשּׂוּאוֹת
וַתְּהִי הָאָרֶץ לִמְדוּרַת שַׁלְהֶבֶת – אֱלֹהֵי מַתִּתְיָהוּ
הַסּוֹעֵר –––
הֲתִזְכֹּר? בְּשֶׁכְּבָר הַיָּמִים, בִּרְחוֹף מַחֲשַׁכֵּי הַלֵּיל,
וְאַתָּה מִתְחַמֵּק בֵּין צִלְלֵי עֲיָרוֹת שְׁקוּעוֹת בַּטַּחַב
וּבֵין סִמְטוֹת הֶעָרִים הַמִּטַּפְּסוֹת שָׁמַיְמָה,
וְהָעוֹלָם לְךָ פַּךְ־שֶׁמֶן
וְאָנוּ הַפְּתִיל שֶׁבַּפַּךְ, אָנוּ נֵרוֹת לַנֵּס,
רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם.
אַתָּה רָאִיתָ אֶת רִבְבוֹת הַצְּבָעִים לְרִקּוּד שַׁלְהָבוֹת
בַּיְקוּם
תַּחַת מֶרְחַב הַתְּכוֹל
וְהָרֹן עַל רָאשֵׁינוּ –––
וְעַתָּה כֹּה חִוְּרִים הַיָּמִים,
וְעַתָּה מְפַרְפְּרִים הַנֵּרוֹת,
וְרַק יְעָרוֹת צְעִירִים נִכְרְתוּ בְּיַרְקָם
וְכֹתַרְתָּם מֻשְׁלֶגֶת – בָּרֶפֶשׁ.
שָׁעוֹת חֲמוּצוֹת רוֹבְצוֹת עַל הַלֵּב,
קִפָּאוֹן דְּמָמָה – הֲיִתְרַחֵשׁ נֵס?
יְעָרוֹת צְעִירִים נִכְרְתוּ בְּיַרְקָם –––

כִּי לֹא יִרְאַנִי אָדָם וָחַי – וְאָנוּ אֶת פָּנָיו רָאִינוּ,
אָמֵן, יוֹדֵעַ אֲנִי –
יָמִים יָבוֹאוּ וְהָאֱלֹהִים יוֹפִעַ בֵּין יְרַק גַּנִּים וּפַרְדֵּסִים,
בִּזְהַב קָמָה וּתְכֵלֶת שָׁמַיִם,
כְּרוּחַ קַל יַעֲבֹר,
וּבַחֲלַל טְרַקְלִינֵי־רִקּוּדִים יְנַסֵּר קוֹל תִּזְמֹרֶת וּמַקְהֵלָה
וּמֶשִׁי יְרַשְׁרֵשׁ
וְשִׁירָה וְשִׁירָה וְשִׁירָה,
וּמְשׁוֹרְרִים יָקוּמוּ, מְשׁוֹרְרִים חֲדָשִׁים
וְיָשִׁירוּ עַל הָאֵל הָאֳמָן הַבּוֹנֶה עוֹלָמוֹת
כִּכְלֵי זֶמֶר הַסִּמְפוֹנְיָּה.
עוֹלָמוֹת שֶׁל שִׁירָה וְרִקּוּד, זָהָב וְאוֹרוֹת.
אֲנִי יוֹדֵעַ, יָבוֹא יוֹם
מְשׁוֹרְרִים יָבוֹאוּ
וְיָשִׁירוּ עַל הָאֱלֹהִים.
– וּלְעוֹלָם לֹא יֵדְעוּ,
כִּי רָאוּ אַחַת מֵרִבְבוֹת שִׂמְלוֹתָיו,
אֶת צִלּוֹ הִרְגִּישׁוּ – אֶת אֲחוֹרָיו,
אֶת הַמַּסֵּכָה אֲשֶׁר עַל פָּנָיו –––
אָנוּ אֶת פָּנָיו רָאִינוּ.
אֶת פְּנֵי אֱלֹהִים,
אֶת הָאֵשׁ וְהַלַּהַב שֶׁבְּעֵינָיו רָאִינוּ
בְּרַחֲפוֹ בַּנֶּצַח,
בְּהַחֲרִיבוֹ וּבִבְנוֹתוֹ עוֹלָמוֹת
בְּמַחֲשַׁכֵּי אֵין־סוֹף תֹּהוּ־וָבֹהוּ,

יָדָיו – בְּרָקִים־מַהְפֵּכוֹת
לָשׁוּת אֶת הֶעָתִיד,
כַּאֲשֶׁר יָלוּשׁ הַנַּחְתּוֹם אֶת הָעִסָּה,
טֶרֶם תִּתּוֹ צוּרָה לַלֶּחֶם,
אֶת יָדָיו הַבּוֹנוֹת רָאִינוּ
וְאֶצְבְּעוֹתָיו הַלָּשׁוֹת הִרְגַּשְׁנוּ
בְּהֵחָתֵךְ מֵעָלֵינוּ אֵבֶר אֵבֶר,
בִּנְזוֹל דָּמֵנוּ מִפְּצָעִים
וּבְגַלּוֹתוֹ כָּל עָצָב,
בְּהִקָּרַע הָעוֹר מֵעַל שְׂרִירֵי גוּפֵנוּ;
רְאִינוּךָ, אֱלֹהִים, בּוֹנֶה עוֹלָמוֹת וּמַחֲרִיבָם,
נוֹרָא וְאָיֹם –
רְאִינוּךָ אֱלֹהִים.

וְאִם בְּאֵין־סוֹף,
כַּאֲבוּקוֹת לוֹהֲטוֹת, שְׁמָשׁוֹת מְנַסְּרִים זָרַקְתָּ
וּמִלְיוֹנֵי עוֹלָמוֹת בָּרָאתָ
הַמְרַחֲפִים סְבִיבָם כְּיַתּוּשִׁים
סְבִיב פַּנָּס,
וּבְרָקִים כְּכַדּוּרֵי תוֹתָחִים טָסִים בָּעֲרָפֶל הֶחָמוּץ
מֵאֵין־סוֹף, לְאֵין־סוֹף,
בְּתוֹךְ עֲנָנִים כְּבֵדִים וְעוֹבְרִים
וּבַכֹּל־בַּכֹּל רוּחֲךָ־נִשְׁמָתְךָ,
בְּכָל אַבְקַת־עוֹלָם יְרֻקָּה וְשׁוֹפַעַת עָסִיס
לִצְמִיחָה, לִפְרִיָּה, לִרְבִיָּה
בְּכָל גַּרְעִין אֲדָמָה שְׁחוֹרָה, בְּכָל עָלֶה עֵץ יָרֹק
וּבְכָל תָּא בְּגוּפוֹ שֶׁל פַּרְפָּר מְעוֹפֵף פָּז,
וּבְכָל טִפַּת דָּם בִּשְׁרִירָיו
שֶׁל נָמֵר מִתְכַּוֵּץ לְזִנּוּק,
וְחָכְמָתְךָ בַּכֹּל – לֹא תֻשַּׂג,
  אֱלֹהֵי הַנֵּצַח,
  אֲדוֹן עוֹלָמוֹת,
  הֲוָיָה.
  אַךְ אָנוּ בְּנֵי אָדָם
תּוֹלָעִים, קְרוּעוֹת בֶּטֶן, זוֹחֲלוֹת,
גּוֹרְרוֹת אֶת בְּנֵי הַמֵּעַיִם,
וְעוֹרְגוֹת מוּל זֹהַר וּתְכֵלֶת עוֹלָמוֹת,
אָנוּ תּוֹבְעִים אוֹתְךָ,
הַכַּבִּיר,

לְדִין –
עַל שֶׁשָּׁלַחְתָּ אוֹתָנוּ לָעוֹלָם
וְתַאֲוַת הַחַיִּים וְיִצְרָם בָּנוּ נָטַעְתָּ,
וּמְסַרְתָּנוּ לַשּׁוֹחֵט,
וּנְפַרְפֵּר בְּיָדָיו
וַתְּהַתֵּל בָּנוּ, הָאֵל –
אִם יֶאְשַׁם עַכָּבִישׁ,
שֶׁנִּבְרָא לֶאֱכֹל אֶת הַזְּבוּב,
לָמָּה נָטַעְתָּ בַּזְּבוּב אֶת רְצוֹן הַחַיִּים,
לְמַעַן יְפַרְפֵּר בְּקוּרֵי עַכָּבִישׁ?
וְרֶגֶשׁ הַצֶּדֶק הֵן בָּנוּ נָטַעְתָּ
לְמַעַן נִבְחַן וְנֵדַע וְנָבִין הַכֹּל,
וְנַטְבִּיל אֶת רָאשֵׁינוּ, כִּבְדֵי שַׂרְעַפִּים,
בְּמַחֲשַׁכֵּי הַלֵּיל.
וַחֲלוֹמוֹת הִפְרַחְתָּ בַּלֵּב
עַל בְּנֵי אָדָם יִשְׁרֵי־רוּחַ, גִּבּוֹרִים,
לוֹחֲמֵי צֶדֶק וְיַשְׁרוּת, עֲתִידוֹ שֶׁל אָדָם –
עַד כִּי יָבוֹאוּ אֶל סַף הַמָּוֶת –
וַיְהִי בְּבוֹאָם, כָּל מַשְׂאוֹת לְבָבָם הַטָּהוֹר
יַשְׁלִיכוּ
וּבִלְבַד לִשְׁמֹר אֶת־נֵר־הַחַיִּים,
כִּי יְהַבְהֵב בְּקִרְבָּם
עוֹד יוֹם, עוֹד שָׁעָה,
כְּתוֹלָעִים יִזְחֲלוּ לְרַגְלֵי רוֹצֵחַ,
יְבַקְּשׁוּ, יִתְחַנְּנוּ,

וַעֲפַר מַגָּפָיו יְלַחֵכוּ ———
כֹּה מְאֹד הָשְׁפַּלְנוּ, אֱלֹהִים, כֹּה מְאֹד – בֻּזֵּינוּ,
עַל חֵטְא שֶׁחָטָאתָ לְפָנֵינוּ ———
עַל שֶׁמְּסַרְתָּנוּ לַשּׁוֹחֵט, כְּנֶגַע בְּכָתְלֵי הַבַּיִת,
הַנִּמְסָר לַהוֹרֵס,
עַל שֶׁנָּטַעְתָּ בָּאָדָם יֵצֶר הָרֶצַח
וּתְצַחֵק בָּנוּ
בְּגַלּוֹתְךָ קַטְנוּתֵנוּ.
הֲיִצְחַק הַיּוֹצֵר לְכִעוּר יְצִיר כַּפָּיו ?
וְאוֹתָנוּ הִשְׁפַּלְתָּ בְּדֹמֶן חוּצוֹת
וַאֲפֵלַת מַרְתְּפִים,
וְאֶת תִּינוֹקוֹתֵינוּ תָּפְשׂוּ לִשְׁחִיטָה,
כְּפִשְׁפְּשֵׁי מִטּוֹת.
וְעַמִּים רָאוּ, וְעַמִּים שָׁתְקוּ
וְעַמִּים הִתְעַנְּגוּ ———
עַל חֵטְא שֶׁחָטָאתָ לְפָנֵינוּ,

רְאִיתִיךָ, אֱלֹהִים, בְּהַצִּיתְךָ בְּלֵב רִאשׁוֹנֵי בְּנֵי־אָדָם,
אַחִים צְעִירִים, שֶׁיָּצְאוּ לָעוֹלָם אוֹהֲבִים –
וּבְצֵאתָם הִפָּרֵד, אֶחָד אֶחָד לְדַרְכּוֹ,
וַיֹּאמְרוּ לְהָקִים מִגְדָּל לָעַד וּלְמַזְכֶּרֶת
אֲשֶׁר יִקְשׁוֹר אֶת כֻּלָּם, וִיאַחֶה נִפְרָדִים,
וְיֵדְעוּ כִּי גֶּזַע אֶחָד הוּא לְכָל הָעֲנָפִים.
וּבְהִשְׁתָּעֵר הָרַעְיוֹן בְּקִרְבָּם
וּבְכָבְשׁוֹ הָרוּחוֹת, בַּהֲרִימוֹ,
כְּעַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים לָרָקִיעַ נִשְׁמָתָם,
יָעוּפוּ עַל־כַּנְפֵי עֶרְגּוֹנָם
לַכּוֹכָב שֶׁהֻדְלַק לִפְנֵיהֶם –
וַתְּבַלְבֵּל לְשׁוֹן אַחִים
וַתְּפַזְּרֵם לְאַרְבַּע רוּחוֹת הָעוֹלָם
וַתִּצְחַק וַתִּלְעַג
לַחֲלוֹמָם.
רְאִיתִיךָ, אֱלֹהִים, מַחֲרִיב עוֹלָמוֹת
וּבוֹנֶה
בִּשְׂרִידֵי הַשְּׁאֵרִית עוֹלָמוֹת חֲדָשִׁים.
וּבַמֶּה נֶחְשָׁב לְךָ
הַיָּחִיד, הַנַּעֲנֶה, הָעוֹרֵג, הַבּוֹכֶה,
וּבַמֶּה נֶחְשָׁבִים לְךָ,
הַפַּסָּל,
פֵּרוּרֵי־הַשַּׁיִשׁ וּנְתָזֵיהֶם
מִגּוּשָׁם כִּי יִפּוֹלוּ,
בְּעָבְדְךָ בְּפַטִּישׁ וָחֶרֶט,

וּבְפָסְלֵךְ פֶּסֶל הֶעָתִיד.
יָדַעְתִּי, יָדַעְתִּי,
גַּם אֵלֶּה הַפְּסָלִים
בְּרֹב יָמִים עוֹד תַּחֲרִיב,
וּמִשִּׁבְרֵיהֶם פְּסָלִים חֲדָשִׁים תָּקִים,
אֱלֹהַּ הַנֶּצַח, הַבִּנְיָן, הַחֻרְבָּן,
רִקָּבוֹן הֶעָבָר וּפְרִיחַת הֶעָתִיד
מִגַּרְעִין, שֶׁנִּזְרַק לַגְּלָלִים, אַשְׁפַּתּוֹת,
וְאָנוּ בְּנֵי אָדָם לְךָ, אֱלֹהַּ, כְּאַיִן וָאֶפֶס,
כְּטִפַּת הַגֶּשֶׁם בְּרֶפֶשׁ רְחוֹבוֹת –
רְאִיתִיךָ, אֱלֹהִים, בְּהַסְעִירְךָ אֶת אַשּׁוּר
וְרִבְבוֹת הֲמוֹן חֵילוֹ,
כִּי יָצְאוּ לִכְבֹּשׁ מֶרְחֲבֵי עוֹלָם,
וְלִשְׁלוֹט בַּכִּפָּה –
וַיֵּלֶךְ וַיְדַכֵּא עַמִּים וּמְלָכִים
וַיִּכְבֹּשׁ אֲרָצוֹת,
וַיֵּלֶךְ וַיֵּלֶךְ הָלֹךְ וְגָדֹל
הָלֹךְ וְלָכוֹד מַלְכוּת מְלֹא תֵבֵל,
וַיֵּלֶךְ וַיֵּלֶךְ
וַיָּבוֹא עַד חוֹמוֹת
עִיר־יְרוּשָׁלַיִם
וַיָּצַר עָלֶיהָ, כִּי יִכְבְּשֶׁנָּה,
אוֹתָהּ, הַקְּטַנָּה.
וַיָּבוֹא הַיּוֹם – וַתִּשְׁלַח מַלְאָךְ
וַיִּפְגַּע בְּחֵילוֹ.

וַיִּבְרַח סַנְחֵרִיב

וַיַּעֲזֹב

אֶת פִּגְרֵי צִבְאוֹתָיו,

וַתִּפֹּל וַתֶּחֱרַד מֶמְשַׁלְתּוֹ

כְּבוּעוֹת הַבֹּרִית, עָנָן כִּי יִמּוֹג...

וְאַתָּה עוֹמֵד מִן הַצַּד

וְצוֹחֵק

וְצוֹחֵק

וְצוֹחֵק

לְמַרְאֵה תֵיאַטְרוֹן בָּאָרֶץ, בְּיַמְּתוֹ לְמִשְׂחַק-שַׁעֲשׁוּעִים.

מַחֲרִיב וּבוֹנֶה עוֹלָמוֹת.

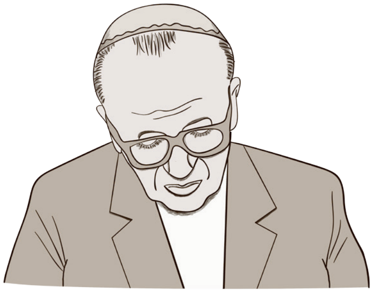
וַתֶּחֱזֶינָה עֵינֵינוּ בְּשׁוּבְךָ לְצִיּוֹן
בְּסַעַר וָקֶצֶף, בְּדָם וּבָאֵשׁ,
וְאֶרֶץ תַּחְתֶּיךָ רוֹעֶדֶת,
בְּהַלְמוּת תּוֹתָחִים וְרַעַם פְּצָצוֹת,
וּבָתֵּי הֶעָרִים כְּשַׁלֶּכֶת בָּרוּחַ,
וִיעָרוֹת כִּמְדוּרוֹת הָאֵשׁ,
וְיַמִּים פּוֹעֲרִים אֶת יְרַק לוֹעָם
וּבוֹלְעִים סְפִינוֹת הַפְּלָדָה,
וְאֵשׁ וְגָפְרִית בַּשָּׁמַיִם מֵעָל
וְתִלֵּי חֳרָבוֹת עֲלֵי אֶרֶץ מִתַּחַת,
וְאַתָּה הוֹלֵךְ –
וּלְפָנֶיךָ אַלְפֵי אֲוִירוֹנִים
וְרִבְבוֹת טַנְקִים מֵאֲחוֹרֶיךָ,
וּמִימִינְךָ וּמִשְּׂמֹאלְךָ תִּלֵּי מִלְיוֹנִים
שֶׁל גּוּפוֹת הָאָדָם.
וְגוּפוֹת בָּנֶיךָ בְּכָל בּוֹר־יַעַר,
תַּחַת כָּל גֶּדֶר כְּפָר, תַּחַת אַשְׁפּוֹת כָּל רֶפֶת,
וּבְכָל בִּיב אֹרַח
גּוּפוֹת בָּנֶיךָ,
שֶׁנִּשְׁחֲטוּ כְּתַרְנְגוֹלוֹת,
שֶׁנֶּהֶרְגוּ כְּחַיּוֹת יַעַר בַּצַּיִד,
וְעַל כַּנְפֵי כָל רוּחַ
אֵפֶר מִקְלֵה גוּפוֹת בָּנֶיךָ,
שֶׁהוּבְאוּ רְבָבוֹת בְּקְרוֹנוֹת הַמָּוֶת.
לְלוֹעַ כִּבְשָׁנִים

וְלֹא זָכוּ לִקְבוּרָה.
רַק פֹּה וְשָׁם,
בֵּין מַפֹּלֶת בָּתִּים
וַאֲרֻבּוֹת בָּתֵּי חֲרֹשֶׁת
מִתְחַמֵּק מִישֶׁהוּ –
וּבְיַעַר עֲמֹק־אֲפֵלָה וּפְלָצוּת
מִתְגַּנֵּב מִישֶׁהוּ וּבוֹרֵחַ;
וּבֵין שָׂדוֹת וּכְרָמִים
בֵּין מֶרְחֲבֵי שְׁמָמוֹת וַעֲרָבוֹת
מִישֶׁהוּ
מַבִּיט לְיָמִין, לִשְׂמֹאל בְּפַחַד וְאֵימָה
זוֹחֵל, נִמְלָט וּבוֹרֵחַ.
אָנָה? אָנָה?
וּמִישֶׁהוּ שֶׁשִּׁכֵּל, נִתְיַתֵּם מִכָּל שְׁאֵר וְקָרוֹב,
וְנִמְלַט מִתּוֹךְ חָרְבוֹת הָעוֹלָם הַבּוֹעֵר,
וּמִישֶׁהוּ,
שֶׁבָּרַח מִמַּגֵּפָה
וּמִלַּהַב חֶרֶב מִתְהַפֶּכֶת,
וּמִי שֶׁהוֹצִיאוֹ הָאֵל,
בְּאָחֲזוֹ בִּשְׂעַר שֶׁבְּרֹאשׁוֹ,
עֵת טָבַע בְּנַחְשׁוֹלֵי מַבּוּל,
וְטִלְטְלוֹ צִיּוֹנָה.
וּמִי שֶׁשָּׁלַח לְפָנָיו הָאֵל מַלְאָכוֹ
לְהַכּוֹת בַּסַּנְוֵרִים מַלְשִׁינִים
וְהֶעֱבִירוֹ לְשַׁעֲרֵי הַמְּנוּחָה.

יְחִידִים, יְחִידִים –
וְעַל חִוְרוֹן פְּנֵיהֶם – הַפַּחַד, בּוֹרְחִים, נִמְלָטִים צִיּוֹנָה,
    וּמִי שֶׁנָּדַד, הִתְחַמֵּק, חֳדָשִׁים וְשָׁנִים
בְּעָרֵי הַשּׂוֹנֵא הַמְּחַפֵּשׂ וּבוֹלֵשׁ,
הִתְחַמֵּק וּבָרַח וְנִמְלַט
בִּשְׁבִיל צַר, בֵּין תְּהוֹם מִיָּמִין וּמִשְּׂמֹאל,
בָּרַח בֵּין פַּחִים וּמַאֲרָב,
בֵּין חַרְבוֹת הַשּׂוֹנֵא וְחִצָּיו,
צִיּוֹנָה – צִיּוֹנָה.
בִּשְׁבִילֵי הָעוֹלָם הַבּוֹעֵר,
בְּמַבּוּל תֹּהוּ וָבֹהוּ
מִתְחַמְּקִים יְחִידִים
    פֹּה וְשָׁם,
זוֹחֲלִים עַל גְּחוֹנָם
לַתֵּבָה – צִיּוֹנָה,
    וְעִמָּהֶם הָאֱלֹהִים,
    וּמִסָּבִיב,
    פֹּה וְשָׁם,
    כְּאַחֲרוֹנֵי הַמְטַפְּסִים
    שֶׁלֹּא נִכְשְׁלוּ בְּדַרְכָּם,
    שֶׁלֹּא נָפְלוּ עֲיֵפִים,
    שֶׁלֹּא נִרְצְחוּ בִּידֵי מַפְגִּיעִים,
אַחֲרוֹנֵי שְׂרִידִים שֶׁהִגִּיעוּ
לְפִסְגּוֹת הָהָר,
מְטַפְּסִים וְעוֹלִים

יְחִידִים, פְּלִיטֵי הַמַּבּוּל,
מְשָׂרְכִים
עֲיֵפִים וּפְצוּעִים,
שׁוֹתְתֵי דָּם,
מְגֻדְּלֵי שְׂעַר פֶּרֶא,
רְזֵי פָּנִים, מֻשְׁחָרִים מִסַּעַר
וְצָרוֹת וְיָגוֹן
בִּסְחָבוֹת קְרוּעוֹת וּבְלוּאוֹת,
מְכֻסּוֹת אָבָק וָרֶפֶשׁ.
מוֹשְׁכִים בִּשְׂרִידֵי כֹּחוֹתֵיהֶם
אֶת רַגְלֵיהֶם הָעֲיֵפוֹת
אֶל פִּסְגַּת הָהָר
– צִיּוֹנָה,
וּבְרֹאשׁ מַחֲנֵה הַקַּבְּצָנִים הַלָּז,
שְׂרִידֵי הָאֻמָּה,
הוֹלֵךְ הָאֱלֹהִים
בְּסַעַר וָקֶצֶף, בְּדָם וּבָאֵשׁ
וְאֶרֶץ תַּחְתָּיו רוֹעֶדֶת
וְשָׁמַיִם בּוֹעֲרִים מֵעָלָיו.
וּבְצִיּוֹן הוּרְמוּ הַדְּגָלִים,
וּבְצִיּוֹן הִכְחִילוּ שָׁמַיִם,
וּבְצִיּוֹן עָלְתָה הַשֶּׁמֶשׁ,
כְּלַפִּיד שֶׁהוּרַם לְעוֹלָם
הָעוֹלֶה
בְּדָם.

מפתח נושאים

הספר **"בין צללי עיר"** פורש לפני הקורא את סיפורי העיר קרקוב היהודית ואגדותיה, בתפארתה ובחורבנה.

המחבר, **מאיר בוסאק**, בן העיר שחי בתוכה, נשם, חקר ואהב את העיר, מתאר בשפה עשירה את בני העיר היהודים, אמונותיהם, אהבותיהם ומאבקיהם. המחבר שהיה שותף פעיל, כאיש צעיר, בחיים היהודיים התוססים בעיר, מחיה ביד אמן את דמויותיה הרב גוניות של העיר ואת המציאות היהודית הרוויה אמונות ואידאולוגיות נושמות ומתפתחות.

הספר פורש לפני הקורא את הווית הגלות היהודית שבה משמשות יחדיו מעורבות ואחריות קהילתית יחד עם שאיפות אישיות. החברה היהודית מתגלה כאכפתית ומסורה ליהודים, לחיים יהודיים ומהותם, אך גם לסביבה הכללית.

הקורא ילמד להכיר את העיר קרקוב ורחובותיה, לחוש את אווירת קרקוב היהודית ולהעלות בדמיונו את הדמויות שהילכו בעיר, התפרנסו, התווכחו, אהבו וחלמו.

מאיר בוסאק, אשר שרד את השואה ואיבד בזמן השואה את מרבית בני משפחתו, ידידיו ועמיתיו, הקים מצבה חיה לעולם שהיה ונעלם ולקהילה יהודית רבת שנים וגאה שנכחדה תחת מגפי הצורר הנאצי.

הספר עוצב והודפס מחדש על-ידי משפחתו של מאיר בוסאק לזכרו, לזכר אחיו יוסף ולזכר כל בני משפחתו ובני הקהילה היהודית שראו בקרקוב בית.

0 8001603215 8
800-1603215 דאנאקוד